А. М. ԒАРИА

АВТОБИОГРАФИАТӘ ПОВЕСТ

Апҳәынтҷшәҟәтыжьырҭа
Аҟәа 2013

ББК 84 (5Абх) 6
Ҭ 29

Ҭариа А.
Ҭ 29 **Автобиографиатә повест.**
Аԥҳәынҭшәҟәҭыжьырҭа. Аҟәа, 2013. – 264 д.

Александр Мақьҭаҭ-иԥа Ҭариа Аҵьынцьтәылатә еибашьра Дуӡӡа иазкны иҭижьхьоу ашәҟәқәа рыла аԥхьаҩцәа деицырдыруеит. Ари иҩымҭа ҿыцала иҭахуп, иара даныхәычыз ашықәсқәа инадыркны иахьа уажәраанӡа дызхаану, иԥсҭазаараҿы дызнысыз амҩаҿы иԥылауаз ауадаҩрақәеи, арыцҳарақәеи, иара убас аус ахьиуаз, дзыниоз аиҿымкаарақәеи, ақәҿиарақәеи аԥхьаҩцәа рҟынӡа инеигарц.

ББК 84 (5Абх) 6

© Ҭариа, А.М., 2013
© Аԥҳәынҭшәҟәҭыжьырҭа, 2013

ААМСҬАШӘАРА ЗШЬА ИАЛОУ

Ашәҟәы «Автобиографиатә повест» автор Александр Ҭариа диит 1924 шықәса, апрель 15, Лыхны ақыҭан, Гәдоуҭа араион, Аԥснытәи АССР, анхаҩы иҭаацәараҿы.

1941–1945 шықәсқәа раан имҩаԥысуаз Аҵьынцьтәылатә еибашьра Дуӡӡа далахәын. 1944 шықәса, октиабр азы афронт аҟны иоуз ахәра ӡәӡәақәа ирыхҟьаны ахәшәтәырҭа данҭыҵ, аррамаҵурахьы дцартә дзыҟамлеит. Убри ашьҭахь аррамаҵура аҟнытә ихы дақәиҭтәын. Иҭаацәа рҿы данааи, мызкы ааҵуаны, Гәдоуҭатәи арратә-комиссариат иԥхьан, Афонҿыцтәи абжьаратә школ аҟны арратә ҵара анапхгаҩыс ддәықәырҵоит. Ахәра ашьҭахь згәабзиара шьақәымгылацыз А. Ҭариа инапы ианырҵаз аус ҭакзыԥхықәрала дазнеины, илшо зегьы ҟаиҵон аибашьра ашыкьымҭаз аҿар апатриотизм рылааӡаразы, рҭаацәа ирыдгыланы русурала афронт ацхыраара аҭаразы.

Абраҟа аус иуан 1946 шықәса, иун аҟынӡа. Убри ашьҭахь акомҿареидгыла Аԥснытәи обком ақәҵарала Ҭариа А. М. диаргоит акомҿареидгыла Гәдоуҭатәи араиком аиҿкааратәи акадырқәеи рыҟәша аиҳабыс. Абраҟа ԥшьышықәса ирзынаԥшуа иааилшауаз зегьы ҟаиҵауан еиҵагылауа абиԥара ҿарацәа патриот ҵасла рыԥсадгьыл бзиа ирбауа, Аԥсни аԥсуааи рҭоурыхи ркультуреи пату рықәырҵауа рааӡаразы.

1949 шықәса, сентиабр 1 азы аԥышәарақәа ҭины дҭалоит Қәҭешьтәи Ашьхатә ҵараиурҭа. 1951

шықәсазы аҩбатәи акурс далгаанӡа аҵараиурҭа дҭыганы Ҭҟәарчалҟа дааргауеит, дагьалырхуеит «Ҭҟәарчалрацәа» аҩбатәи ашахтаҿтәи акомҿареидгылатә организациа амаӡаныҟәгаҩыс. Рацәак мырҵыкәа акомҿареидгыла Ҭҟәарчалтәи ақалақьтә комитет аконференциаҿы ақалақьтә комитет абиуро алахәылас далырхуеит.

1953 шықәса, февраль азы Аԥсны еиҿыркааз Афонҿыцтәи араион ашҟа дааргауеит СССР астатистикатә усбарҭа аинспектор еиҳабыс. Афон араион анықәырга, 1954 шықәсазы диаргауеит Гәдоуҭа араион ашҟа СССР астатистикатә усбарҭа аинспектор еиҳабыс.

1954 шықәса, сентиабр акы инаркны 1957 шықәса иунӡа аҵара иҵауан Қырҭтәылатәи Акомпартиа Ацентр Комитет аҟны еиҿкааз хышықәсатәи апартиатә школ аҟны.

Апартиатә школ даналга ашьҭахь, 1958 шықәса, март инаркны, 1972 шықәса, октиабрынӡа аус иуан Аҟәа, агазет «Аԥсны Ҟаԥшь» аредакциаҟны, раԥхьа марксизм-ленинизм апропаганда аҟәша аиҳабыс, нас аредактор ихаҭыԥуаҩыс. Абраҟа иусура иалагӡаны латәаарада далгоит КПСС Ацентр Комитет аҟны иҟаз хәышықәсатәи Иреиҳау апартиатә школ, дрыдыркылоит СССР ажурналистцәа рхеилак аилазаарахь, апартиа Аԥснытәи обком ақәҵарала 1972 шықәса, октиабр инаркны аус иуеит КПСС Ацентр Комитет иҭнажьуаз ажурнал «Агитатор» аштат иалам акорреспондентс.

1972 шықәса, октиабр инаркны 1978 шықәса, февраль мзанӡа аус иуан апартиа Аԥснытәи обкоми Аҟәатәи ақалақьтә комитети ирҭәыз аполитикатә ҵара Аҩны аиҳабы ихаҭыԥуаҩыс.

1978 шықәса, февраль инаркны 2007 шықәса ноиабр мзанӡа аус иуан Аԥсуа ҳәынҭқарратә музеи адиректорс. 2007 шықәса, ноиабр азы ихатәгәаԥхарала диасуеит амузеи аҟны аҭҵаарадырратә усурахь, насгьы адиректор ҿыц иҟаиҵаз аҳәарала диабжьагаҩны даанхоит амузеи аусқәа реиҿкааразы.

1949 шықәса раахыс Акоммунисттә партиа далоуп. Акыр шықәса агазеҭ «Аԥсны Ҟаԥшь» аредакциеи, апартиа Аԥснытәи обкоми рҟны аиҵбыраӡатәи апарторганизациақәа напхгара рзиуан. Акыр шықәса лыҵшәа бзиала апропагандаҿы иусуразы «Қырҭтәылатәи ССР аҟны зҽаԥсазтәыз апропагандист» ҳәа, ахьӡ даԥсахеит. Акырынтә далырххьан аџьажәлар рдепутатцәа Аҟәатәи рықалақьтә Совет адепутатс, апартиа Аҟәатәи ақалақьтә комитет алахәылас.

1942 шықәсазы анемец-фашистцәа рҟнытә аԥсуа қыҭа Псҳәы ахақәиҭтәра активла дахьалахәыз азы «Псҳәы ҳаҭыр зқәу ауаҩытәыҩса» ҳәа, ахьӡ ҳаракы ихҵан.

Аџьынџьтәылатә еибашьра Дуӡӡа аан асовет жәлар иргаз Аиааира 50-тәи, 60-тәи, 65-тәи ашықәсқәа ирызкны Москва имҩаԥысуаз аныҳәақәа дрылахәын.

1987 шықәса, март 4 аахыс аибашьреи аџьеи рветеранцәа Аԥснытәи ррреспубликатә хеилак ахантәаҩыс дыҟоуп. 2008 шықәса анҵәамҭазы Москва имҩаԥысыз «Жәларбжьаратәи аветеранцәа (атәанчаҩцәа) ихьыԥшым аҳәынҭқарраҟәа реимабзиара» Акоординациатә хеилак апленум аҟны зегьы еицҿакны аибашьреи аџьеи рветеранцәа Аԥснытәи рхеилак Акоординациатә хеилак ахь ирыдыркылт, иаргьы ахеилак апрезидиум даларҵеит.

А. М. Ҭариа, Аџьынџьтәылатә еибашьра Дуӡӡа иалахәыз Аԥсны аԥацәеи аԥҳацәеи рлахьынҵа жәаашықәсала иҭҵаауа, инапы иҵиххьеит: аибашьраҿы иҭахази хабарда ибжьаӡызи ирызку «Агәалашәаратә шәҟәы»; аибашьра иалахәыз Аԥснытәи аԥырҩцәа ирызку «Аԥсуа хьшьыцбақәа аҳауаҿы» зыхьӡу; 25-ҩык Аԥснытәи аибашьцәа «Ахьӡ-аԥша» аорден занашьоу ирызку; Афга-

нистан аибашьраан иҭахаз Аҧснытәи аҽеицәа15-ҩык ирызку; 1942–1943 шықәсқәа раан Кавказ имаҩҧысуаз аибашьраан анемец хысратә дивизиа «Едельвеис» иаҿагыланы еибашьуаз Аҧсны аҽеицәа ирызку уҳәа акыр ашәҟәқәа, убас астатиақәеи аочерккәеи жәпакы.

Абри ашәҟәаҿы еиҭаҳәоуп А. Ҭариа даныхәыҷҙаз инаркны иахьа уажәрааҧза лабҿаба иибаз, иаҳаз, дызнысыз амҩа уадаҩ, ихигаз арыцҳаракәа, агәаҟракәа, Аҵьынҵьтәылатә еибашьра Дуззеи, 1992–1993-тәи ашықәсқәа раан аҧсуажәлар изыниаз аибашьреи, иҧшәмеи иареи изыниаз агәаҟракәеи рҭәы.

Аҵьынҵьтәылатә еибашьра Дузза аан иааирҧшыз агәымшәареи афырхаҵареи рзы А.М. Ҭариа Асовет еиҳабыра ианаршьеит аорденкәа: «Аҵьынҵьтәылатә еибашьра I-тәи аҩазара», Аҵьынҵьтәылатә еибашьра аҩбатәи аҩазараҿынтә» –«Ахьз-аҧша» III-тәи аҩазара, амедалкәа: «Агәымшәаразы», «Германиа аиааиразы», «Кавказ ахьчаразы», «Аҵьа аветеран», убас агәалашәаратә ҳамҭақәеи аграмотақәеи 20 инареиҳаны.

Маи 9, 2010 шықәсазы Урыстәыла апрезидент Д. Медведиев инапы аҵаҩны иҭан агәалашәаратә медаль «Аҵьынҵьтәылатә еибашьра 1941–1945 рзы имҩаҧысыз», 65 шықәсахыҧра иазку. Иҵьабаа ахә шьан акыржәашықәсқәа ааҧсара ҟамҵакәан аветерантә организациа хадара ахьаиҭауа анаҩсангьы, жәанызқьҩыла ари аибашьраҿы иҭахаз ҳауаажәлар ирызкны апропаганда ахьыҟаиҵои, ашәҟәқәа ахьиҩуеи рзын. Иахьагьы, шықәсыла дышмаҷымгьы, еиуеиҧшым Урыстәылатәи арратә архивқәа рахь дцаны, ибжьазқәаз рхабар еиликаауеит, урҭ рыхьз акамыршәразы илшауа зегьы ҟаиҵоит, ҳгәалашәареи ҳҭоурыхи ирзынхарц азын.

А. И. ЦЬАПУА
Аҭоурыхтә ҭҵаарадыррақәа ркандидат

АВТОБИОГРАФИАТӘ ПОВЕСТ

Актәи ахы

Ари ахы азкуп зегь реиҳа иҧшзоу, иҭбаау, зҭоурых ҭҵаулоу, сызхара исзымбо, ауаа бзиақәа зхылтцыз иагьызаазаз сқыҭа гәлымҭцәах. Ари ҽеырбашақә, ма баша ажәа цшзала иҳәоу хыҭҳәаазам. Ари ҭоурыхла ишьақәырҕәҕәоу, жәытәнатә аахыс еицырдыруа, еицакра зқәым акоуп. Аха иага умҳәаан, «адагь сызҭоу азқәа зегьы иреиҳауп», аҳәоит. Саргьы ус сыхьуазар ҟалап, аха сара абри ақыҭаҿы сиит анысҳәо саҟара сыцлоит, исылымшо снарҟатцоит, исзыҟамтцо сгәы снархьуеит.

Ааи, еиҭасҳәахуеит, сара сзын, адунеи аҟны зегь реиҳа иҭбаау, уаапсыралагьы, цсабаралагьы иҧшзоу, ҭоурыхла ибеиоу Гәдоуҭатәи араион ақыҭақәа ируаку, сара сқыҭа гәакьа Лыхны ауп сызхыҽхәо.

Сара абри ақыҭаҿы сиит аҩажәатәи ашәышықәса аҩажәатәи ашықәсқәа раан. Абра исызҳаит, абра еихызгеит раҧхьатәи сшьаҿақәа, истцеит ацәажәашьа, амаашьара, аусушьа, аҳәатәхатцара, аиҳаб ҳаҭыр иқәтцара, аитцбы иацәажәашьа, ананамга ирыцҳашьара. Ажәакала, абраҟа сани саби исыларааҙеит аҧсуа ламыс, аҧсуара иатцанакуа аҟазшьа бзиақәа зегьы.

Абарҭ ааидкылаиы санрызхәыцлак, сыҧсҭазаараҿы сзықәшәахьоу ауадаҩракәа, агәаҟракәа, ам-

лакра, ахьҭакра, арыцҳаракәа, ашьаарҵәыратә еибашьракәа ꝏба уҳәа зегьы ҳамҭак исхадырштуеит, акы иақәымшәаӡац аӡә иеипш схы сыпхьаӡоит.

Изӡаӡом. Ари сзааӡаз ақыҭа аҭкыс еиҕьу даҽа қыҭак, ҭыпк сара сзыҳәан адунеи аҟны иҟаӡам.

Иҟан аамҭак, Лыхны ақыҭа Апсны зегьы азы иаҳҭынраны ианыҟаз. Усҟан, Лыхнашҭа имꝏапысуан Апсны азеипш еизаракәа, аиҧыларакәа, аимак-аиҿак рылацәажәара, рызбара. Уа ирылацәажәон, иаҳҳәап, Апсны алахьынҵа, ажәлар пхьаҟатәи рпеипш, рабиҧара ҿарацәа рааӡара амꝏапысшьа, рынхамꝏа пхьаҟатәи аҿиашьа, ианаҭаху рыпсадгьыл шырыхьчаша, ркьабз бзиақәа иреиҷаҳаны рыхьчара, рҳаблақәа ирыгу-ирыбзоу рыҟаҵара уҳәа апсҭазаараҿы хадара злоу азҵаарақәа зегьы.

Лыхны аҭоурых иузаҟәымҭхауа иадҳәалоуп, иагьдырбеиауеит Лыхнашҭа X–XI ашәышықәсақәа раан иргылоу ақьырсиантә уахәамеи аҳҵәа рхани ирызку абаҟақәа. Убас XIX–XX ашәышықәсақәа раан араҟа 1871 шықәсазы иргылоуп рапхьатәи ꝏ-класск змаз ашкол ахыбра, Акультура ахан, ачаи фабрика, адәқьанқәа, ахәычҭәы баҳча уҳәа еиуеипшым ахыбрақәа.

Ауахәама аҭӡамцқәа дырпшӡоит XlV-тәи ашәышықәсазы иҟаҵоу абырзен ꝏырақәа. Ауахәама аꝏнытҟа анышә дамадоуп 1821 шықәсазы зыпсҭазаара иалҵыз Апсны аҳ Сафарбеи Чачба (Гьаргь Шервашиӡе), зыбзоурала 1810 шықәсазы Апсны хатәгәапхарала Урыстәыла иалалаз.

Ауахәама амрагылараҳьтәи аганахь игылоуп XV-тәи ашәышықәсақәа раан Апсны аҳ Шервашиӡе (Чачба) изы идыргылаз Ахан. Ари Ахан изныкымкәа аиҭашьақәыргылара ақәшәахьан, аха анхацәа 1866 шықәсазы рықәгылараан амца ацраҵаны ирблит.

Апсҳа ихан аҿапхьа лассы-лассы имꝏапысуан анхацәа реизаракәа. Уа анхацәа аргама ирҳәон рыпсҭазаара есымшааира ишеицәахоз, ахылапшреи ацхырааареи шрыгыз, ирҳәауан ирҭаху ахылапшреи ацхырааареи анырмоу ахыхьчарахь ииамсыр шыҟамлоз. Апсуаа рычҳара рызнымкылауа, ихыжжуа иалагеит. Аха аурыс ҳәынҭқар 1861 шықәсазы анхацәа рзы иҟаиҵаз ареформа ашьҭахь, апсуаа рычҳара рызнымкыло, ихыжжуа иалагеит. Убри ашьҭахь анхацәа рҭагылазаашьа баапсы аҭкыс еицәоу агәаҟра иҭазыргылаз ареформа иахҟьаны 1866 шықәса пхынгәы 25 аҽены Лыхнашҭа еизеит анхацәа.

Абри аизараҿы (иҟан Гьаргьи Александрии Ачачбақәа), иааит Бзыптәи Апсны инхоз 7-нызқьꝏык инареиҳаны ауаапсыра. Аизара иҽалаирхәырц дааит Аҟәатәи арратә ҟәша аиҳабы, аполковник В. Кониар, бҵьарла еиқәных иҟаз иꝏызцәа ицны. Урҭ ирҭахын абри аҽены ирызбарц анхацәа рлахьынҵа, даҽакала иаҳҳәозар, апсуаа ззықәпоз ахақәитра наӡаӡа аҭыхәа апҵәара.

Аизараҿы рыгәҭыха аурыс ҳәынҭқар ичынуаа реилыркаара иазкны, хыхь ишаҳҳәахьоу еипш, инеитцыхыз ажәа иҳәеит аҳаҭыр ду змаз Ешыратәи ацәажәаꝏ Осман Шамба. Уи иажәа изларылшоз ала еиҭанеиҭасуа аиҭагара иаҿын, аиҭагаꝏцәа Г. Ткецишвилии Т. Анчабаӡеи.

– Сара иаартны ишәасҳәарц сҭахуп, – иҳәеит О. Шамба, – ҳара агәра ҳазгом аимператори Кавказтәи аҭыпантәи аҭауад дуи анхацәа шәхы шәақәиҭахҭәуеит ҳәа ирҳәо. Избан акәзар, аҳратәра анапырх ашьҭахь, анхацәа рыпсҭазаара аиҕьтәра ацынхәрас Апсны рыргылара иалагеит абахҭақәа, иҭаркуа иалагеит изыцәшәоз анхацәа нагақәа, ацәажәаꝏ дрықәыӡбеит Аҟәатәи арратә ҟәша аиҳабы еитцеиҟәаҟәаз аусуракәа, – Апсны анапхгара шәаахагылеижьҭеи (аполковник Кониар) ҳара ҳагҿацалара, ҳақәыгәҕәара шәаҿуп. Иазхоит! – иҳәеит Осман, ипсахы пыжәжәо…

О. Шамба ишьҭахь иҟәгылаз В. Кониар ацәажәара иихәаз зегьы акакала мап рцәикит.

– Шәара шәхымҩапгашьа сара иснарбоит еицәоу ахь шәышкылнаго. Аиҳабыра ишәыдыртцо хымпада анагӡара шәаналамга, агәра шәсыргоит зегь шыҟастцо уи адтца мчыла анагӡаразы. Уи шәара ишәзеицәахоит, убри аҟнытә сара гәыбӷан сышәымтан, – иҳәеит аполковник.

Кониар иажәа даналга, О. Шамба аполковник ишҟа ихы нарханы ҿааиҭит: «Мап, аполковник, ҳара иаҳзынагӡом шәара шәыдтцақәа, иазхоуп, ҳачҳара еиҳа-еиҳа ихыжжуа иалагеит, еиҳа еиӷьуп шәҳаламкьысыр. Ажәлар! Исҳәо иашоума? – дразҵааит Осман ижәлар рахь ихы нарханы.

– Ааи, ҳара иуҳәо ҳақәшаҳаҭуп, – рҳәеит аӡәк еипш зегьы.

Кониар ажәлар рахь ихы нарханы ҿааиҭит абас:

– Шәара шәыҩнытҟа иҟоуп агьангьашцәа, урҭ иаарласны ишәылгатәуп…

Убри аамҭазы, Кониар ииҳәаз аҭакс ахысбыжьқәа геит, аҳ иматцуцәа рыжәларазы.

Абри аҽны абраҟа иҭахеит: В. Кониар, А. Черепов, З. Измаилов, 4-ҩык афицарцәеи 54-ҩык аказакцәеи.

Ари ахҭыс ашьҭахь Лхаа аџьамыӷәацәгьа иақәдыршәеит, иҟан ашьамҭлаҳәқәа зшьартцазгьы, уи акәым Сибраҟа ирышьҭызгьы.

Убарҭ ашықәсқәа раан ауп рапхьаӡа апсуаа гәрамгарҭас иҟатцаны, ихыртцәаны идәықәыртцауа иаҟалага. Апсны аҭацәра рхы иархәаны Урыстәылантәи Апсныҟа, еиҳаразак Гәдоуҭа араион ашҟа нхара иааргауа иалагеит апомешьчикцәа (анаделуаа) Лиубарски, Лопатин, Гориунович, Фатишьчев уҳәа иреиӷьу адгьылқәа знапаҿы иааганы анхара иалагаз.

Ҳәарас иаҭахузеи, ақыҭа иамоу апшӡара, абеиара, аҿиара зыбзоуроу уи иаланхо ауаа роуп. Иахьа ари ақытаҿы инхоит 1600 ҭзы (115 жәла) инареиҳаны еиуеипшым 15 милаҭ рхаҭарнакцәа. Урҭ зегьы рыбла ҷыц еипш ирыхьчоит рқыҭа иамоу апшӡара, абеиара, ахьӡ-апша, аҭоурых.

XIX ашәышықәса антцәамҭеи XX ашәышықәса аналагамҭеи рзы Лыхны ақытан иит, иааӡеит, жәытәнатә ишапыз еипш, апатриотцәа гәымшәақәа. Апсны алахьынтца, пхьаҟатәи апеипш иазхәыцуаз, урҭ рыӡбарагьы активла иалахәыз аҭеицәа: Нестор, Уасил, Михаил Лакәараа, Дырмит Аланиа, Мартын Ҭарнаа, Максим Гобечиа, Спиридон Арнауҭ, Алыкьса, Гәцьыра Кобахьиаа, Платон, Канстантин Шьаҟрылаа, убас егьыртгьы.

XX ашәышықәса аналагамҭазы Урыстәылантәи ицәыраҟьа-цәырас иаауа иалагеит ажәлар ахақәиҭразы ртцысра, дара рынасып дара ирмызбар ада псыхәа шрымамыз атәы зҳәоз адырраҭаракәа. Ҳәарас иаҭахузеи, ари аҭцысра иазхәыцуа иалагеит Апсны аҭеицәагьы.

1917 шықәсазы Нестор Лакоба инапхгарала Гәдоуҭа араион аҟны еиҿыркаауеит анхацәа реидгыла (дружина) «Кьараз». Уи хыцәкыс иамаз Апсны ақыртуа меншевикцәа рымчра ахҳәаны, 1917 шықәсазы Петербург икылыпхаз ахақәиҭра мрахәага – Асовет мчра аҩыза апстазаара ҿыц ашьақәыргылара акәын.

1918 шықәса Апрель азы иреиӷьыз ҳачкәынцәа рпсы ахҭынтцаны Апсны ишьақәдыргылоит Асовет мчра. Аха 40 мшы рышьҭахь ақырҭуа меншевикцәа аҳәааныpцәтәи архәтақәа Антанта (Англиа, Германиа, Франциа) рыцырхыраны Асовет мчра ахҳәаны Апсны ишьақәдыргылоит дара рымчра. Абас, абри ашьҭахь хышықәса инареиҳаны апсуа жәлар зинк, хақәиҭрак рымаӡамкәа аџьамыӷәа иатцагылан.

– Апсны ақырҭуа меншевикцәа рнапаҿы иааргеит, ажәак аарымазкуа зегьы нырцәыҟа идәықәыртцоит

ҳәа иааҳалаҩит, – иҳәеит саб, – урҭ амш еиқәатцәақәа игәаларшәо. – Ус, ҽнак зны агәгәаҳәа ҳқыҭа иаалалеит аҿоуцәа (ақырҭуа меншевикцәа – А. Ҭ.) Сани саҳәшьеи аҩны иҟазамызт. Урҭ рапсақәа рхарззала ҳашҭа ианааҭала сара аџьықәреирҭа сналапҟа сцеит. Ҳаҩцара иныҩналан аҩыжәра иалагеит. Фатәыс, изласгәалашәо ала, ашәымацараха иҟатцаз ачаҳаржәи ахәажәеи ракәын. Ус рбжьы цәгьахо иалагеит, иржәыз рылсзар акәхап. Зегьы аадәылтцын рабџьарқәа харшаланы иааилагылт. Аӡәы ибжьы ныхтцаны ҿааиҭит, қырҭбызшәала акәхап, сара исзеилымкааӡеит. Уи акәхеит: аҟәыр-ҟәырҳәа ҳбочкақәа иреихсуа иалагеит. Нас иаагьежьын еибарҟаауа ҳашҭа инҭытцны ицеит.

– Сара сшәапы-рҳапуа сааизар саапсара зегьы аӡы инарҭеит, – иҳәеит саб, урҭ агыгшәыгқәа рхымҩапгашьа игәаларшәо.

Апсны атцеицәа изықәшәаз арыцҳара рхы амариашан имтәеит. Апсны ақырҭцәа анахапа, зхы иахәоз ҳарпарцәа Нхытц-Кавказҟа ҳашьцәа рахь ицеит, уа аҽазыҟатцара иалагеит ахақәитреи ахьыпшымреи реиҭашьақәыргыларазы. 1921 шықәса март 4 рзы 9-тәи Асовет архәҭақәа рыцхыраарала кьаразаа ирылшеит Апсны наӡаӡа ахақәиттәра аиҭашьақәыргылара, ажәакала апстазаара ҿыц амчра.

Ишьақәгылаз апсҭазаара ҿыц ауаа ирзаанагеит ахақәитра, ахьыпшымра, агәырҕьара. Қыҭацыпхьаӡа рыргылара иалагеит: ашколқәа, аклубқәа, апхьарҭақәа, абиблиотекақәа. Ҳаблацыпхьаӡа еиҿыркаауеит атцара змаз ауаа рыла хәычгьы-дугьы ртцарадара апырхразы апхьарҭақәа. Иахьеипш исгәалашәоит сан (уи дтцарадан): «Уаала нан, уаха ҳартцаҩы Олиа Шьаҟрылпҳа апхьартаҿы снеиуеит, шәеиза ҳәа ҳзаалыцҳаит, атцара шаҳтцо убап» ҳәа санылгаз.

Ҳгәылак иҩнаҿы еизеит 10-ҩык 12-ҩык рҟынӡа итцарадаз аҳәсеи ахацәеи. Ус дааит Олиагьы. Зегьы еиқәышьшьы итәаны илыхәапшуан, иҳалҳәарызеишь ҳәа.

– Зегьы ақьаади акаламқәеи шәымоума? – лҳәеит Олиа, итәаз лапшыла иааимданы.

– Иҳамоуп, аха ианаҳтцо ҳаздыруам акәымзар, – лҳәеит сан.

– Ианышәтцогьы ак ҳапшаап, аха зегь реиҳа сызлашәыҳәо – иҟамлааит аҽагырхара. Зхы иақәымгәыҕуа аӡәыр шәыҟазар иахьанатә еибаҳҳәап, ҳаилибакаап, – лҳәеит Олиа. Зегьы еицҿакны ирҳәеит излагаз аус бжамҽамны ишнырмыжьуа, ишырҭаху апхьареи аҩреи ртцара.

Сара стәаны сырзызырҩуан. Олиа слыхәапшуан нцәа дук еипш.

– Абри иахьӡуп А, – лҳәан Олиа мелла ҕәыцәмаҟьак инанылтцеит. – Абри анбан ала иалагоит ахьызҟақәа зегьы: ахатца, апҳәыс, амца, аӡы, ала, ацгәы, ажә, ацә, аҽы…

Абас есыхәылбыҽха сани сареи ҳцон Олиа атцара ахьыдлыртцоз. Шықәсык ашьҭахь сан апхьареи аҩреи цәгьамкәа илтцеит. Бзиа илбон ашәҟәқәа рыпхьара, апсышәала акәым урыс бызшәалагьы агазеҭқәеи ашәҟәқәеи дрыпхьон.

АҨБАТӘИ АХЫ

Ари ахы азкуп схәычра ашықәсқәа. Ишысҳәахьоу еипш, саби сани тцарадан. Аӡә дааины иҟоу ажәабжьк ҳаиҳәарушь ҳәа есқьынгьы ипшын. Хәылбыҽхала ҳааилатәацыпхьаӡа абри ҳаҷкәын знымзар-зны ашкол ахь дцо дҟаларушь (аҩнаҭа ахәычқәа иреиҳабыз сара сакәын) ҳәа еизтцаауан сани саби.

Урҭ иргәалашәон санду Гәашьана, сычкәын ашкол дтастцар ажьира дакуеит ҳәа, дшәаны саб тцарада дшаанлыжьыз.

Сан илдыртцаз анбанқәа еицтцаны шәҟәык ма газеҭк дапхьо даналагалак, саб даара хшыҩзышьтрала дылзызырҩуан, бзиа ибон, аха иара атцара иҿазимкит, сықәра ахыпеит ҳәа ипхьаӡаны.

1933 шықәса, сентиабр 1 азы сан Аниута слымаҭы днеит Лыхнытәи абжьаратә школ аҟны. Саргьы сыцрап-црапуа, аҷықәа иатцәа иалхны исзылӡахыз ашәҟәтра сыхәда ихшьны слыцын. Дыпхашьа-пхатцо сыжәҩа кны класс дук ашә аалыртын слыманы дныҩнашылеит.

– Ари иаабгаз арпыс макьана дхәычцәазар ҟалапеи, – лҳәан ашколхәычқәа ашәҟәы иантцо аргьарахь игылаз астол иадтәалаз пҳәызба пакы, аукы илкыз лкалам ныкәтцаны ҳашҟа лҿаалхеит. Дшааҳадгылаз еипш, схы лнапы аақәылшьын, сан дналыхәапшит. Сара алу сатцазшәа, сылапш адашьма иадхаланы ҿыцха сыпшуа сгылан, садырсызшәа.

– Ари сыкласс аҟны дааныскылоит, бгәы иалымсуазар, – лҳәеит лара, сан лахь дынхьапшын.

– Сгәы ишпалсуеи, нан дбыкәыхшахааит, дбымаз акыр илтцуазар, – лҳәеит сан. «Арҭ еибадыруазар ҟалап», – сгәы инҭысҳәааит, нас иҭыпаны ицоз сгәгьы маҷк аҿааннакылт. Ари апҳәызба рапхьатәи сыртцаҩы Вера Сҭепан-ипҳа Гыцба лакәын.

Аамҭа ацара иаҿын. Шықәсык, ҩышықәса, хышықәса.

Ҽнак ашкол аҟынтәи аҩны сааит, ааиха снаҭомызт сыгәҭыха. Аха сымгәаӷьра иахҟьаны сыгәҭыха еиҳа-еиҳа иацлон.

Ажәакала, даара сгәы иалан абри ашкол дуӡӡаҿы сыжәла зыжәлоу аӡәзатцәык дахьысымбоз. Исызбеит сан слазтцаарц. Лыхны акыҭаҿы, убас ашкол аҟны ирацәоуп ажәла дуқәа: Лажәаа, Қыжәаа, Гычаа, Гәцьаа, Плиаа, Бигәаа, Цьниаа, Лакәараа, Махьалаа, Шьаҟрылаа.

Ашкол аҟны сара сзатцәны схы сыпхьаӡомызт, зегьы пату сықәыртцон, исыцхәмаруан, стцараҿы исыцхраауан, аха зны-зынла аижәлантәқәа еиҳа пату еиқәыртцо, еицыхәмаруа ианызбалак, схы ҟәнысшьон, сара сыжәлантәык аӡә дахьызымбоз азы. Сара сеитцбацәа саҳәшьеи сашьеи макьана ихәычқәан, ашкол иҭамлацызт.

Абри аҽны, сан ишыҟалтцалац еипш, схы дышнықәпшыз еипштцәҟьа аматцурҭа дныҩналан итцәахны илымаз сыфатә зегьы пхатцәы-пхатцәуа аишәа хәычы иныкәлыргылт: абысҭа ашәха рҩа агәылатцаны, аҵьам азна ахыртцәы, ахәысхәа фҩа иаганы аҟәыд, анаша мтцаатцәакәа иртцәны, уи иахьагьы лымкаала бзиа избоит...

– Унапы ӡәӡәаны уааи нан, – лҳәан днасыпхьеит аматцурҭахь.

Лажәа ҩбамтәкәа, ашырҳәа снапқәа ааӡәӡәаны снеин аишәа хәычы снадтәалеит.

– Иухьи нан, угәы бзиами, упштәы сымхацәгьоупеи? – лҳәан аҟәардә хәычы даахан сеишәа днадтәалеит.

– Мап, сгәы бзиоуп, акагьы смыхьӡеит, – сҳәеит сара.

– Исцәыумӡан нан, аӡәыр угәы нирхама, мамзаргьы утцараҿы ухьысҳахама? – азтцаарақәа сыҭара дақәытцуамызт.

– Сара акгьы смыхьӡеит, баша акы еилыскаар сҭахуп, аиаша сабҳәозар, – сҳәан акрыфара саақәытцын снылҿапшит, илҳәарызеишь ҳәа.

– Аҭак аҟатцара сылшозар иуасҳәоит, амала имӡакәа исаҳәа угәы иалоу, – лҳәахт еиҭа. Сара ибзиаҭы издыруан уи ианакәызаалак ииашам, зыгәра умгаша ажәак шылымҳәоз.

– Абри ашкол дуӡӡаҿы, – сналагеит сгәы иҭыхоз азтцаара аҳәара сцәыуадаҩны, – абар шьҭа хышықәса

цуеит ашкол хәычҟәа срылоижьҭеи, аха аӡәызатәык идамхаргьы сара сыжәла зыжәлоу уаҩ дызбом. Иҟалеи, уаҳа уаҩ дыҟаӡами, мамзаргьы зегьы ықәҵны ицама, ма инҵәама, ҳара ҳамацара абра ҳабаанага? – схәеит илҳәарызеишь ҳәа сылҿапшуа.

– Уан дукәыхшоуп, уи гәырҩас иҟоумҵан, сара даҽак ухьыз ҵьысшьан. Уара убзиахар, уара уаҟара аешьцәеи аеҳәшьцәеи зауа уаҩ дҟалаӡом. Уара уоуп аус злоу. Урҭ ажәла дуқәа ҳәа зызбахә уҳәаз зегьы уара иуашьцәахоит, иуаҳәшьцәахоит, – нас дҩагылан схы аалшьышьит. – Уи уаҳа уазымхәыцын. Акрыфа, нас уҩызцәа рышҟа хәмарра уца, – нацылҵеит.

Уи илҳәаз хамҵашьа амаӡамызт. Сара сакәым, дгәылоума, дҭынхоума, дықәлоума акы еилызкаарц зҭахыз зегьы сан лышҟа иаауан, илазҵаауан. Ажәакала, сара сан дсыҽхәап ҳәа исҳәом, уи пҳәыс ҟәышс дрыпхьаӡон ҳқыҭаҿы, зегьы ҳаҭыр лыкәырҵон, ларгьы илдыруаз акы рыглыжьуамызт.

Сгәалаҟара бзианы, сызхара ыфаны сшыҩагылаз еипшҵәҟьа, сҩызцәа рахь сцеит хәмарра.

Аамҭа цон, апсҭазаара еилашуан, ажәжәаҳәа зегьы акака ирҿын.

Апхьарақәа ҳрылагеижьҭеи рацәак ҵуамызт. Ҽнак зны, апхӡы сҿашы, ашкол аҟынтәи аҩны саит. Сани саби аҩны иҟамызт, иахьцаз сыздыруам. Сышәҟәыҭра аҭыпаҿы инкнаҳаны адулап сынҭалан сыфатәқәа ааҭыганы аишәа хәыцы иныкәсыргылан ажәжәаҳәа акрыфара сналагеит. Убри аамҭазы аштаҿы аӡәы ибжьы аагеит, – «о Мақьҭаҭ, аҩны уҟоума?» – ҳәа.

Ахьышәҭҳәа ашә снылаххын, – «саб дыҟаӡам, сара соуп иҟоу», – схәеит сыбжьы схацаланы.

Ари, ҳгәыла, саб ианшьа ду Басиаҭ иакәын. Мачкгьы иаасцәымыҕхеит сыбжьы схацаланы уи сахьиацәажәаз, игәы иалсзар ҳәа сшәеит.

– Акрыфара уаҿызар акәхап дад, инагӡа. Сара ара саатәоит, уабгьы дааип, амала акрыфара уаналгалак сышҟа уааи ҳнеицәажәалап, – иҳәан ашәшьыраҿы игылаз арымӡ дныкәтәеит Басиаҭ, аҭаҭын дахо.

Ажәжәаҳәа, акы снацҳан пшьаала сааин Басиаҭ иапхьа снагылт, абар саагит аанарго.

– Абра уааины утәа, – иҳәан, инаҩсан игылаз аҟәардә хәыцы инацәа нақәикит, ууаханы уаасыдтәал ҳәа аанарго. Иага сыпхашьозаргьы, аиҳабы иихәаз насмыгӡар ҟалозма. Снеин аҟәардә хәыц саахан иааигәара, инацәала иахьсирбаз аҭыпаҿы снатәеит, исеиҳәарызишь ҳәа сиҿапшуа.

– Ахәыцы иибо-иаҳауа ихашҭӡом, рҳәоит, дад. Уаб, Мақьҭаҭ дааиаанӡа ажәақәак уасҳәар сҭахуп, даара ухшыҩ азышьҭны усзызырҩы. Ари иуасҳәо ажәабжь ихыҭҳәааӡам, иҟалахьоу, сара сызхаану, мамзаргьы иахааныз рҟынтәи исаҳахьоу ажәабжьуп. Мышкы зны, иҟамло егьыҟам рҳәоит, упсҭазаараҿы иуҭаххар ҟалоит, – иҳәеит, Басиаҭ. Сара сылапш кыдхаланы, сапхьа иҿыхны еилажьыз аҭаҭын бгьы иагәылатәаны ихәмаруаз ацыгә хәыцы сахәапшуан. Басиаҭ иихәоз ажәак сывсыр ҳәа сшәаны, слымҳақәа кыдтца сизызырҩуан.

– Сара иуасҳәаарц исҭаху уара узхылтцыз ауаа рҭоурых ауп, – иҳәан ацәажәара дналагеит Басиаҭ. – Уаб, Мақьҭаҭ, жьра-цәарала ҳара дҳаҳәшьапоуп, аха уи иаҳәшьапатцас акәымкәа ешьас ауп ҳара дшаҳапхьаӡо. Уара угәы иалазар ҟалап ужәла зыжәлоу уаҩ дахьумбо.

«Абри ауаҩ быргиалидыраауазеи сара сгәы иҭоу, мамзаргьы сан ак иалҳәазар», – сгәы сынҭахәыцит.

– Иуцәызӡом, шәара шәыжәлазатцәыкны Лыхны (Алгыҭ) шәаланхоит.

Сгәы нҭыпсаа ицеит, шәара шәыжәлазатцәыкуп, аниҳәа. Уи, ишысҳәахьоу еипш, сара есқьынгьы гәҭыхас исыман. Аха сан уара убзиахар уара уаҟара

аешьцәеи аеҳәшьцәеи зауа уаҩ дҟалаӡом ҳәа ансалҳәа нахыс мачҷк сгәы рҭынчны сыҟан.

– Гәырҩас, хьаас иҟоумҵан шәыжәлазаҵәыкуп аҳьысҳәаз, – иҳәеит Басиаҭ, мачҷк сылахь шеиқәнатҵаз гәеиҭазар акәхап.

– Шьҭа цқьа усзыӡырҩ, – иҳәан иҭаҭын инарҭаулаӡаны днаҿыхан, иҳәҳәаӡа алҩа ҩауишьҭит. – Уабду, уаб Мақьҭаҭ иаб, Осман, абшьҭрала Цаблыипацәа ҳәа, ирышьҭан. Уи шыҟалаз абас ауп:

– Ӡынра баапсык аҽны, шәыжәлантә ҭаҳмадак ишәақь аакныхны хыла-хәшәыла еиҭарпапа инеиҵеиҵеит. Нас, рацәак хара сцом, џьара жьак, ма цаблыкьк спыхьашәозар збап ҳәа, алҩа зхылббуа игылаз иқәацә дындәылҵын, иашҭа дныкәлеит, убри аамҭазы илапш нақәшәеит ҭырасла ихыбны игылаз ица ду ақә ҳәынаԥ дук алаланы ишҩеиуаз. Ишәақь ааихипаан аҭцықь ааҭиргеит. Уи акәхеит, ица дуӡӡа азна аҵыықәреи шыҟаз илеимгәаблы ицеит. Убри инаркны урҭ Цаблы-ипацәа ҳәа иаарыхьызхалеит, – иҳәан Басиаҭ, ибжьы ныхтца-аахтцо икьатеиах пҭҵәо аччара дналагеит.

Абипарла Цаблы-ипацәа ҳәа изышьҭаз 25-ҭзы раҟара ыҟан. Урҭ зегьы нхарҭас ирыман Лыхнашҭа азааигәара, иахьа Митрофан Миқаӡе иҭаацәа ахьынхо аҳаблаҿы. Нхарала, хшарала, рахәы-шәахәыла еинҭәыла акәын урҭ шыҟаз.

– Осман даара дынхаҩ бзиан, дуаҩ ҟәышын, ижәлантәқәагьы, игәылацәагьы, иҭынхацәагьы иқәгәыҕуан, пхьагылаҩыс дрыман. Иаамҭа анааи дааигеит Џьниапҳак. Урҭ рызхара изеибамбо, изҭаху рықәгәыргьо анхара нападыркит. Ус рацәак мыртцыкәа ажәабжьны иаарылаҩит аԥсуаа зегьы хыртцәаны Ҭырқәтәылаҟа иргоит ҳәа.

Абар ари аамҭа баапс атәы шиҩуа апрофессор Г. А. Зиӡариа ишәҟәы «Амҳацьырра» аҟны:

«1877–1878-тәи ашықәсқәа раан имҩаԥысыз аурыс-аҭыркәатә еибашьра иахҟьаны Аԥсны имҩаԥысуаз аҳҭысқәа акы иузадкыломызт аԥсуа жәлар Ҭырқәтәылаҟа рахгара аҭцкыс еицәаз даҽа трагедиак. Усҟантәи аамҭа иахаанны издыруаз ауаа изларҳәоз ала, «аԥсуаа ирҭахӡамызт Ҭырқәтәылаҟа ацара, абнахь ицаны рҽырҵәахуан. Аха аҭыркәцәа анхацәа рыҩнқәа, рқыҭақәа рбылуан, иршәаны иргарц азы». Мап зкуаз зегьы ишьны иааргон Аҟәа. Амҿқәаара еипш еиқәыжьны зыпсы ҭоу иддырбон, ишәымур шәаргьы абас шәзаауеит ҳәа аанарго.

Аԥсуаа рахгара егьырҭ ашықәсқәа иреипшымызт, уажәтәи атрагедиа. Абри аамҭазы аҕацәа – аҭыркәцәа Аԥсны аанырмыжьыр ҟаломызт, насгьы мчыла иахганы иргаз рыбжеиҳараҩык амлеи ахьҭеи иагеит, иаанхаз рхы рызныҟәгомызт, анҵәара иаҿын. Ари збоз, изаҳауаз анхацәа мчыла ирымгозар, рхала ацара мап аҵәыркуан. Усҟан Қырҭтәыла иҭыҵуаз агазеҭ «Дроеба» акорреспондент агазеҭ аҟны иҩуан: «Сара дызбеит иахцаны мчыла иргоз арыцҳацәа руаӡәк… Уи исеиҳәеит аԥсуаа рыхәсақәеи, рхәычқәеи ирхыргаз агәаҟрақәеи арыцҳаракәеи ртәы. Уи изызырҩуаз ауаҩы ахаҳә гәы изҭазаргьы дымтцәыуарц залшомызт. Сара иҵьасшьоит урҭ ауаа изакәытә доуҳатә мчу ирылоу – абас еипш иҟоу агәаҟра шырхыргазгьы, хәҩык рахьынтә аӡә усгьы деиқәхеит».

Есқьаангьы иҟан ауаҩ бзиа дызбо ауаа қьиақәа. 1877 шықәсазы иҟалеит абас иҟаз хҭыск. Абри ашықәсан гәыԥҩык аԥсуаа «аҳәынтқарратә цәгьоуцәа» ҳәа, ипхьаӡаны иахганы идәықәырҵеит Сольвичегодск (Вологодсктәи агуберниа) ақалақь ахь. Аҭыпантәи анхацәа арыцҳара иақәшәаз ауаа гәыблырала ирыдыркылеит. Петербург иҭыҵуаз апрогрессив-либералтә газеҭ «Новое время» аҟны уи акорреспондент ианитцаз астатиаҿы абас аҳәоит:

«Сара омашәатцәҟьа ицьасшьоит ауаӷы ибзиабаразы аурыс нхацәа ирымаз агәыблыреи арыцҳашьареи».

Аҭыпан инхоз апсуаа рҭагылазаашьа уаӷы даргәырҕьо иҟамызт. Урҭ – Урыстәыла иадтцыр шырҭахымызгьы, аурыс аҳ ичынуаа «апсуаа ахара зду» ҳәа, ирпхьаӡеит. 1878 шыҟәса инаркны 1907 шыҟәсанӡа апсуаа «ахара рыдуп» ҳәа, ипхьаӡан, изиндан. Абџьар акра иаҟәиҭымызт, аррамацурахьы ирыпхьаӡомызт. Уи ацынхәрас изтцымтцуаз ашәахтә рыҟәыртцон… (Абас иӷуан аҭоурыхтә наукаҟәа рдоктор, апрофессор Г. А. Зиӡариа). (История Абхазии. Ад.96).

…Псра-зрак еипш ирыпхьаӡеит, игәырӷаргеит, аха ираҳаз ажәабжь ҟамлар залшомызт. Цаблы-ипацәа рабипара зегьы рхы ааидкыланы иааилацәажәеит, аха рыпсҭазаара аиҟәырхаразы еиҕьыз даҽа мӷакы рзымпшааит.

Ажәлар зегьы ирыхьуа ҳаргьы иҳахьп, рҳәан аҽеидкылара иналагеит.

Осман иабхәараа днарымпхьаӡацызт ари аҳҭыс аныҟалаз, аха изыҟәшәаз арыцҳара урҭ еибамбар ҟамло иҟанатцеит. Осман ипҳәыс лышьҭрахь илымаз лани лаҳәшьеитцби ракәын. Уи избеит урҭ ааидкыланы иара игарц. Рымаҭәа-рӷыҭәа зегьы ааидкыланы инышьҭатцаны, Осман иашҭа ду лапшыла иааимидеит, мышкы зны еиҭа сҭапшуа сзыҟаларушь, игәы инҭиҳәааит. Нас ибаҳча анаӡараҿ ижыз иани иаби рҳаҭгәынҟәа рышҟа иҿынеихеит. Ипҳәыс дыпхашьан, уа дахьгылаз дышьхныпсылан даанхеит. Ианхәагьы илзымгәыҕьит лымаҳә инышәынҭраҟәа рахь иццара.

– Зәыр шьапыла џьанаҭ дцахьазар шәара шәоуп ица. Ари ҳазлагылоу амца аилашыра зымбакәа нырцәыҟа ицаз насып имоуп. Џьанаҭ гылартас ишәауааит. Мышкызны аӡәыр ҳазкылсуазар, уаҳа ишәасҳәо сыздыруам, – саҭашәымтцан аанарго, днареихырхәан ишьҭахьҟа даақәгьежьит Осман. Иашьцәа (ижәлантәқәа) зегьы еиқәышьшьы, ҿымҭ игыланы изыпшуан иара.

Ажәак мҳәаӡакәа игәи илаҕырӡи еилатцәо, пшьаала рапхьа дгыланы иҿааихеит, рымаҭәақәа ҿаҳәаны иахьышьҭаз аштахь.

Уи акәхеит, ахәылбыҽха амшын ихгылаз аҭырқә ҕбақәа инырҭалан гәырӡ-шашәаӡ жәларык апсуаа Амшын Еиқәа аилашыра иналаӡ ицеит.

Ашәҟәы аарышьҭып ҳәа уҟазу, ҳара ҳеипш, даргьы тцарадан, ҷышәрак здыруаз аӡәгьы дрыцӡамызт. Усҟан анхаӷы изы иҟаз акруреи акрыфареи мацара ракәын, дад. Шәара ишәыбаргузеи, шәымӷақәа зегьы ҟьаҟьаӡа иаартуп. Шәхы иашәырхәар шәара шәызгьы, ҳара ҳазгьы ари насып дууп, – иҳәан, илапш кыдхаланы акы дахәапшуа даатәеит Басиаҭ.

АХПАТӘИ АХЫ

Аҭоурых излаҳәо ала, ара еиҿагылоит ӷ-империак ринтерескәа. Аурыс ҳәынтҟар иҭаххеит Кавказ ишиҭаху инапаҿы иааигарц, аҭырқәцәа – Кавказ аанрыжьырц ргәы иҭаӡамызт. Аха рыцҳарас иҟалаз убри ауп, Кавказ иқәынхоз ажәларқәа еидызкылоз ауаӷы дырмоуит, рҽеиӷыршеит: ҭауади аамысҭеи ирҭаххеит дасу рнапатцаҟа иҟоу ауаа рыманы Ҭырқәтәылаҟа ицарц. Иҟан даҽа џьоукы – ирыхьлак рыдгьылқәа ааныжьны ацара зҭахымыз.

– Уара акагы суазтцаарц сҭахуп, – иҳәан, Осман иаргьарахь даахәын згәы аӷада ирханы адашьма (апалуба) иқәиаз Муса днеиҿапшит.

– Уара зқьы зтцаара умоуп, урҭ рҭак аҟатцара сара исылшоит ҳәа уазҳәада, – иҳәеит Муса атцәы налатцашәа.

– Аиашазы, абысҟаҩык аҭаҳмадцәа, аҭакәажәцәа, аҳәса, ахацәа, ахәыҷқәа, ачымазцәа рахгара зхәыцда, насгьы ҭҵакыс иамоузеи? – иҳәеит Осман.

Акыр аамҭа ҿымҭӡакәа ажәҩан еиқәатцәа датҵапшуа диан Муса. Нас инартҵаулаӡаны даақәыпсычҳаит, инапы ҩышьҭихын ажәҩан ахь инаирхан Осман дынхьаирпшит:

– Абни хыхь иқәтәоу Анцәа ду идыруазар ҳаргьы иаадыруеит. Уи аҭак аҟатцара сара сакәым дара ҳахызгаз ҭауади аамысҭеи ирзыҟатцом.

– Сара иахьынӡеилыскаауала, урҭ избаны ирымоуп ҳара ҳашьҭахь иааргаша – индырхаша ауаа. Ҳара ҳанасыпцәгьара шьоукы рзы инасып лашахоит, – иҳәеит Муса. Арахь ирҳәо раҳарҳәагьы ишәон ирхагьежьуа ирхагылаз аианичарцәа.

Рыфа-рыжә ыҟамкәа, агәырҩа иаганы, жәларык, унарысыр шьа цәыкәбарк рыламкәа, – ҳааит, шәеидарақәа шәыманы шәҭыҵ! – рҳәеит апшәмацәа.

– Рацәа қьаф ахьааушаз ҳаажәгеит, ус ишәҿашәааит, – иҳәан, иматәа хәыҷқәа зҭаз ашәандыҟәра аашьҭыхны иҿынеихеит Осман.

– Шаҟа мшы амшын ихыз, аҟәараҿы итәаз сыздыруам, аха урҭ зегьы гәып-гәып ипсаҟьаны, ақыҭақәеи аҳаблақәеи рышҟа идәықәртцеит, – ацәажәара даҿын Басиаҭ.

– Атҵла иалыҩрыз амаҭ ицҳаит ҳәа, жәларык хыртцәаны хытцакырҭак, хныҟәгарҭак рымаӡамкәа, тәым дгьылк аҟны иахьнеиз, дзықәшәаз азмырхакәа, Осман еиҭа арыцҳара дақәшәеит. Апсны ианықәтцуаз Осман ипҳәыс лцәа лтәымкәа дыҟан. Уа ианнеи ашьҭахь, шықәсыбжак аатцуаны, Осман иҩнаҭа диит ахатцарпыс. Ари Ҭырқәтәыла инеиз рахьынтәи рапхьаӡа иизабипаракәа дыруаӡәкын. Ахшараиура иахҟьаны Осман ипҳәыс а-Цьниапҳа лыпсҭазаара далтцит. Аӡҟы даарзынхоит Осман ианхәеи, ианхәыпҳаи, иареи.

Асаби аныда иааӡара, ибара дaараӡа иуадаҩын, дара рҭагылазаашьа зеипшраз ала, аха Осман иҟаитцараны иҟазеи. «Ҭырқәтәыла шәнеир ахчаҭ шәалаҳауеит рымҳәази, ҳаазгаз уаҳа рҿамшәааит», – дхәыцуан Осман.

Ауаҩы дынхарц азы зегь реиҳа иҭахуп адгьыл, ахыбра, атцактәы, аусурҭа, аха иабаҟоу урҭ ара? Уи акәым ари, сыпшәма рыцҳа лнышәнап аиуразы закәытә цьабаауз еи исхызгаз, нас днаганы апслымӡ днылаҳаршәит. Ихы изықәкуамызт, иҳаҿы изаагомызт дзықәшәаз. – Избан, Апсны зҭадырцәи, иааргада уа индырхарц, иҟаҳтцеи ҳара цәгьарас? Арҭ азтцаарақәа есымша ирыцлон, аха рҭак ҟазтцоз уаҩ дибомызт.

Акзатцәык, Осман дацәымҩашьо идыруан урҭ зықәдырӡыз Апсны иамаз апшӡареи, аҳауа азҩыдареи, абеиареи шракәыз. Ишырҳәо еипш, Осман уахгьы-еынгьы ихы иқәырпсны аусура даҿын, ианхәеи ианхәыпҳаи рысаби хәычы иааӡараҿы дрыцхраауан, ахәыч иакәзар мшызҳа азҳара даҿын, еҭымра изымдырӡо.

Егьа дгәаҟзаргьы, ишырҳәо еипш, зыпсҭазаара иалтцыз Осман ипҳәыс лықә-лтцас ҟамтцакәа ҭынч тәамҩа имамызт. Анхәа рыцҳа дынкыдыгәгәало, луацәа-лҭынхацәа, лгәылацәа лыцырхыраны зны 40 мшы неиҭаркит, нас ашықәс цәымза ниархит…

– Абла ахьҭам алагҩырӡ зааyам, рҳәоит, дад. Ахтцәацәа нхарҭас ирырҭаз адгьылқәа рҟны изларҳәо ала акы ықәааурыхуа иҟамызт. Баша аапсаран уахгьы-еынгьы изҿыз.

Ашықәс цәымза анааиныpx ашьҭахь, Осман ианхәа Хымжәажә лымаҳә ажәа инылтцеит абас: «Нан, Осман, адунеи аҟны иҟамлац акгьы ыҟам. Агәыргьареи арыцҳареи рышьхәа еивтцоуп рҳәоит. Зегь лахьынтцазар акәхап. Ҳаргьы ҳгәы иҭамкәа, ҳхы

иҭамкәа ҳзықәшәаз арыцҳара убоит. Ахаҿы аагара уадаҩуп, ахаҭарагьы еиҳа еицәазар акәхап, мышкы зны Аԥсныҟа ахынҳәра азин ҳауп ҳәа. Ҳаԥсны анаҳцәыз ашьҭахь иуадаҩуп: ҳҗәытә ҵасқәа, ҳқьабз бзиақәа, ҳахьымӡыг, ҳапату, ҳаламыс уҳәа рыхьчареи реиқәырхареи.

Ишубо, нан Осман, сара сықәрахь снеихьеит, исылымшо рацәоуп. Гәыҕырҭас, лашарбагас сара исымаз сыԥҳацәеи уареи шәакәын. Ишубо сысаби сгәы дынкыдыршәыланы сыԥҳа еиҳабы, уара уԥҳәыс, наӡаӡа дҳацәцеит, ус лахьынҵас илымазарын. Сара сакәын уи зыхәҭаз, аха аӡә иацьал даҿеаӡә дагаӡом. Досу илахьынҵа иара дақәшәоит. Зыламыс зцәыӡыз пҳәыс хымдырк слыдумкылан, нан Осман. Сгәы иаанагом, иахьатәи ҳҭагылазаашьа еилызкаауа аӡәы Осман амаҳагьара ҟаитцеит ҳәа узызҳәо дҟалап ҳәа. Гәыкала исҭахуп сызҕаб еиҵбы, уара уанҳәыԥҳа, дааудкыланы абри шәхәычы дшәааӡарц. Саргьы наӡаӡатәи сымҩа саныкәло, сшәырҿеип ҳәа сшәықәгәыҕуеит».

Осман иаҳаз ажәанҵа даара дархәыцит, ууанӡа дзықәшәахьаз – иԥсадгьыл иахгара, иԥҳәыс лыԥсра реиԥштәҟьа иԥхьаӡаны игәырҩеигеит. Аха Осман иуаҩра, иламыс изаҵанамыркит, илымшеит ианхәа инылҵаз ажәанҵа ақәшаҳаҭхара.

Ак змаҳаӡаз аӡә иеиԥш, Осман ихы иқәыжьны, иҟаитцац ҟаитцон, дахьцац дцон, иҩны дзаԥыртцуамызт. Аха агәырҩа цәгьа иоуз дартәомызт, дарцәомызт, изызбомызт еиҕьу даҿа мҩакы.

Еиҳа зыгәра игоз аӡәы игәҭыха зегьы еиҳәарц иҭаххеит, аха аӡәы ианидыр, нас маӡа зыҟалаӡомызт. Убри аҟынтә Осман избеит иара ихала илихуа амҩа ицәгьа ибзиа инаигӡарц. Иагьыизбеит иԥсадгьыл – Аԥсныҟа дхынҳәырц. Ари шуаҩрам, иара ишиҟазшьам, иҩызцәа иҭынхацәа шақәзбо агәра ганы дыҟан. Аха ихы изықәымкытцәҟьеит атәым дгьыл аҟны.

Ихы-итцыхәа зегьы зхьыԥшыз, иԥароума, ишьароума акы аашьҭымхӡакәа, ианхәеи, ианхәыԥҳаи, иԥа затцәи иаарызныжьны хышықәса рышьҭахь Осман дааит Аԥсныҟа.

Цаблы-иԥацәа ахьынхоз днеизар…

Ҳаҕоу игәарата убас дныкәыԥшааит. Аҩнкәа зегьы еилабылны ицәҩажәӡа ажсмаҕ рхаԥаны, зыԥсы ҭоу акы ыҟамкәа дныкәԥшит иашҭа, игәылацәа, иашьцәа рҭызҭыԥкәа, иани иаби рыԥсыжырҭақәа аарла дақәшәеит. Акыр аамҭа илаҕырӡ изнымкыло, иҿыҭкьасо, дгылан.

«Нан, уарбан, арахь уқәызгалазеи», – пҳәыск лыбжьы игәы иныкәҩит Осман. «Изакәызеи мшәан, сан рыцҳа лоума?» – днаԥшы-аапшит, аха уаҳа шьҭыбжьы имаҳаит.

– Сан рыцҳа бакәзар, сара бычкәын Осман соуп, – иҳәеит ибжьы мачк инароушәа. – Изакәызеи, сеилагама мшәан, – иҳәан, дызланеиз амҩала ижәытә гәара шыҟаз иҿааихеит.

– Сыла самжьозар, нан, Осман уоуп ҳәа сыҟоуп, – лҳәан, ихжәаны икажьыз аҭла лҿықәк иқәтәаз апҳәыс бырг дҩагылан Осман ишҟа лҿаалхеит, ллаба хәычы ныҭцакшо.

– Мамоу, была бамжьаӡеит бхатцкы. Сара соуп, аха смаар еиҳа еиҕьзар ҟаларын, – иҳәеит иара.

– Сара имԥсӡаз ажәымҭа ҟыгә, абарҭ сычкәынцәа шәынсхыганы шәаныргоз уажәы-уашьҭан ҳәа, сыкҿан. «Абри быԥсаанӡа ибызхап», – рҳәан ҳгәылацәа фатәыла-жәтәыла «сааиқәыршәаны», дара насхибаҳәа Ҭыркәтәылаҟа ицеит. Сара, ишубо счымазара сацәынхан анахьгьы саиуамкәа, арахьгьы саиуамкәа ақьаԥҭа иазынхаз алажә еиԥш, абарҭ ашҭа қьапҭажәқәа снарылс-аарылсуа срыбжьоуп. Шәара

згыы шәансхагылаз сыдунеи сыцсахыр, шьапыла цьанат сцон, нан Осман, аха иабаќоу…

Осман дшанханы длыхәапшуан, барбан ҳәа лазтцаара дацәыпхашьон, арахь хышыкәса рыла ари Ҭаскәачаа рҭыпҳа бзиахә дышпаќалеи, шәышыкәса ирҭагылоу еиҳа дычќәыноуп. Агәырҩа дышпаражә, длыхәапшуан Осман.

– Саҭабымтцан бхатцкы. Уаҳа аӡәыр дыќоума баагәа-сигәа? – иҳәан, дналазтцааит Осман .

– Араатцәќьа уаҩ дыќам, аха абри Алгыҭ шыќоу Зыгә-ипацәакәак ыќоуп ҳәа сахауеит, сара сцаны изгап ҳәа уќоу, нан, – лҳәеит лара.

– Зыгәаа, бҳәама? – Аҳачаҳәа иааигәалашәеит иҭынхацәакәак. – Бара ара ибхылапшуада, бхәыбыпхь бзаазгода? – иҳәеит Осман.

– Усќангьы иахьагьы сара исзааигәатцәќьоу уаҩ дсымаӡам, Анцәа ипшны шьоукы знызынла иаасхылапшуеит, сыпсаанӡа ара сыќәтцны даеацьара сызцом, – лҳәан лылабжышқәа аеырҳәа иналгәыдшылеит.

– Мышкызны цьара схы сызкыдкылар саргьы бысхасырштуам. Абзиаразы. Лашьцаанӡа Алгыҭќа сналбаашт. Зыпсы ҭоу аӡә дызбозар, – иҳәан Осман апсшәа налаҳәаны днылцыртцит.

Зыгә-ипацәа усќан инхон, уажәгьы уаќоуп иахьынхо – Лыхны ақыҭа, Бамбора ҳәа иахьашьҭоу аҳаблаҿы. Осман Бамбора даннеи дрықәшәеит ҭаҳмадцәакәак. Урҭ рыхьыӡқәа Басиаҭ иҳәан, аха сара исгәалашәом. Урҭ амҳацьырра иацәынхаз уаан.

– Ҩбаќа шықәса Осман Зыгә-ипа Кәантцал иҭаацәа рќны дыќан, нас пҳәысс дигеит уара уанду, Гәашьана, хара ҳаҳәшьа ду, – иҳәеит игәи илағырӡи еилатцәо Басиаҭ.

АПШЬБАТӘИ АХЫ

– Османи Гәашьанеи ирхылтцит ҩыцьа апацәеи пҳаки. Урҭ рапхьа анхара нападыркит ҩахьхьытәи шәбахча ду аќны. (Уажә ҳахьынхои иареи 200 метра раќара рыбжьоуп). Нас маҷ-маҷ иааскьо абри ҳахьтәоу аќынӡа иааит, – ацәажәара дналагахт Басиаҭ. – Рпа еиҳабы, уара уаб, Мақьтаҭ иоуп, уи еитцбы дшыхәычӡаз ипстазаара далтцит. Рыпҳа Мариа, уара уаҳәшьа ду Анцәа ишиҳәара дыќоуп, Жәандәрыпшь Мшьали Зосма димоуп. Уи лыпҳацәа, лпацәа уара иудыруеит.

Ус дшааиуаз, Осман рыцҳа ипстазаара далтцит. Аа, ишуасхәарыз схаштит. Абарҭ иуасҳәакәоз реиҳараӡак иара, Осман ихаҭа иоуп исазҳәаз. Амала исхаштыз рацәоуп, иара уажәадагьы сҿы иҭыхны аӡәгьы иасымхәаӡацт. Уара изхуасҳәо, аханатә ишысҳәахьоу еипш, иќамло акгьы ыќам, мышкызны иуҭаххар ќалоит, иухаумырштын. Зҭоурых ззымдыруа ауаҩы пхьаќатәи ипеипшгьы дзазхәыцӡом. Ҳара адукәа уажәшьҭа тцарас иахтцо егьыќам, аха шәара, алахьынтца бзиа иақәшәааша, иахьа алахтра ду иќоу шәхы иашәырхәароуп. Атцара змам ауаҩы длашәуп, дыбжоуп. Атцара бзианы ишәтцала, шәацәымаашьар уи амҩа ду ахь шәкылнагоит, – иҳәеит иикыз аҭаҭын ахыблааха арымӡ иныќәырќәыцны инкаиршәит.

– Атцара анысҳәа иаасгәалашәеит даеа хҭыскгьы. Ҳара ажәабжьны иҳаҳалон Урыстәыла аибашьрақәа мҩапысуеит, Лӡаа инеиз, Мӡаа инеит ҳәа, уи ҳара ҳашќа иааргьы алшоит ҳәа. Аха ҳара ҳзыцәшәоз акагьы ҳамамызт. Ҳанхон, акраауан, аӡәы абзиараз даҳтаар, бзиала уаабеит ҳәа, иахҳәон, пату иқәаҳтцон, ацәгьараз дааир – ҳара уи иапхьа ҳшьамхнышгыломызт.

Уахьызжьо сыздыруам, исгәалашәом иарбан шықәсоу. Иныкәырпшшәа иаххәозар, ари ҟалеит иҳаҩсыз ашәышықәса (19-тәи) антҵәамтазы. Ҳара шықәсхытцрак еилаҳкаар анаҳтаху асду ашықәс ала ҳалагоит апхьаӡара. Уахык зны аӡәы дтцаа-пшаауа ҳқыҭа даалалеит: «Цаблы-ипацәа аӡәыр амҳаҵьырра иацәынханы иҟоума?» ҳәа. «Ааи. Абра дынхоит Цаблы-ипа Осман, иара ипстазаара далтцхьеит, аха итаацәа ыҟоуп», – рҳәан, шәыҩны дрыманы инеит хатца заманак, Тыркәтәылантәык.

Уаб, Мақьтаҭ шьта аӡә даҳзаaигаргьы цәгьам ҳҳәон, иаҳәшьа Мариа лакәзар, дшаҭлаҟьаӡа дтыпханы дгылан, арпарацәа дрылапшуан. Мчыбжьык аҟара зегьы дынҳалс-ааҳалсуа ҳаибеит, дхаҿцәажәеит. Уахь Тыркәтәылаҟа иахганы иргаз рыпстазаашьа далацәажәеит. Изласгәалашәо ала, урт насып дук рымоуп уҳәартә егьсмаҳаит.

Мамсыр дтцарауаҩызар ҟаларын, зегьы дразтцаауан, атцара ртцоума, акласс ахь иныҟәома, ахәаҵьатцара ыҟоума ҳәа.

Ҽнак, ицарагьы ааигәахозар акәхарын, уанду, Гәашьана даалыпхьан ус леиҳәеит: «Сара лассы Тыркәтәылаҟа сымгьежьыр ҟалом. Уаа гәартак схьыпшуп. Уа инеиз зегьы динхатцарас иҳамоу псылманроуп. Акьырсианра атәы ҳҳәар ҟалаӡом. Агәыртҟәыл бзиа змоу ахәычқәа алпшааны акласс (ахәаҵьатцара) итартцоит. Акы еипшымкәа сбыҳәоит мап сцәыбымкырц. Сара даҽа 2–3 шықәса рышьтахь саауеит. Бычкәын Мақьтаҭ дсыта, атцара иртцаны иара ихазгьы ауаа рызгьы дапсаны дыбзаазгоит».

– Мамсыр, нанхеит, сара сычкәын атцара дтастцар ҟалозар, ара Лыхнаштагьы дтастцон, аха ҳара акьырсианцәа ҳхәычқәа атцара итаҳтцар ҟалаӡом, ажьира иакуеит, – рҳәоит адырыҩцәа. Сара уи ида ишубо уаҳа гәыгырта дсымаӡам, сылақәа тырхаха иара сихәапшуеит. Уи ахьӡала уаҳа соумҳәан Мамсыр, нан, – лҳәеит Гәашьана. – Даҽазны уааyазар, бзиала уаабеит, ари аҩны ухы ахумбаан, уи уара узы есқьынгьы ашәқәа аартуп, – лҳәеит еитах Гәашьана.

Гәашьана дгьатцәы-гьатцәуа акырынтә Мамсыр диазтцааит ишьтахьҟа дызлытцыз ауаа – амҳаҵьырцәа шыҟоу, изҿу, рапхьаҟа цеипшыс ирзыпшу, аха Осман данрылтцуаз атцкыс рацәак еигьны имбозар акәхарын, урт азтцаарақәа ртак аҟатцара есқьангьы ихы ахигон: «рхы ныҟәыргартә иҟоуп, мышкызны ҳнеи-ааиуа ҳзыҟалар, усҟан иаабап, пхьаҟатәи ҳапстазаашьа шыҟало», – иҳәон, рацәак иҿаламгалакәа.

Амҳаҵьырцәа ирылан лара лашьцәа, ланшьцәа, лтынхацәа маҷҩымкәа, зхабар лзымдыруаз.

– Сабду итынханы Тыркәтәыла иҟоу ҳәа акагьы имҳәаӡеи, – сҳәеит сара иныцакшәа, иажәа ахьпыстцәаз сацәыпхашьо. Сара истахытцәҟьаз, сабду ичкәын ихабар акәын. – Уахьызжьо сыздыруам, Мамсыр изымдыруа дыҟамызт Осман ихы-итцыхәа, уа ииаанижьыз ианхәа, ианхәыпҳа, ичкәын, аха иага умҳәан, Гәашьана лгәы иалсра ак иамхаҳәар ҳәа дшәазар акәхап, урт рызбахә дзаламцәажәоз.

– Саамта ааит, сымцар ҟалом, амала сеитабыҳәоит ибасҳәаз базхәыцырц. Сара, ишысҳәаз еипш, саауеит 2–3-шықәса рышьтахь, – иҳәан Мамсыр зегьы апсшәа наҳаҳәаны Тыркәтәылаҟа дхынҳәит.

– Нас уаҳа дмааӡеи? – сҳәахт иихәарызеишь ҳәа, Басиаҭ сиҿапшуа.

– Убри ашьтахь рацәак мыртцыкәа Тыркәтәылантәи аӡә дааит, рҳәеит, аха уи сара дсымбеит. Уи ишиҳәаз ала, абрантәи даннеи рацәак мыртцыкәа Мамсыр ипстазаара далтцит, уаҳа урт рхабар ҳәа акгьы смаҳацт. Аӡгьы дзымаацт, – иҳәеит Басиаҭ итатын рҳәуа.

– Амала, ажәабжьны акырынтә ирҳәо исаҳахьеит Ҭариаа (Цаблы-ипацәа) мачҩымкәа Ҭыркәтәыла иахьагьы иҟоуп ҳәа, – нацитцеит Басиаҭ.

Ари сгәы ннакыларц иҳәазар ҟалап, сгәы инҭысҳәааит.

Нас иармарахь даахьаҳәын, ҳашҭа аназараҿ ҭырасла ихыбны игылаз ажәҭрахьы сынхьаирпшит.

– Абни ажәҭра саннахәапшлак иахьеипш иаасгәалашәоит уара уаниз амш, – иҳәеит Басиаҭ.

АХӘБАТӘИ АХЫ

– Аапынран. Ажәакала мшапы аҽны акәын, – ацәажәара дналагеит Басиаҭ. Апсабара иатцәа маҭәала аҽеилаҳәара иаҿын. Ашара ишаатцалаз инаркны ҿааихак ҟамтцакәа ачырчырра иналагон атцаракәа, ажәгәараҿы арахә азаза рыҟәыҳәҳәы, ршьапкәа рыххауа, ахәхәа иҿырҳасуа, аныҟәара ртцауашәа интгылаатгылауа аҳаскьын пшқа иазпшын.

– Уаб Мақьтаҭ дааҳәын, иаргьарахь игылаз акаруаҭ ахь дынхьапшит, аха уа ирхианы игылаз акаруаҭ, ишгылаз игылан. «Иаууеи, анацьалбеит, иҟаларызеишь», игәы инҭиҳәааит. Иблақәа ааихмырсыгьзакәа дызхәапшуаз, апенцьыр иадгылаз аха тцла амахәқәа иаацәырыргаз абгьы қамфафылқәа ааилабзарыбзарит. Ус тцыс хәычык амахәқәа иаарылпраан иааин апенцьыр инадпыр-прылеит, нас инеин аҳамахә иныкәтәаан иаачырчырит. «Ҳаи, ажәабжь ҿыцк ҳаҳар ҟалап», – игәы инҭиҳәааит Мақьтаҭ.

Басиаҭ тцара имазамызт, уигьы иани иаби ажьира дакуеит ҳәа акласс ахь дырмышьтзеит, аха ажәабыжьк аҳәара даналагалак шәҟәык дапхьошәа акәын ҭынчҭынч ухы иҭагаланы, агәра угартә ишиҳәоз.

– Мақьтаҭ дҩагылан ажәжәаҳәа иеааилеиҳәан, ашә аартны иашҭа ҭбаа-ҭыцә лапшыла иааимидеит. Дназырҩит амҳарахьы, аха цьара шьҭыбжьыкгьы имаҳаит.

Есышьыжь ишыҟанатцалоз еипш, атцыхәа рбылгьо, интгыла-аатгыло иааин ашьҭахьтәи ашьапқәа инарыкәтәаан, аблақәа ҭырхаха апшәма инеиҿапшит Дамшә, сара сыхиоуп, аҳәозшәа.

– Мақьтаҭ иашҭа дузза армарахь хәажә быцала итцышышааны, ҭырасла ихыбны игылан апсуа қәацә. Уи иамаз ахышә хәычқәа ҩба есқьынгьы иаартын. Амра абз ахәы ианаавтцшәалак, ашәахәақәа ахәышҭаара иаақәпсаны, аҩны ааимырдон. Ақәацә аргьарахь еихҳәа-еитцҳәа игылан ҩцара казарма дуззак уалырлеи, иаҳәалеи, хьырхьынлеи иҭәны. Уи анаҩсан игылан х-ҿык змаз, ҕәыла итцҟьаз, ҟауарла ихыбыз, метрак иҩышьҭыхны апсыуа кәаскьак нас аҽҭра, ажәҭра, акәыттцра, аца, аҭаҭын казарма уҳәа хыбра гәарҭак.

Ашҭа дырпшзон ашәыр тцлақәа: аҳа, атама, абҳәа, атцәа уҳәа зеиуа шәыр хкы уҭаху. Урҭ зегьы апшәма инапала еихеиҳаз, еиҭеиҳаз, ииааҳаз ракәын. «Абарҭ зфаша мышкызны азәы агәараҭаҿы дгыларушь?» – дхәыцуан Мақьтаҭ абри аҽынгьы, – ацәажәара даҿын Басиаҭ.

– Мақьтаҭ бзиа ибон есышьыжь ибаҳча аназараҿ иҟоу азыгьежь (уи иахьагьы иҟоуп) аҟны днеины, иҿы-инапы аазәзәааны, акәапеи азна азы аашьҭыхны, мачар бзиак еипш игәарпхазаны днатцашьшь ижәны, икәапеи аҭыпаҿы инкнаҳаны, нас мца еиҿакыгак днашьҭалон. Иахьа, есқьаангьы ишыҟаитцалацыз еипш, азаза зқәыҳәҳәы иҟаз ашьац пшқа ишьҭа анпыҟҟала, иашҭа дынҭытцын ибаҳча дныталеит, азыгьежь ашҟа ихы рханы.

Десҭынки бжаки раҟара ыҟоуп ари абаҳча. Алтцлақәа ажәҩан тцыпссаауа игылаз азахәеи дареи еицлабны азҳара иаҿын. Иага дусуҩы ҕәгәазаргьы тцлак иҿалоз ажь ҽенак изыҭааӡомызт. Убас икыдҳаны ии-

уан есышықәса. Абаҳча агәҭа ааихҵәаны иахьагьы илеиуеит кәараҷҷа хәычҷык Пшьандра ҳәа.

Пшьандра ари еицырдыруа ӡиас дук акәӡам. Уи Лыхны ақыҭа, Алгыҭа аҳабла иалсны амшынахь ицоит. Зны-зынла,еиҳараӡак аапынра ашьха асы аныӡыҭуа, ма амшцәгьақәа раан, уи хыҭцны абаҳчақәа, аштақәа, аарыхырҭақәа ирҭалон, апхасҭагьы ҟанаҵон. Аха, анхацәа игәаҭаны изларымаз ала, Пшьандра ахыҭра ныҳәа дук еипш еигәыргьон, «сынтәа ӡысаамҭахоит, аҽеаҩра ду ҟалоит» рҳәон. Ҳгәыла Никәа, инарцә бзиахааит, Пшьандра хыҭцны ианибалак, – «ҳаи Пшьандра сукәыхшахааит!» – иҳәон дгәырӷьаҵәа.

– Абри аҽены Мақьҭаҭ аҭаҭын лҩа ихылббуа аӡиас иқәыз ацҳа ҵәры дныкәлеит. Уи дахьнықәсуа иарӷарахь акәын аӡыгьежьгьы ахьыҟаз.

Ацҳа ақәлаха инамҭакәа, Дамшә наивасын ацҳа инықәсны инеины аӡыгьыжь ахықәан ашьҭахьтәи ашьапқәа инарықәтәан, алымҳацәқәа кьакьаӡа инеизыпшит апшәма. Иара ацҳа абжара днеиуаны даанҿасын аӡы дынӡаапшылеит.

Ахаҳәқәа ирыхҟьашо илеиуаз аӡиас иаапыхьашәо, ахаҳә-мҿыхә аманы, еишьҭеибаҭца амшын ахь ацара иаҿын. Уи иҭаз апсыӡ хәычҷқәа, рҵыхәақәа ырқәацқәацо, апашәқәа ирхәыҭцалон, шьыжьхьак ҳауазар ҳәа.

Ихьӡыркны ахәы иҩавшәаз амра ацыпхьқәа псаҟьаны абаҳча иныҭцанапсеит. Мақьҭаҭ дызхәапшуаз апсыӡқәа илапш ааркәиган, ацҳа дныкәсын аӡыгьежь дныҽепынгылт. Абар иахькнаҳау аҳәозшәа, аҭла хәычҷы иадкнаҳалаз акәапеи инаҭцапшит, уа итәаны изыпшыз Дамшә.

Мақьҭаҭ инапы наирххан акәапеи аакнихит. Нас длаҟәын акәапеи азна аӡы ҩҭигеит. Днапшы-аапшит, аха Дамшә ада ҵсы зхоу аӡәгьы иааигәара дыҟамызт. Шәхәыцрак дрылан уи. Ес-шьыжьы, шаанӡа, зыпҳал аашьҭыхны ӡаагара ицалоз ипшәма, Аниута иахьа лхабар ибом. Апшәма акы игәы ишалоу адырызшәа, иҟуҭцәуоу игәырӷьоу узымдыруа уажәы-уажә ашьхәа иқәгьежьаауан Дамшә. Зны-зынла инаҭрысуан аҩныҟа, аха нас иаагьежьны апшәма иааидгылахуан. Уаха-уаҭцәы ҳәа зцәа зтәымкәа иҟаз ипшәма дзеипшроу издыруамызт, амҳарахьы дыпхашьаны дызнеиуамызт. Мчыбжьык аахыс иан, Гәашьана, лҭаца лышҟа днаганы дылхылапшуан. Ус ари аухагьы аашеит Гәашьана лҭаца дшылҷапшьоз. Аха иҟоу аиаша иазҳәода?

Ишыҟаиҭцалац еипш, аӡыгьежь даапыртцын фархьқәак ааидыскылап ҳәа иҿынеихоны, аа, нан, Мақьҭаҭ уабаҟоу ҳәа пҳәыс бжьык игәы иаақәҩит, ииашаҭцәҟьоу, ма ус баша иаҳазшәа ибоу изымдыруа.

Зызҿырҭыз иаразы акәушәа ахуҳәа инаҵҟьеит Дамшә аҩныҟа. Еиҭах о Мақьҭаҭ, Мақьҭаҭ! ҳәа иан лыбжьы игәы иаақәҩыхт. Дыҩны иҿынеихар иҭаххеит, аха дыпхашьан иҽааникылт. Ус, иаарццакшәа агәара дынҭалан, алҩа зхылббуа игылаз ақәацә ду дныҩналеит. Ахышә хәычҷы дынкылыпшын амҳарахьы днапшит. Абар, ассир! Агәыла ҳәса еивас уахь анеира иаҿын. «Иразҳәада, пҳыӡ ирбама, нас мшәан, ас иаалырҟьану, иаха ҳаниоз акгьы лҳәо смаҳаӡеитеи?» – дхәыцуа дгылан Мақьҭаҭ.

Анхәа лгәы ауҭынчыз. Мақьҭаҭ дангылоз, Гәашьана лгәылацәа зегьы дрылсны даахьан. Усҟан ақыҭаҿы иҟан апҳәыс леилыргараз аҳақьымцәа раҟара ацхыраара зылшоз, апышәа змаз аҳәса быргцәа. Урҭ зегьы дрызхәыцхьан анхәа.

Мақьҭаҭ иҟаиҭцара изымдыруа, ақәацә дыҩнаркызшәа дгьежьы-гьежьуан.

Нас мҿык иҭахызшәа, иеикәаӷа хәыч кны ақәацә днавагьежьын, ҟыгә-чыгә аапргахт.

– Дԥазар иаразнак адырра сышәҭа, дыԥхазар ҳхәы бзианы иҟашәҭцоит, – сҳәан аҳәса снарабжьан алԝа зхылббуа игылаз ақәацә саашналеит, – иҳәеит Басиаҭ.

– Мақьҭаҭ уҟоума, Мақьҭаҭ, – сҳәан аҭаца ԥшқа леиԥш адулаԥ иавҭцагылаз саҳәшьаԥа даасгәыдсыҳәҳәалеит. –Акы уацәымшәан лаԥықәшәа бзиак соуит, аԥа уизыԥшыз, аԥа, – сҳәахын еиҭа аҭцәы наиласҭцеит.

– Ашьыжь ицаҳәцаҳәо уаткак снаурхәаргьы цәгьа избом, – сҳәахт цас изуазшәа.

– Уара иузыжәуазар шаҟа уҭаху, уажәытцәҟьа – иҳәан, адулаԥ ашә даахеит Мақьҭаҭ.

Сара ауатка акәзамызт исҭахыз, Мақьҭаҭ игәалаҟара ашьҭыхра акәын. Ицырцырyа алԝа иналызбааит ауатка зҭаны адулаԥ иҭагылаз аԥаҭлыка.

Мақьҭаҭ иԥаҭлыка иманы дааин аишәа иқәгылаз афырцьанқәа руак азна ныҟаитцан, ашәхак ҟәаҟәаны саԥхьа иаақәитцеит, егьи шҭацәыз иара иаԥхьаҟа днахеит. Аԥаҭлыка аақәысхын иара ифырцьангьы ԝасырҭәит. Сфырцьан аақәысхын ақәацә амрагыларахьтәи ахышә хәычы ашҟа сынхьаԥшит.

– Ани «убзарбзан» еитцоу, баша икнаҳау? – сҳәеит, сылаԥш назықәшәаз ашәақь ашҟа дынхьарԥшны, иззысҭаху ҳәа акы мҳәазакәа.

– Ауаа анышәарыцо азынра уаԝы уибазахуам, ааԥынроума ари «абзарбзан» ануҭахха, – иҳәеит иара, зымԝа дыԥшуа.

– Абыржәоуп, иахьоуп ахысра анаҭаху. Иахьа знык ахысра, шә-зынрак иреиԝсуеит, – сҳәан сфырцьан нықәыргыланы снеин, еитцарпапа еитцатцаны икнаҳаз ашәақь еимҿаԥа хәычы аакнысхит.

Убри аамҭазы, аа, Басиаҭ, Басиаҭ! ҳәа ԥхәыск лыбжьы амҳараҿынтәи иаагеит.

– Ҳаи, ҳаи ара сыҟами!– сҳәан амзырха снықәххит.

– Диит аԥа, Мақьҭаҭ итцәԝаншьап…

Аҭцықь, аҭцықь ааҭсыргеит, Мақьҭаҭ иашҭаҿы.

– Дад, ари амш, уара уира амш, ианакәызаалак исхашҭраны сыҟазам. Уаби сареи аишьцәа реиԥш есқьынгьы ҳаицын. Сара исҭахуп ҳара ҳаҷкәынцәагьы убас назаза шәеицызарц, шәеицхырааларц, – иҳәеит Басиаҭ, дыччауа.

АФБАТӘИ АХЫ

Саб иеиԥш, саргьы бзиа избон есышьыжь азыгьежь аҟны снеины акәапеи ала азы ажәра. Дамшәгьы ааснышьклаҳауа исыцын сахьцалак (ус ахьзитцеит саб, иара ила Дамшә, анԥсы ашьҭахь, сара сзы ииаазаз ала шкәакәагьы).

Басиаҭ исеиҳәаз ажәабжь, уи ашьҭахь саб еснагь исгәалаиршәоз ҳабшьҭра рҭоурых схашҭыр ҳәа сшәон, аха алшара сымамызт урҭ зегьы шәҟәык ранцаразы. Аиашазы, ирацәоуп исхашҭыз, аха ауаԝы иаҳауа, иибо, дызнысыз амԝа уҳәа зегьы ргәынкылара уадаԝуп…

Ԥшь-класск рҿы сҭәан. Зынран, март азы ауп. Ашьыжь шаанза, ишыҟастцалац еиԥш, сԝагылан, сымаҭәақәа аашьҭыхны, аҽеилаҳәара сналагеит. Абар ассир. Сарма шьапы сара истәзамшәа идысны исзымдыруа, насгьы абаԝ иҭаланы хьаа бааԥсык аацәырнаган, сыхгылар ҟамло иаасымпытцахеит. Сеизҟәыҿын асқам сныкәҳаит.

– Сан, сшьапы сыхьуеит, иахь сыздыруам, – сҳәеит, фатәык сзыҟалтцарц аматцурҭа иԝназ сан лахь схы нарханы.

– Иауазеи ушьапы, нан? – лҳәан дааин инарҳәыаарҳәуа акыр дахәаԥшуа ашьышьра даҿын. – Цьара укаҳазар, ма цьара икыдықшалазар, азтцаарақәа сылҭон лара, аха сара исҳәара сыздыруамызт. Ис-

гәалашәомызт цьара скаҳаны, ма икыдыкшаланы. Уи акәхеит, сшьапы сызмыриашауа, ахьаацәгьа сыманы сиарҭа саагәылахеит.

Аамҭа ацара иаҿын. Акласс исыцҭаз ҳгәыла Сампаҷ есымша арҭаԥацәа ирыртәоз адтцақәа иманы дысзаауан, сара схала исзыҟаҵо ҟасҵон, исзыҟамҵоз аҟны иара дсыцхраауан. Ажәакала, сԥызцәа срыҵахар ҳәа дшәон. Арахь сшьапы еиҕьхауа избомызт.

Сани саби аҳақьым рҳәеит, аԥсуахәшә рҳәеит, аха цьара маҷк исыхәеит сҳәартә избомызт.

Сан, саныхәыҷҙаз инаркны излагәастәоз ала, аҟәыдырпацәеи амацарпацәеи ирҳәоз халтцаҙомызт. Аԥхашьаразы, агәылацәа ари Анцәа дхалтцом рымҳәарц азы, зны-зынла еиҳа зыгәра лгоз мацарпаԥ пҳәыск, Марҭа лҟынҙа днабжьыслон, аха зегь акакәын уи илалҳәоз акгьы ҟалтцаҙомызт, ихалтцомызт азы. Аҙы иаго аҭәыц дамтцасуеит ҳәа шырҳәо еипш, иахьа нышә ҽыҭк бфар быҷкәын ишьапы бзиахоит ҳәа ларҳәар, ажәак мҳәаҙакәа илфон, убри аҟны днеины дыҟан, сан.

Ҽнак зны, шьыбжьышьҭахьк азы, ҳгәыла Ҳацьараҭ дааит ҳаԥны. Ицәажәо итәан зегьы, сара исыхәаԥшуа.

– Аниута, ак басҳәашан, – иҳәеит иара.

– Изакәызеи, бзиароу? – лҳәеит лара.

– Абзиа убар иумдыруеи, аха ак ахьырҳәо, акы ыҟоуп. Абри Аԥшьдәаны зызбахә рҳәо аҟәыдырпаԥ Адила лҟынҙа быбжьысхьоума? – иҳәеит инақәмырҕәҕәацәакәа.

– Уи акырынтә сгәы дҭашәахьеит, аха ҟәыдырпаԥык илҳәаз ҟалахьеит ҳәа смаҳацт. Амала, усызжьом, уи слыднамгалацт, – нацылтцеит лара.

– Уи бара ибусуп, сара сгәы иҭаз басҳәеит, абзиаразы. Дад, агәаабзиара Анцәа иуиҭааит. Ашара шәзыбзиахааит, – иҳәан, ҳгәыла аԥныҟа дцеит.

Амш баапсын, ақәаршаԥы алеира иаҟәыттуамызт. Ари ауха цас иауазшәа аҳауа аԥырхагахазар акәхап, сшьапы ахьаа еиҳагьы иҕәҕәахеит, саргьы сзыцәомызт, даргьы еилагьежьуан. Икыдхаҽа илеиуаз ақәаршаԥы абжьы заҳауаз игәы иаанагарын дгьылижәԥани бгеит ҳәа. Уажәы-уажә адунеи кеикеиуа иаазырлашоз амацәыс иалубаауан аԥарқәа хытцны аԥнқәеи ашәаԥыцьаԥи ирыткьаса ишцоз.

Ашарахь иныкәлон, – «сара сцеит схы ахьынахо, шәипцырымтцын схабар жәбаанҙа, шәнапы дануп», – лҳәан сан, гәырҙ-шашәаҙ аҭх лашьца днлаҙ дцеит.

– Сысаби деибганы дсуҭозар, иԥызцәа дрылагылаиы дыхәмаруа, аҭара итцауа дызбозар иузыҟасымтцо иҟоузеи: аԥьма шкәакәа агәатцәа, ҷыдала исықәу акәырбан, иаҭахызар абри исхоу скасыжә… – лҳәан, сан лнапы лхы аақәшьымтаз, дгьыли жәԥани еиҟәжәаны адыд-мацәыс иааҭнарҟьаз ахысыбжь уи лааигәара игылаз аҳатла ду ҟәыбаса илеиланажьит. Сан иҟалтцара, дахьцара лзымдыруа, дгьежь-гьежьуа Аԥшьдәаны инхо ақытауаа рыгәта иалганы игоу амԥаду даанхалеит…

* * *

Адила дымгылацызт, ацәылашара иаҿын. Агәара аҭалара лзыгәаҕьуамызт, исалҳәарызеишь ҳәа, дшәааны лцәа дытҙызаауан сан.

Раԥхьатәи ауада – «адкыларҭа» ашә днас-насит, ашә маҷк иаартын, аха аҙгьы ҿимтҙеит. Иаркны иқәгылаз акәаҷаб хәычы цкьа иазырлашомызт. Пшьшьала ашә аартны даныныԥнашыла ҿымт-цсымшьа хԥык аҳәса тәан. «Абарҭ иаха абра иԥхьама» – аалгәахәын, лнаԥсан игылаз аҟәардә ҭкьыҿы дныкәтәеит, дканажьырҳәагьы дшәауа. Урҭ рхырҿқәа ирнубаалон гәалак-гәалак шрымаз. Сан илыцрыкәкәаны адашьма иқәтәоз ацәыкәбарқәа кәыркәыруа илҿатәаз аԥҳәыс

шәпажәпа лӄәардә иныҵакәрит. Сан иаалцәымыҳхеит, аха иӄалҵараны иӄоузи, аӡы лцыркәкәаны акаҭәара иаҿын. Адила ацәа хаа далҵыр лҭахымызт, насгьы аҟәа анлеиуа ацәа мыцхәы ихаахоит, аха дабамгылахуаз, арахь иааины иӄан ацәа аҭкыс ихааз, ашьыжь шаанӡа лла ажьа акит – ҵшьоык аҳәса лзыԥшуп, урҭ ижьа-иӄаҭәа инаулыжьаанӡа, даҽа шаӄаҩы аайрыда.

– Нан, аӡә бааи, – игәаҩаӡа иаагеит Адила лбжьы. Сан лцәа дынҭыԥсааит.

Итәаз зегьы уажәы-уажә ашә иазԥшуан, инеиз лдәылҵра иахыццакуан, аха ашәарагьы рныԥшуан.

– Бгәы бмышьҭын аҳаҳаи, бзыцәшәо акгьы ыӄам, – лҳәеит Адила лӄынтә иаадәылҵыз, уаанӡа сан илҿатәаз аԥҳәыс шәпажәпа, лыбжьы лхьыгӡо.

– Имԥсӡаз бара аҟәыцьма, аԥсымҭә, – лҳәан аведра хышәҭызшәа еибакны илеиуаз аҟәаршаҩы днахәлабга дцеит аԥҳәыс шәпажәпа.

– Бара имԥсӡаз, бара аҟәыцьма, аԥсымҭә, – абарҭ ажәаҟәа ллымҳаҟәа ираҳауан, лыблаҟәа ирбауан, аха урҭ зызҳәоу лзеилкаауамызт сан.

Сан дынцәыҵыԥшшәа, аҵәылашара ианалага, итәаҟәаз аҳәсаҟәа лаԥшыла иааимылдеит.

– Унан, сыла иабо закәызеи, абар сыҷкәын раԥхьаӡатәи ирҵаҩцәа руаӡәык дахьтәоу. Нас акгьы ыӄам, аԥшцәагьы ак рыздырам рҳәахуеит. Ак ыӄамзар ари араӄа даазгазеи? Зегь зхароу иара сыҷкәын иоуми, бымцан урҭ ирдыруа аԥарагароуп ҳәа уажәраанӡа сааимгеи, цьара хәарҭарак иоушазаргьы, дхәыцуан сан, урҭ ирҳәо шхалымҭҵозгьы.

Зегь рышьҭахь иаадәылҵыз аԥҳәызба ҟәыԥш лҿаԥшылара сан иланаҳәон: «Уахь бымнеин. Уи аҟәыцьма гызмал ҽеи балҳәом, амцҳәаҩ, амцҳәаҩ, аԥароуп уи илдыруа...»

Сан ашә аартра лылымшо, исалҳәарызеишь ҳәа, лцәа дыҭӡызаауа ашәхымс дынхыҵит.

– Ыы, бара избо, сыла самжьозар, уажәада бсыднамгалацт, – лыбжьы гәаҩаӡа ҿаалҭит Адила.

– Ааи, бхаҵкы, иахьада шәшьапакра самыҳәацт, иӄала ҳзымдырӡауа ԥшь-класск рӄны итәоу ҳаҷкәын ишьаԥкәа измыриашауа, ахьаа цәгьа иманы ииарҭа даалахеит. – Сан уажәы-уажә ларма шьамхы лнапы наҟәлырґәґәон.

– Ԥшь-класск бҳәама? – Адила лылаҟәа еихамырӄәысӡакәа сан лнаԥкәа дрыхәаԥшуан. Сан иҵегь лҳәар лҭаххан, аха Адила лӄәыд цыраҟәа кәыркәырыуа астол ианныҟәԥса лажәа уа иааҿахылҵәеит: – Ашьашәы шәылаҟәа ҭиблаайт...

– Иҳәеишь, быҷкәын иарма шьапы акәӡами иаҳа ихьаауа? – лҳәан Адила лыбжьы ныҵакны ҿаалҭит.

– Ааи, бхаҵкы!

«Абарҭ аӄәыд цыраҟәа илдырбазар акәхап», – лгәы инҭылҳәааит, сан.

– Еи, нан, арҭ аӄәыдцыраҟәа бызхәаԥшуа ирдыруа раҵәоуп, аха иахьа аҳаҟьымцәа ҳәа, «зегь здыруа» шьоук ҳзыӄалан...

– Урҭ ракәым, сара исаҳәа зегьы, ак сцәыбымӡан, абри ихәарҭоуп ҳәа иаасабҳәо акы сеигӡом, – аґьаҵәыґьаҵәра даҿын сан.

– Бхәыҷы ҩысҭаа мусхәла дычмазаҩхеит, цьара дгьыл бааԥсык аӄны дамхаҵәазар ӄалап, ма ишакәым дкаҳаит, иара игәаламшәозар акәхап. Иӄоу-иану рдыруама, ихәыҷкәами нанхеит, – дҭанагалаӡаны апарпарра даҿын Адила.

Уи шәхәыцрак дрылан, аха лхы иазызбомызт еиҳа еиґьу, еиҳа ииашоу...

– Нан, уажәшьҭа бысзызырҩы, быҷкәын хәарҭарак иоурц бҭахызар: раԥхьаӡа иаҭахуп аҵьма шкәакәа агәаҵәа, убри ашьҭахь ҭакәажәы цкьак днахаргылаланы ишәара инеиуа арасаҵәы акьанцьеиԥш еилаҳәааны, иара иҵынхәрас анышә иаҭаны адгьыл ныҳәа изыӄаҵатәуп, ахәышҭаарамгьал нацҵаны. Аха абарҭ

згьы брылгаанӡа аҳаҟьым данидыжәгала, ижәдыруазааит иааҟашәтҵаз згьы шбашахо, шәхәыҷы дыбжахаргьы шалшо.

Адила лыблаҟәа кәеицеиуа иаалхалашеит лкалҭ инанаҳалаз аҧараҟәа данынарыхәапш.

– Сара устәуп, нан, исылшо акы сеигӡом, уара узхара ҳара иҳамоуп. Сшьапҟәа шьышьуа саҧхьа дыҟәтәан сан. Уара уатҵәы ухы ахьынахо уца иагалакгьы цьмак ахьыҟазаалак иааугароуп, акакала адтцаҟәа илҭон лхатца – сара саб.

Адила иаалхәаз акакала згьы ҟартцеит, уи моу хәацьа шәҟәык Ҟәланырхәатәык имоуп ҳәа раҳан, саб ҳгәыла Ҳацьараҭ диманы дцан имхны иааргеит. Иӡыр жәхьак, имыӡыр ихәарҭахама-ихәарҭамхама азҧымккәа – 100 мааҭк ҳәа.

Ари ашәҟәы инеиҭак-ааиҭакуа мызкы иазынаҧшуа сшьапҟәа ирхатцо-ирхыхуа ирыманы иҟәын. Атцыхәтәаны аамҭа анааи 100 мааҭк надкыланы изтәыз иҭаны иааит. Урҭ згьы акы исыхәарҭахо исымбеит, сшьапы шыҟац иҟан.

Апхынра пшьшьала ааира иаҿын. Ашәапыцьап етцәа маҭәала аҽеилаҳәара иаҿын, сара ашколхәыҷҟәа срытцашьыцуа сиарҭа сагәылан.

* * *

Ҿнак зны сани саби цьара ицеит. Сеитцбацәа – саҳәшьа Надуи сашьа Тапкеи агәараҿы ишыхәмаруаз аҟытантәи аҳаҟьым пхәызба Шьашькәа дарыдгылт.

– Дажәраа, аҩны шәара шәыда ӡәыр дыҟоума, ма шәан, ма шәаб, – днаразтцааит.

– Мап, ҳани ҳаби ыҟаӡам, ҳашьеиҳаб дычмазаҩны аҩны дышьҭоуп, – рҳәеит дара.

– Дычмазаҩны, дысшәырбеи дахьышьҭоу, – лҳәан аҩныҟа лҿаалхеит лара. Иналышьҭеибатцан сара сахьышьҭаз дрыманы иааит. – Абар дахьышьҭоу, – лҳәеит саҳәшьа, лнапы аасыҟәкны.

– Иухьзеи умҳәои, – лҳәан Шьашькәа снапы аанылкылеит, сшьа аус шауа гәалҭарц. Сара сааччашәа, – снапы акәӡам исыхьуа, сшьапы ауп, – сҳәеит. – Ушьапҟәагьы гәасҭоит, – лҳәан азтцаараҟәа сылҭауа дналагеит: сшьапы сыхьуеижьҭеи иҭцуа, ишсыхьуаз, еиҳа иахьсыхьуа, ахәшәтәырҭахь сыргахьоума, ажәакала згьы еилылкааит.

– Хәшәыс акры умоума, исшәырбар ҟамлаӡои? – лҳәеит Шьашькәа – Ахәшә-махәшә ҳаздыруам, аха аҵьма замана еимыжәжәа иаҳфеит, ачашәгьы надкыланы, – иҳәеит даатҵҟьаны, аӡәыр диазтцаа цьушьап, сашьа. – Уи бизымӡырҩын, макьана ҳаҟьым ҳәа уаҩ дҳамбацт, – лҳәеит саҳәшьа.

Шьашькәа ҿымтӡакәа лсумка ҧаҭлика хәыҷык ааҭыганы иҭаз лнапсыргәытца инанылҭәалеит, нас сшьамхы даахан даара иалырсны инахьылшьит. – Шәани шәаби макьана ирашәымҳәан сара сшыҟаз, уатҵәы даҽа хәшәык аазгоит, нас згьы еицраҳҳәап. Ацәажәара даҿын Шьашькәа, – лнапҟәа рбауа…

Аамҭа ыҟәха ицон. Ус апхынрагьы аҽеҳнардыруан. Уахык сшыцәаз, атцх акыр инеихьан саапшит. Азнык азы иҟалаз сзеилымкааит. Сшьапҟәа рҩбагьы еиҟараны еитцыхны сшышьҭаз збеит.

– Аа, сан, бгыл, – сҳәан ҿысҭит.

Сҭаацәа згьы ҩагылан иаасхагылт.

– Иухьзеи, нан, ухьаа еицәахама? – лҳәеит сан, иҟала лзымдырууа.

– Аа, брыхәапши анҭ сшьапҟәа, – сҳәан схыза ныпхьасыршәҭит.

Ажәакала, абри ауха инаркны сшьапҟәа хьаа-баак рымаӡамкәа, счымазара насхытцны ицеит.

АБЖЬБАТӘИ АХЫ

Хымш ҭуан ҳацәқәа – Бабыни Бачеи аҩныҟа игәарымлеижьҭеи. Урҭ есыхәылбыҽха Апшьдәаныҭә ибақьа-бақьаӡа рызхара ыҩаны ҳгәашә иаалагылон. Ҳаргьы урҭ рхы ҳашныҟәыпшлак ҳаивасны ҳнеины ашҭа иааҭахҵалон. Ацәқәа хымш рымаара игәы иаланы ҩынтә-хынтә дҳазҭцаахьан рхабар шәаҳахьазар ҳәа, саб.

Сҭатәқәа ааҭцаны, лаба хәычҷык аашьҭысхын амра апсы шҭаз, ҳацәқәа рхабар збозар ҳәа, агәашә сынҭҟьан Апшьдәы шыҟаз сҿынасхеит.

Апшьдәаны сымнаӡацкәа рахә гәарҭак снарылаҳаит, амрагьы аӡы аӡаалара иаҿын. Ара ҳаҟоуп рҳәауазшәа ҳацәқәа сыпба шыркызҵәҟьа рыхқәа ҩышьҭырхын сышҟа рҿаархеит. « – Арахь, арахь» – сҳәахын, ашыцра илцаны иаазцаз сара сакәу цьушьап, сыбжьы нарықәсыргеит.

Ацәқәа сапцаны сшааиуаз ҳгәыла чқәын – Шәмани Ардашьын икәаша-кәашо иҽеиқәа хәҷы дақәтәаны даасыхьӡеит.

– Уа хәлыбзиа арпыс, – иҳәан апсшәа насеиҳәеит.

– Бзиара убааит, – сҳәан аҭак ныҟасҵеит.

– Арҭ ацәқәа абоуба, саб сыцәқәа рхабар убазар ҳәа инапы ианитцахьазаарын, – иҳәеит иара, иҽы аҕәра аҿархео.

– Апшьдәаныҭә иаасцоит, – сҳәеит сара.

– Уатцәы Лыхнашҭаҟа – Маи 1 ашҟа уцома? – иҳәеит пыҭрак днаскьахьаны.

– Ааи, сцоит, аха ианыкәу сыздырам, – сҳәеит сара.

– Уатцәы ҵлакашәара амра аныҩхало аамҭазы, уҽеилаҳәаны, угалстук ҟапшь ухәда иахатцаны, шәгәашә уахьынҭытцуа ишьҭоу адәаҿы усзыпшны угылаз. Сара сҽы ашьҭахь уақәыргыланы узгоит аҽырыҩрахь, – иҳәеит Ардашьын. Уи акәхеит, алашьцара дналаӡ дцеит.

Сара исаҳаз сызхамтцо, шәхәыцрак сеимаркуа аалашьцаӡаны ҳацәқәа сыпцаны ҳгәаара сааҭалеит.

– Аа, афырхатца, ацәқәа аауцама, иабоуба? – иҳәан, дахьцара изымдырyа агәашә илагыланы исзыпшуаз саб дгәырҕьатцәа дасҧылеит.

Аҳәашьа сақәымшәо, – «ҳацәқәа Апшьдәаны ишыҟаз саҳан сцаны иаасцеит», – сҳәеит сара. Аха уи акәӡамызт саб иасҳәарц исҭахыз…

– Дад (ус иаҳҳәон ҳаб), уатцәы Лыхнашҭа ныҳәа дууп, аҽқәа дырыҩуеит, ҳара ҳамцаӡои? – сҳәеит ииҳәарызешь ҳәа сихәапшуа.

– Зны ҳацәқәа рҭыҧ иқәаҳҵап, нас ҭаацәашәала уигьы ҳалацәажәап, – иҳәан, ацәқәа ажәгәара инҭеицалан, агәашә хәҷы наиркит.

Саб аҭәаха имҭакәа, скәаҕӡа иапхьа саагылан:

– Ацәқәа сыманы Шькәҭраа рапхьа сааӡоны Ардашьын ҽыла даасыхьӡан, уатцәы амра ҵлакашәара ианҩеиуа, шәгәашә апхьа иҟоу адәаҿы уҽеилаҳәаны усзыпшыз, сҽы аҟәаҟәа уқәыргыланы аҽырыҩрахь узгоит иҳәеит, соуушьҭоу? – сҳәан сан лышҟагьы сынхьапшит, исҳәаз цқьа илаҳау-илмаҳау сзеилымкаауа.

Зны мап икырц иҭаххан, аха нас дааипхьхәыцаан, – «усышьҭуеит, дад, саргьы ашьыбжьышьҭахь, аҽқәа аныкәыртцо аамҭаз уа сҟалоит», – иҳәеит. «Амала аҽқәа рыцҭәа цәгьоуп, угәы уҽаныз», – нацитцеит.

– Ыы, аҽыҩ уақәсыртәоит иҳәа цьушьома Ардашьын, иара аҽыҩ сақәтәар умуӡои, – сҳәеит сынцәытцыпшшәа.

– Аҽыҩ ақәтәаара макьана уахымыццакын, насгьы ушьапқәа урцәымшәо иҟалароуп. Зны иузҳап, ушьапқәа бзиахап, нас урҭ зегьы урыхьӡоит, – иҳәеит сшьапқәа ртәы ахьсгәалаиршәаз игәы ишамыхәаз иныпшуа.

Адырҩаҽны ашьыжь шаанӡа аҭцар срыцгылт. Ажәжәаҳәа акы снацҳан, сҽааилаҳәаны аҽцәа ахьеи-

зоз адәаҿы снеин, слеи-ҩеиу саагылт, сара сакәу цьушьап аҽцәа рпызаҩ. Дара аӡәаӡәала ааира иаҿын. Абар ассир, ахаан ӡлагара ҽымзар акы иақәымтәаӡацыз ҳгәыла ҷкәын Сырма ихы касы ҟапшьыла итцакны, Шәаҟә-иҧа Семон иазыҟаитцоз аҽы ҭоуҕан ауарҳал ақәыршәны ашҭа даақәлеит игәы ҭырсакьаны, хыхь Анцәа, тцаҟа сара, иҳәозшәа.

Азнык азы уи маҷк сааитцашьыцит, аха саб исеиҳәаз анаасгәалашәа, сҽааныскылт.

– Уара, Сырма, абри аҽы иахьа иурҩырц уҭахума – сҳәеит ииҳәо саҳауеит ҳәа.

– Ыы, сатәоумбои? – иҳәеит иара, исҳәаз шигәампхаз инырпшуа.

– Узатәазымбои, аха иахьада абри еипш иҟоу ҽык уақәтәаны усымбацт азоуп сызуазтцааз, – сҳәеит сызтцаара сахьхәны.

Абри аамҭазы излааиз сымбаӡакәа, адгьыл иаатцытцызшәа ашҭа хәҷы азна аҽцәа ааилагылт. Ҽыз цеипцеик дақәтәаны, ишәыршәыруа бираҟ ҟапшьык кны арпыс еиламгылак аҽыҩҳәа аҽцәа рыгәҭа даарылапалт.

– Шәсышьҭал пшьҩы-пшьҩыла шәеивагыланы, аамҭа ҳацәцацәеит, – иҳәан днарылҟьан рапхьа дгыланы иҿынеихеит, Лыхнашҭаҟа ихы рханы. Зегьы адру дырган, пшьҩы-пшьҩыла аивагылара иналагеит.

– Уааи, Саша, сшьапы уқәпал, – иҳәан Ардашьын иарҕьа шьапы аҽышькыл иаакылхны иаасымтцеикит. Саргьы сеитцамхаӡакәа ахьышәтҳәа ишьҭахь акәадыр иаатцыҳәҳәоз аҽуаптцаршә ҟапшь сныкәпалан, ихәда снапкәа аакәыршаны ииаанымскылеит. – Умшәан, уҽыргәгәа, – иҳәан, иҽы аҟамчы лахиҟьеит.

Агәыркьхәа зегьы еицҿакны азар аацәырыргеит. Саргьы иахьынӡасылшоз ахапа аҳәара саҿын. Сгәанала даара срықәшәаны исҳәозшәа збон.

Аиашазы, амтцәыжәҩақәа сымазар аҧсаатә срацлабуан, аха иааг. Лыхнытәи абжьаратә школ, сара атцара ахьыстцоз ҳазааигәахо ҳаналага, маҷкгьы сыпхашьон, аха ма тцаҩык-сҩызак, ма ртцаҩык сибошь ҳәа снапшы-аапшуан, аха аӡәгьы ихабар збомызт, уи аҽны сыгәхьаа аӡәыр имазма.

Абри аныҳәа ду иалахәыз изларҳәоз ала, ахаан Лыхнашҭа абри аҽны аҟара ауаа еизауа, абысҟатәи ҽцәеи сасцәеи уаҩы имбацызт. Омакала ирацәан аҽыҩқәа рхыпхьаӡара. Уахьпшлак иубоз ауапақәеи ауарҳалқәеи зқәыршәны иларгаҩаргоз аҽыҩқәеи аҽыҩчкәынцәеи ракәын.

Сара, аҽыҩқәа рхылапшра снапы ианыртцазшәа, слеиҩеиуа аҽқәа срылан, саргьы исҭахын акы атцыхәа сахьпшызар…

Рацәак мыртцыкәа ажәлар, хәычгьы-дугьы еиханы Гәдоуҭаҟа рхы рханы, аа, дааует, дааует рҳәан еивасны рҿынархеит. Ауаа зегьы ахьцо, сҳәан саргьы, адамба пжәаны аӡы андәықәло еипш, ицоз ажәлар срылагыланы сҿынасхеит.

Лыхнашҭа унаӡаанӡа верск аҟара шыбжьаз, еишьҭагыланы Аҟәантәи аныҳәахь иаауаз амашьынақәа зегьы ажәлар иаанырхылеит.

Аҩбатәи амашьына ашьҭахьтәи ашә аадыртын, – шьҭа шәааит, бзиала шәаабеит, шәҭытц арахь, – рҳәан агәыркьҳәа рнапкәа еинҟьауа иааилагылт. Нестор Аполлон-иҧа Лакоба имашьына дшааҭытцыз еипштцәҟьа, ахьшь акәҷышь ишышьҭнапааyа еипш даашьҭырпаан, рнапкәа дрықәыртәаны ашҭахь рҿынархеит.

Аусҳәарҭа апхьа иҟатцаны игылан атрибуна. Уи иазааигәахо ианалага, Нестор дышьҭыхны даазгоз дхалартцо, дыркуа, дхалартцо, дыркуа иалагеит.

– Уара иазхоуп, соушәышьҭ, сшәыргыл, саапсеит, – дрыҳәон, дыччон иара. Аха уи ииҳәо заҳауадаз, дара ртәы ҟартцон.

Атрибуна ианнатцагыла, рыбжьы дыргеит: «Аа, дышәкы, дшәахҭоит», – рҳәан, ишрылшоз дхаларҭцеит. Хыхь атрибуна иқәгылаз аҟапыҳәа даамтцадырсын, пшьшьала амикрафон ахьықәгылаз ааигәара днадыргылт.

– Ас ауаҩы дшәамхашьыр шәылшоит, – иҳәан, ибжьы ныхтца-аахтцо даачан, зегьы рнапқәа аарымихын, ичабрала ихы-иҿы ааирбеит, апҳӡы шиҿалаз мҩашьо.

Илымҳа иамаз арадио хәҷы ааирҽеит, ус ицыз иҩызцәагьы атрибунахь иҩхалеит. Нас пшьшьала амикрафон днадгылан ацәажәара дналагеит.

Уи гәык-псыкала еизаны иҟаз ажәлар, асасцәа дуқәа ирыдиныҳәалеит адунеи ажәларқәа реиқәшаҳаҭра амшныҳәа – Маи 1. Акыр аамҭа ацәажәара даҿын. Ажәлар хрыжь-хрыжь рнапқәа еиныркьон, иара ибжьы ада бжьык уаҳауамызт. Арадиоқәа ықәгылан аштa иакәыршаны. Амтц цыруазар абжьы уаҳауан, зегьы еиқәышьшьы игыланы Нестор изызырҩуан.

Ари ахтыс ҟалеит 1936 шықәсазы. Абри аҽны Лыхнашта еизеит акыр нызқьҩык Апсны ахьынӡанаӡаа҆ӡо акәакьқәа рҟынтәи, Москвантәи, Қартынтәи, Аҟәантәи асасцәа дуқәа.

Лыхнашта иқызы-қызуа иқәгылаз ажәлар, рнапы иқәыргыланы иркәымпылуа, ашта иакәдыршон хыбра хәҷык иаҟараз глобус дуӡӡак. Зегьы рыблақәа тырхаха уи иахәапшуан, ргәы азҳауан СССР ҳәа ианыз аҩыра.

Ашта дуӡӡа ана-ара шәаҳәаран, кәашаран, гәыргьаран. Аҿарацәа қыта-қыталa рыҽшаны аимтцакьача ихәмаруан, атцәыргыла иахыпон, еипхныҩлон, ампыл иасуан, ахаҳә дырпон.

Иахьеипш исгәалашәоит Ӡлаганырцәтә ҷкәына кьаҿк, еиламгылак ампыл аашьтпааны иҿынеихеит. Егьи аган агәыркь дырган инаишьтеибатцеит, аха уихьӡашт. Дыкәлаауа дышнеиуаз, ииулак аӡә днаихьӡан ишәыршәыруа ишәыз ибырфын кьаҿ ажәҩахыр инапы нтаирпан даахеит, дааникыларц. Икьаҿ абжакы изкыз иааизынхеит, ампыл зкыз амба днадыххылан импыл наниҟьеит.

– Аа, афырхатца Қәача, – рҳәан, аҕу ааилдыргеит еикәшаны игылаз ажәлар.

Иахьа ирбганы игылоу М. Чачба ибааш аҩбатәи аихагылаҿы иқәгылан хә-метрак иауз калам лабак. Уи ақәцәан цәҟьарак аҳасабала, маатк ицоз араӡны, игьежьӡа иқәгылан.

Ҩынҩажәаҟа метра абааш инацәыхараны игылан стол хәҷык. Уаҟа иқәын ахызатцә згоз ашәақьқәа, атапанчақәа, агекоқәа. Арпарцәа – ахысцәа аӡәаӡәала инеины, иртаху абџьар аалхны ацәҟьара еихсуан. Ихысуан, ихысуан, аха ацәҟьара шықәгылац иқәгылан.

– Шәнаскьа, – иҳәан, иҿацаӡа аӡәы ибжьы аарылаҩит еизаны игылаз ажәлар.

Атрибуна дналбаан, ашыр-шырҳәа астол хәҷы ашҟа иҿынеихеит Нестор.

– Арпарцәа, ани ацәҟьара иатаху хы затцәык ауп, шәара арык еилапцызыххаашаз ахи ахәшәи ақәшәырӡхьеит, – иҳәан, дычча уа астол хәҷы днадгылт.

Зегьы данхысуа, дышкылпшуа аабоит ҳәа ишанханы изпшын. Астол хәҷы днадгылан ацәҟьарахь днапшит, атцыкьгьы аатгеит. Алаба иахагылаз ацәҟьара – араӡны маат аҳауа иналапҟа ицеит. Ажәлар игылаз зегьы агәыркь дырган анапеинҟьара иналагеит. Иара дычча уа атрибунахь иҿынеихеит…

Абри ашьтахь аҽыбгаҟазацәа аҽырхәмаррахь иасуеит. Аӡәаӡәала рҽқәа дырхәмаруеит. Ҽқәак рышьтахьтә шьапқәа инарықәтәаны ашьац цәырҳәны ичаразуан, даҽа шьоукы рхы шхоу иниаҟьаны ицон. Ус ҽыз ҳаракык, ахәда ҭҳәаны, апхьатә шьапқәа

бинт шкәакәала иҿаҳәаны, уаҩы пшӡакы, исахҭан палта кьаҿ ишәҭаны, уи илаҭцыхәҳәоз ифицарцка тапанча иҽы агәчама илыкәсуа, аҽырхәмарырҭа дҽырба-ҽырбо даақәлеит. «Чоу», – иҳәан, иҟамчы иҽы илахиҟьан ишьхәа наирбеит. Ахыкәалаа еипш инеиуаз иҽы ахы данааха, ашьҭахьтә шьапкәа инарыкәтәан ашҭа цәагәаны, еиҭааҳәын ашьҭра иқәланы аҿынанахеит.

– Дад, арҭ Лакәараа уаҩ дрыхәом, Анцәа инеигӡааит, – иҳәеит снаҩсан игылаз ҭаҳмада ӡышк.

– Аа, Хьанчажә афырхаҵа, улбааганы усымазар угәыдыскылон, – иҳәеит даҽазә дахьгылаз. Уи Уасил Дырмит-иҧа Лакоба иакәын.

Аҭыҧантәи ауаа изларҳәоз ала, абри аҽны аҟара аҽыҩқәа рацәаны Лыхнашҭа иамбацызт. Убри аҽны аҽырыҩра аиҿкааҩцәа аҽқәа зегьы хгәыҧкны иршеит. Актәи агәыҧ – аҽымчгақәа ракәын, аҩбатәи агәыҧ – аҭыҧантәи аҽы ласқәа, ахҧатәи агәыҧ – аҽыҩ дуқәа.

Аҽымчгақәа зтәыз рҽыҩқәа рышҟа рҿынархеит. Аҽыҩҷкәынцәа рыхқәа касы ҟапшьыла иҿаҳәаны рыҽқәа лага-ҩаго аганқәа ирыван.

– Уара, Семон, уҽы ахы акыр ицәгьоуп, Сырма илшап угәахәуоу, – иҳәеит Џьота.

– Иҟало аабап, иахьанӡа аҽазыҟаҵара даҿын, уажәы даҽазәы дақәҳартәоит ҳҳәар ҳиашамхар ҟалап, – иҳәеит Семон

Аҽыҩҷкәынцәа зегьы неин аҭҟьарҭаҿы ибжьданы иркыз ашаха инадгылеит…

– Аа, Џашь уҧры, уҧры, – иҳәеит, ахҭҟьеипш аҽымчгақәа иҩарылҭцәрааз Сырма. Џашь ажьеипш алымҳақәа леивых-ҩеивыхуа икауа аҿыланахеит ашҭа аиашарҭа иқәланы.

– Афырхаҵа Сырма, ус иузкацозар акаҿы укылсуеит, – иҳәеит илабашьа ыҭцакшо дахьгылаз Шькәыҭ. – Знык, ҩынтә, хынтә, афырхаҵа Сыр…

– Аа, Семон абаапс, сузынкылозар сынкыл, иамуит! – арҭцәаа ааҭиргеит Сырма, иҧсы илшәшәаны.

– Данақәтәоз иаб игәы иман, уажәы – иан лгәы, – иҳәеит длацәҟәы-шьацәҟәуа настхашәа игылаз хатца аукы, иаргьы ҽык изықәзар акәхарын.

– Кышьас, лбаагашьас иаҳҭозеи, – аҕу ааилдыргеит Семон изааигәара игылаз зегьы. Убри аамҭазы ари аҽы даваҩны иҿынеихеит арҧыс еилҟьак ҽыцьбарак дақәтәаны. Зегьы шанханы ихәаҧшуан. Уи ишьамхы дықәкны дикын ҷкәына хәычык игалстук ҟапшьӡа ихәда иахаҭцаны. Аҽқәа анааихьӡа иикыз ахәычҷы днаиршәын Сырма ишьҭахь ала днимехьниртәалт, Сырма даахиҧаан зымҩа иҿынеихеит. Наҟ-ааҟ игылаз ажәлар зегьы арҭцәаа-сырҭцәаа ааилдыргеит. Ари аҷкәын хәычы, Џашь ахәда инап хәыҷқәа акәыршаны, дкаууа ашҭа иакәршаз аша иавар¬шәаны иҿынеихеит.

Аҽқәа пшьынтә иакәшаны ахәынтә рзы иҭалон. Амбаҿы анеира рацәак агымкәа ҽеиқәа хәыҷык Џашь инавсын аҧхьа инагылт. Уи акәхеит, Санарда аҩбатәи аҭыҧ иҽалеигӡеит. Аҽынтәарак Санарда избахә ада ӡбахәык рымамызт ажәлар. Иаргьы фырхаҵара дук ҟазҵаз аӡә еипш, игәы ҭырсакьаны Лыхнашҭа иара ирҭазшәа, ишьҭахь инапқәа ҟаҵаны длеи-ҩеиуа ашҭа дықәын…

Ажәлар зегьы асааҭ 5 аҟалара иазҧшын. Абри аамҭазы иқәырҭцараны иҟан аҽыҩ дуқәа. Урҭ ҩажәаҟа ыҟан. Абри аҽны Нестор Аполлон-иҧа ихьӡала ҷыдала Аҟәантәи иааргеит ҽеиқәа ҭоуҕанк. Ажәлар зегьы џьашьахәыс иҟаҭцаны уи иахәаҧшуан. Иаргьы асаса раҳауа, аҟаҿыҳәа аҧыцькәа ирыцҳауа ажәлар ирылаҧшуан. Зегьы еицгәарҭеит уи аҧыцькәа ҩба шаҿаз.

– Ари зхы цәгьаӡоу ҽызар ҟалап, – иҳәеит аҽқәа ртәы здыруаз аӡәы.

Асааҭ хәба. Ажәлар еиханы атрибуна азааигәахара иаҿын. Уакәын аҽыԥқәа ахытҟьоз, насгьы еиҳа иубартә иҟан. Аҽыԥқәа азыҟазтцоз рҽқәа рагәракәа кны ибжьанданы иркыз ашаха азааигәахара иаҿын. Урҭ зегьы аҽыԥҷкәынцәа акака рабжьаргон, аха урҭ ирҳәоз дара ираҳаӡомызт, рлымҳақәа кыдтцаны изырԥуан атцҟьаразы акоманда аҟалара.

Еиҭасҳәахуеит, Лыхнашҭа аҽырыԥракәа ҟалахьан, аха ари еипш аинтерес зтцаз аламала иҟамлацызт, аӡәгьы игәалашәомызт. Ара иҟан аҽы ҭоуҕанкәа: Гычаа, Сақаниаа, Гәцьаа, Лажәаа, Пырхыҷаа, Аираа ухәа жәла-жәлала рҽқәа. Зегь реиҳа, сара излаcгәалашәо ала, аинтерес змаз Нестор Аполлон-ипа ихьӡала Аҟәантәи иааргаз аҽеиқәа ду акәын. Уи урыс ҷкәына еиламгылак дақәтәан, дагьхәыцҷымызт. Ари аҽы аҟазшьала ус хәҷы-мыҷык имч ақәхо иҟамызт, даараӡа зхы цәгьаз акакәын.

Ашаха адгьыл аҟны иламӡацызт аҽқәа адруҳәа ианытцҟьоз. Аусҳәарҭа аҿапхьа инытцҟьаз ашҭа агәы зегьы инахысны, ауахәама аҿапхьа иниасны, Гриша Ҭырцьман-иԥа игәашә аҿы инаӡаанӡа армарахь иаагьежьны аулицаҿы иналбааyан, нас, иара аулица ишану, ашҭа армарахьтәи акәакь аҿы игылаз ахәычҭәы баҳча ашьҭахьала иниасны, иахытцҟьаз атрибунаҿы иааyан, нас еиҭа шьҭрала. Абас, урҭ жәантә иакәшаны ажәеиза рзы амба иҭаларан азгәаҭан. Ари даара имариаз усмызт, аҽыԥқәа рымацара рзы акәымкәа дара аҽыԥҷкәынцәа рызгьы.

Аҽыԥҷкәынцәа рыҽқәа иреигӡон: зны рхы иоурышьҭуан, даҽазных иааныркылон. Нестор Аполлон-иԥа иҽыԥҷкәын аԥы¬шәа ду змаз аӡә иакәхарын, адәаҿы иҽааникылон, аулицаҿы ахы иноушьҭны зегьы рапхьа днагылон. Ахәычҭәы баҳча дазааигәахо даналагалак, ашькылқәа дынрынгыланы идыркуаз ачабрала иҽы ахаҿы иахьишьуан, аблақәа ирыцқьон. Уажәы-уажә – «Мишка, Мишка, поворот, поворот», – иҳәон, иргәыбзыҕуан. Иаргьы иҳәатәы ханатцон ишаанӡа. Пшьынтә иакәшаны ахәбатәи ахь ианиас инаркны, уи иҳәатәы ханамтцауа иалагеит.

Аҕәра уажәы-уажә иахьаҿеикшоз акәхап, ираҳаны иакыз асаса аҽыр-аҽыр ҳәа ашьа ҭҟьаны аулица ианҭәалон. Ахәычҭәы баҳча аҟны днаӡаанӡа уаҳа ахы изаамырҳәӡакәа Гәдоуҭаҟа дкаууа даманы ицеит. Уи нахыс аҽыԥқәа акакала еицыршәашәауа иалагеит.

Бжьынтәҟа иакәшахьаны, Ҭырцьманаа ргәашәаҿы инаӡаанӡа иаагьежьын, аулица ианаҽагьежьуаз аамҭазы, аҽқәа рапхьа игыланы ицоз Пырхыҷаа рҽыԥ хәыҷы иашьҭагыланы илеиуаз Гычаа рҽыԥ аҽазнымкылакәа хаха шԥыла иасит. Уи акәхеит, Пырхыҷаа рҽы цан ажра инҭаҳаит, аҽыԥҷкәынгьы даҳҟьан абна днылаҳаит. Аҽы гылашәа ауит, аха аԥны иахьнаргаз ипсит.

Абри ашьҭахь иаанхеит ҽык. Егьырҭ зегьы ирылымшазт, иҟәтцны ицеит ԥсшьара. Дара иаанхазгьы ԥба: Гычааи Сақаниааи рҽқәа рыда егьырҭ хара-хара ирышьҭан. Урҭ аԥ-ҽык еидыпсыланы, иаҳиааирыда ҳәа, ишрылшоз ацара иаҿын. Ажәлар зегьы урҭ ирзыпшын.

Гычаа рҽыԥҷкәын Сапа – еиламгылак, аҽы алымҳа еипш даласан, уажәы-уажә ишьҭахьҟа дынхьапшуан. Сақаниаа рыҷкәын Викторгьы аӡә ишьҭахь саагылап ҳәа игәы иҭаӡамызт.

Уажәы-уажә атҷәы иахаркьакьаны ирырҭоз ачабра цәааққәа, дара рхы-рҿы аламырбаӡакәа, рыҽқәа рыблақәа дырбауан, рыхәдақәа ршьышьуан. Дара аҽқәагьы, шәаҳцәымшәан рҳәозшәа, зны акы апхьа инагылон, нас – егьи. Еиҳараӡак ашҭа агәы акаршәра ианаақәлалак Гычаа рҽы днавҟьаны апхьа днагылон Виктор, аулицаҿы ианааилак – Сапа апхьаҟа дниасуан…

Ажәлар еиханы еиҭах атрибунахь рҿынархеит, аҽыҩҟәа аулица иаамҩахыҵцын, ахәычҭәы бахча ашьҭахьала рҿынархеит.
Агәырҟьҳәа анапеинҟьара иалагеит ауаа. «Шәнаскьа, шәнаскьа аҽыҩҟәа рымҩа шәымкын», – арадиоҟәа ирҭыҩуан адиктор ибжьы ҿацәа.
– Актәи апхьахә агеит Гычаа – Саманбаа рҽыҩ, аҩбатәи – Саҟаниаа рҽыҩ, – иаарылаҩит минуҭҟәак рышьҭахь. Аҽыҩҟәа зтәыз, убас аҽыҩ ҷкәынцәа аҳамҭа дуҟәа рырҭеит, ирыдырныҳәалеит аиааира иргаз.
Гычаа аилацәажәан ирызбеит Лыхны иаҭааны иҟоу асасцәа, Н. Лакоба рапхьа днаргыланы, аҩныҟа инапхьаны рчеицьыка агьама ддырбарц, нас апхьахә згаз рҽыҩ Нестор Аполлон-иԥа ҳамҭас ирҭарц.
– Дад, Чнагә, ухаҭгкы, – иҳәеит Шьҟәыҭ Саманба, аҽыҩ зтәыз апшәма иашьеиҳаб. – Иахьа Лыхнашҭа иҟоу аныҳәа дуӡӡа апсуа жәлар ахьынӡаҟоу аӡәгьы ихашҭраны иҟам. Аныҳәа еиҳагьы ишәырпшӡеит, дад Чнагә, усасцәагьы уаргьы.
– Уара, дад, Лхаа ҳамацара ҳакәӡам узыҷкәыноу, апсуа жәлар зегьы урыҷкәыноуп, урашьоуп, урҭынхоуп. Убри азоуп зегьы ҳгәы уладуны ҳзухыҽхәауа.
– Сара, дад Чнагә, узлыҭцыз ужәлар Алгыҭааи Гычааи снапы ианыртцеит ргәаҭахра улымҳаҿынӡа иназгарц: абарҭ усасцәа рапхьа унагыланы, иахьатәи ҳныҳәа ду ахьӡала ирхианы ирымоу рчеицьыка агьама жәбарц рҭахуп.
Чнагә еиликааит ари анапхьара иатцанакуаз.
– Шьҟәыҭ ухаҭгкы, ажәлар абзиа шәыҟәзааит, арҭ уажәа ҟәышҟәа даара акыр иаҳзапсоуп ҳара. Аиашазы, иахьа Лыхны иҟоуп асасцәа дахьҟәа – Москвантәи, Қарҭынтәи, Аҟәантәи, Апсны егьырҭ аҟалакьҟәеи араионҟәеи рхаҭарнакцәа.
Абарҭ зегьы ҳшеицу уаха Аҟәа ҳаҟамзар ҟалом. Ирацәоуп ҳазлацәажәаша азҭцаараҟәа. Иара иахьатәи ҳныҳәагьы иалацәажәатәуп. Уи ҟаҵатәуп традициак аҳасабала есышыҟәса абас гәырҕьарала ажәларҟәа зегьы ирныҳәаны.
Сысасцәа рыхьӡала, сара сыхьӡала Гычаа, Алгыҭаа зегьы ҭабуп ҳәа шәасҳәоит иҳашәҭаз анапхьаразы, шәчеицьыка иазҳааит, иахьатәи аныҳәа гәырҕьахә гәык-ԥсыкала ишәыдысныҳәалоит, – иҳәан асасцәа рнапҟәа аанкыланы иҩышьҭихит, абзиаразы ҳәа аанарго.

ААБАТӘИ АХЫ

Ҳашҭа ду агәҭаныҵәҟьа, сыхәнацәак реипш инеиҟараны, хыбра бзиак иаҩсуа хә-ҟәыц ҭлак гылан. Урҭ рыҵаҟа жәабаҟа калаҭ аҭаҭын бҕьы ҿыхны ишьҭан. Традицианы араҟа ишьаҟәыргыланы ирыман аицхыраара. Ҭаҭынума, цьыҟәреиума, жьҭаароума ахацәеи аҳәсеи – аигәылацәа зегьы еицылартцон, еицҭаргалон, еицырҭаауан. Ари аҽынгьы ишыҟартцалац еипш, аҭаҭын арыпхразы агәылацәа аӡәаӡәала ргәырҟәа кны ҳҭаҭын инадтәалеит.
Сан ажәжәаҳәа ҳара ахәыҷҟәа акы ҳнарцҳаны, ларгьы какалк аакны дааин аҭаҭын арыпхра дналагеит. Аҿарацәа зегьы ҩыцьа-ҩыцьала аицлабра ҳабжьаҭцаны аҭаҭын арыпхра ҳаҿын, ҳаиҳа зрыпхуа ҳәа.
– Сынтәа ажәлар иага цьабаа рбазаргьы, бзабаала ирпылеит. Бзиа жәуит, бзиала шәаабеит, – иҳәан ирахә-ишәахә рҭыԥ иныҟәтцаны, ашәшьыра даатцалеит саб.
– Ыы, уа уахьынҭытцыз иубазеи, ма иуаҳазеи, – лҳәеит сан, лхатца иахь дхьампшӡакәа, аҭаҭын бҕьыцҟәа аттаҳәа лгәыр иахапсо.
– Избазеи, Никәа рыцҳа ииҳәаз ҟалеит сынтәа. Иааҟәымтцӡакәа аацын илеиуаз аҟәа, Пшьандра

аӡхытцра ухәа зны ҳаадыршәан, аха иахьа уахьыпшлак амхқәа еихәыдхапаны изазо итагылоуп, атаҭын акәзар ус, ажь – гартa узатом. Ажәакала, сынтәатәи ҳашықәс баракьатха иаҳзыҟалеит. Ианакәызаалак Лыхны, еиҳараӡак Алгыҭ аҳаблаҿы, шаҟа лассы-лассы ақәа леиуа аҟара аҽаҩра бзиахоит, анаарҩараха – акгьы уазымпшын.

– Шәара атаҭын шашәақәа аилшәыргала, сара шьыбжьхьак шәзыҟастцап, аамҭа ҳацәцацәеит, амла шәамкыкәа шәыҟам, – лҳәан, сан аматцурта дныҩналеит.

– Уа бзиа жәуит, бзиа шәҳәеит, – иҳәан ашәшьыра даатцалеит ҳгәыла Ҳацьараҭ.

– Уа бзиа убааит, бзиала уаабааит, – иҳәан, саб игәыла дҩеихатцгылеит. Ҳаргьы агәырқьҳәа ҳҩеихатцгылеит.

Ҳацьараҭ уаҩы аукы, еиқәакы, акыр цьабаа збахьоу уаҩын. Акыр шибахьоу мҩашьо дажәабжьҳәаҩын. Есқьаангьы бзиа ибон ҭауади аамысҭеи рызбахә аҳәара, акыргьы дрыцныҟәахьан. Аурыс ҳәынтқар ихаан ихатәгәапхарала аррамаҭура «Чорнаиа сотниа» дахысны даахьан. Зны-зынла амцхәқәа нацитцалон, аха ииҳәоз зегьы агәра угартә иҳәон. Грак змам ауаҩы дыҟам – рҳәоит.

Ҳҳаблаҿы, унеишь-уааишь ҳәа рапхьа дыргыланы дрыман. Бзиа ибон аҽеилаҳәара, ахрыцқьара. Анхараҿы, аусураҿы акы узиххәаауамызт. Иҟаитцо ҟатцан, ииуа ун. Амала хшара димамызт, уи даара игәырҩеигон, иара еипш игәылацәагьы хьаас ирыман.

– Шәара ишәыбаргәузеи, Анцәа ишиҳәара шәыцқәынцәа, шәыпҳацәа. Снапала шәысшьаанӡа Анцәа шәимшьааит, аха шәыпсыргьы псы шәыхьызхаӡом, шәыхшара ыҟанаҵ шәаргьы шәыҟазаауеит, – иҳәон ахшара дызмоу аӡә иатцәцахә анышьтихуаз.

Ҳацьараҭ, цҟарак еипш, шаанӡа дҩагыланы, ипыхьашәо акы днацҳаны, 100 граммк ауатка бзиа нашьтарпҟаны, лассы саауеит ҳәа наҳәаны Гәдоутаҟа дцон. Уа дахьнеиуаз жәабжь ҿыцс иҟоу зегьы еилкааны, каҳуак ыжәны, ауаа русурахь ианнеиуа иаргьы днарылагылон. «Уара, Ҳацьараҭ аматцура иалоу есымша Гәдоута ицаны изаауам, уара излаулшозеи?» – анырҳәалак, – «алашә иҟаитцо ами иҟастцо, агазеҭ апхьашьа здыруазар усҟак сыҽесыргәаҟӡомызт, ашколхәыцқәа апара рыстар, газеҭқәак сзааргалон, аха ҳара ҳзааӡаз баша ҳраазеит, зегьы тцарада ҳаилатәоуп, жәабжь ҿыцк аӡәы иҳаимҳәозар ҳара акы иаҳзаныхуам. Арахь адунеи жәабжь ҿыцла итәуп», – иҳәон иара.

Ҳацьараҭ акы дшаанагаз, гәтыхак шимаз ҩашьомызт абри аҽынгьы, аха саб уи иаха имамызт, ажәжәаҳәа атаҭын шашәақәа еилзыргоз дрыцхраауан.

– Арахь шәлеи шьта, акы шәнацҳап, – ҿаалтит сан, аматцурта ахьынтәи.

– Шәнеи адруҳәа шәнапқәа ӡәӡәаны: Ардашьын, Тыка, Пица, Нуниа, – иҳәеит саб, иҳацхраауаз ҳгәылацәа хәычқәа ихы нарықәкны. Гәылагьы злагьы зегь ҳаивасны анапызәӡәара ҳналагеит.

– Ҳацьараҭ угыл, какалк ҳкып, – иҳәан саб игәыла иахь дынхьапшит.

– Мап, Анцәа иныс, абыржәоуп какалк аныск, шәара шәнеи, сара ара таҭынк снахоит, – иҳәеит иара.

– Акрыфа ҳәа уасымҳәеит, ус аишәа унадтәала, тцәыцак аанукылап, уара ара уртәаны сара акыршысымфо уажәоума иануба, – иҳәан инаидицалт еиҭах саб. Ҳацьараҭ днеин аишәа ааигәара игылаз асқам аашьтыхны днаскьаны днатәеит.

– Абра сахьтәоу атцәыцак аасуркыр снашәықәныҳәоит, – нацитцеит. Аиашазы, уи бзиа ибон аишәа дадымтәалаӡакәа уаха шаанӡа дтәаны ацәажәа-

реи аҩыжәреи. Асасцәа аныҟоу дақәшәар урҭ дырцәыпхашьаны днарыдтәалон.

Саб атҵәца аакәихын: «Сынтәа иаарыхны иҭагылоу аҽаҩра зегьы пшӡала, гәыргьарала ирфааит иаазрыхыз. Алабеилапса ауаҩы дашьуеит, анапеилапса дааӡоит, рхәоит. Ари иахьа иҿыхны еилажьыз аҭаҭын ҳара аҭаацәа ҳамацара ҳадхалар хымшгьы иҳазрыпхуамызт. Умбои, ҳгәылацәа хәыҷқәа зегьы адруҳәа иаакылсын иандрыпхызгьы ҳамбеит. Дад, шәыбаҩ ала шәгәыргьааит, шәеиҳа зымчу шәыматҵ иуааит», – иҳәан иатҵәца ыжәны иныҟәиргылт саб.

Ҳаҵьараҭ иатҵәца аакәихын, ижакьақәа днарыхаарыхеит.

– Анцәа абзиа шәзишааит, Мақьҭаҭ иуҳәаз иашазар ҟалап, анапеилапса ауаҩы дааӡоит, шәыпсынтҵры духааит аҿар, шәапхьаҟа акәнага шәақәшәааит, – иҳәан итцегь иҳәарц шитахыз инырпшуа иҽааникылан иатҵәца ыжәны иныҟәиргылт. Пырпыл рҵәык аанихын инархәы-архәауа дахәапшуа акыр аамҭа дтәан. Ажәак иҳәарц итахын, аха ацәыргашьа дақәшәомызт.

– Иахьа ашьыжь Гәдоуҭа уск азы сымцар ҟаломызт. Машьынак сыхьӡозар сҳәан, аулица саныланы сышнеиуаз, ани араиком аҟны аус зуа ҳаҳәшьапҳа, Анна даасыхьӡеит. Апсшәақәа ааибаҳҳәан, нас ҳаицәажәо ҳашнеиуаз, – «Ҳаҵьараҭ, Москвантәи ҳара ҳашҟа иааyа аҿкы атәы уаҳахьоума?» – лҳәан, даасҿапшит. «Иарбан ҿку, изакәызеи бызлацәажәо?! – сҳәеит сара. «Иарбан умбои, аколхоз ҳәа акы аӡбахә рҳәон, аха астцәкьа иаарласны ҳара ҳҟынӡа иаауеит ҳәа ҳаҟамызт. Иацы Москвантәи ашәҟәы ҿаҿаӡа иааит, иаарласны аколнхарақәа еиҿышәкаа ҳәа», – лҳәеит Анна. Итцегьы сналазтцаап шысҳәоз аӡә даахҧылан, араикомаҿы быстахуп ҳәа, дырццакны диманы дцеит, – иҳәеит Ҳаҵьараҭ.

– Сара, газеҭк сапхьап ҳәа уҟоу, сышиашаз акаҳуажәырҭаҿы снеит. Уа иумаҳауа ажәабжьыс иҟоузеи. Сара исаҳаз ажәабжь алацәажәара иаҿын. Арҧыс бзиак, атҵара змоу аӡә иоуп уҳәартә, дцәажәон. «Дад, иааркьаҿны ишҳауҳәара, иаанагозеи абри аколхәаз ҳәа изҿу?» – иҳәан, аӡәы азтцаара ныҟаитцеит. Арҧыс даачшәа, дынҳалапшаҳалапшын ус ҿааитҭит: «Иаххәап, дасу шәҳаблақәа рҟны еиҿышәкааит аколнхарақәа. Убри инаркны анхацәа зегьы уара утәы, сара стәы ҳәа акәымкәа, шәнеилагыланы аусура шәналагоит, аҽаҩра еиҟараны ишәшоит», – иҳәеит рацәак даламлацәакәа. «Идыргылоит 100–150 метр аура змоу азеипш казармақәа, урҭ ирықәнагахаша ацәарҭақәеи ахызақәеи шәзырӡахуеит, шәмыццакын. Урҭ зегьы ҳапхьаҟа ишьҭоуп», – иҳәеит ҽехырцәажәаҩ ҷкәынак. Ишакәхалак, анхацәа ҳапсҭазаара даҽакала еиҿыркаарц рҭахуп, еиҕьхоу-еицәахоу сыздырам, – нацитцеит Ҳаҵьараҭ.

– Шәара шәшахәапшуа сыздыруам, аха сара даара исгәапхеит ахызеи ацәарҭеи рҭәы, – иҳәан, даапышәарччеит ҳгәыла.

– Ахызеи ацәарҭеи еиҳа изугәапхеи? – лҳәан, сан Ҳаҵьараҭ днеиҿапшит.

– Казармак аҟны зегьы еиладыриауеит рҳәоит, ибдыруазеи цьара пҳәыс татак лааигәаара сақәшәозаргьы, – иҳәеит дпышәарччо.

– Баша угәы уажьоит, Ҳаҵьараҭ, Ленин дуӡӡа дыззықәпоз ауаа еиласыриауеит ҳәа акәӡамызт, – лҳәеит сан. Уи аҵарадара аҧыхра иазкыз апхьарақәа раан Ленин избахә рацәаны илаҳахьан, аха Ҳаҵьараҭ дзыргәыргьоз Ленин иҳәеит ҳәа лмаҳацызт.

Ажәакала, Ҳаҵьараҭ иааигаз ажәабжь уаргәыргьо иҟамызт. Макьана аӡгьы издыруамызт анхацәа пхьаҟа ирпеипшыз.

Рацәак мыртцыкәа араион анапхгара рхаҭарнакцәа қыҭацыпхьаӡа иҵаны аколнхаракәа реиҿкаара иалагеит. Ҽнак адырра ҟартцеит ҳҳабла инхо зегьы – апҳәыс, ахаҵа, аҿар еизарц. Зегьы интересс иҟаҵаны, иҳаҳарызеишь ҳәа еизеит ҳгәыла Виктор иашҭаҿы. Араион аҟнытәи иааз ауаԥы инартцауланы анхацәа идеилиркааит, аколнхаракәа еиҿырымкаар шыҟамлоз, рацәак иҽадмырхалацәакәа иааркьаҿны азеипш нхара рапхьаҟа ирзаанагараны иҟоу абзиаракәа, анапеилаҧса ауаԥы дшарҧшӡо, дшааӡауа ухәа убас уи иамоу акәама-ҵамакәа ртәы.

– Ҳарахә-ҳашәахә зҳәаз иеипш, урҭ ҳапхьаҟа ишпаҟало? – азтцаара ныҟалтцеит дахьтәаз, сан.

– Аа, урҭ ртәы шыҟоу абасоуп, – иҳәан, аҵәажәара дналагеит араион ахаҭарнак. – Шәыцәкәа, шәыҽкәа, шәыцәматәакәа ухәа жәлары зегьы ирзеипшны иҟалароуп, жәлары зегьы зысҳәо шәколнхара иаланхо роуп. Шәыдгьылкәа ракәзар – дестынк-дестынк аашәызныжьны егьырҭ зегьы шәколнхара иалоу анхацәа ирзеипшхоит.

– Дад, рацәа ҳуркьаҭеит, аха атцактәкәа дасу ҳҟны иҟазаауоу, мамзаргьы цьара аӡәы инапы иантцахауоу? – азтцаара ныҟаитцеит Мсураҭ.

– Хымпада, урҭ зегьы зеипш хыбрак аҟны иҟазароуп. Уа дҟалоит ирхылапҵшуа, изыхьчауа. Ашьыжь инеиуа, аҵәкәа, аҵәматәа, ауардын ухәа еиқәыршәаны иитароуп, ахәылпаз – идикылароуп. Еиҭасҳәахуеит: урҭ зегьы ишәзеипшхоит, аха дасу ихатәык еипш пату рыкәитцароуп, ихьчалароуп.

– Уаҳа азтцаара ыҟамзар, ҳаиасып ҳус ахь. Иахьатәи ҳаизараҿы усхәапштәкәас икәгылоуп азтцааракәа: акы, аколнхара аиҿкара, аԥбатәи, аколнхара анапхгара ралхра. Рапхьаӡа иргыланы аколнхара ахьӡ аҳтап.

Ани рҳәеит, ари рҳәеит, аха зегьы еицҿакны иақәшаҳатхеит Хәатхәаҭ дыхәмаршәа иҟаитцаз ажәалагала. Алгыҭаа рколнхара еицҿакны иахьӡыртцеит «Пшьандра» ҳәа

– Иҟаҳтцарыда аколнхара «Пшьандра» ахантәаԥыс? Рапхьа иргыланы иазхәыцтәуп, еиҳа еигьзаргьы ҟалап шәара шәыԥныҵҟатәык ихьӡ шәҳәар, – иҳәан, днарылапш-аарылапшит араион ахаҭарнак.

Аколнхара ахантәаԥы иуалпшьақәа ахьырзымдыруаз акәхап, зегьы шанханы, инеиҿапшы-ааиҿапшуа ҳамҭак итәан.

– Зегьы шәақәшаҳаҭзар аколнхара ахантәаԥыс далҳхып ауаԥ қьиа, ауаԥ гәыраз Виктор Цьынцьуа, бригадирс далҳхып акомҿар ҷкәын Шәмани Ардашьын, – иҳәеит ахаҭарнак.

Аиашазы, ари аҽны урҭ ари деиҕьуп, ани деицәоуп рҳәаратәы иҟамызт. Урҭ зыӡбахә иҳәаз классқәак ирылгахьан, ҷышәракәакгьы рдыруан, иаҿагылозгьы уаԥ дыҟамызт. Абас, аколнхара «Пшьандра» еиҿкаан, далхын ахантәаԥы, абригадир, ҳасабеилыргаԥысгьы Сыс-ипа (Гериа) Хәаҭхәаҭ иӡбахә рҳәеит.

Ажәакала, ҳара ҳҳабла Алгыҭ аколнхара аиҿкаара иаартны аӡәгьы даҿамгылт, цьабаакгьы адрымбалеит. Аха анхацәа рҿапшырала уаԥы ибон, аколнхара аиҿкаара даара гәырҕьарала ишапымлаз.

– Ԥаатцәак ачашыла пашәӡа, жәохә килограмм ашьақар, 250 мааҭ ҧарала, цак азна аҵьықәреи. Ажәакала, ари ашықәс азы анхацәа рҵьабаа ахә цәгьамкәа ироуит.

Иааит аԥбатәи аапынра. Еиҭах анхацәа нападырк ит аҵәаҕәара, аҭаҭынжәла акапсара. Изласгәалашәо ала, ашәапыцьап рбҕьы цәырыргон, аӡахәагьы ибыҟә-быҟәӡа абҕьы аҵәыргара аҽазнакуан. Ирымамызт азеипш ҭаҭын казармакәа, еиҳараӡак аргылага матәахәы.

Ҽнак, шьыжьымҭан шааӡа ақыҭа алапҟьаԥы даа ин, ақыҭсовет ахантәаԥы дупхьоит, иаарласны уца

ҳәа саб инаиаҳәаны дцеит. Саб, – «асҭаршын дсыпхьозар сышҧамцо», – иҳәан, иҽааилаҳәаны, лассы саауеит ҳәа какалк мкҙакәа, аусҳәартахь дцеит.

– Ҳара аколнхара ҳалалаанӡа ҳазҭатәаз ҳҭызҭып анаҩс даҽа пшьцьара адгьылқәа ҳаман: акы – аӡлагара ҭып ҳәа ҳашьҭан, аҩбатәи – ахаҳара, ахҧатәи – ашыцра, аԥшьбатәи – абаҳча ду. Зегьы гектарк рҟынӡа инаӡон. Аӡлагара ҭып аҟны аӡлагара хәҷы ахьхьаҳәа аус ауан. Зцьықәреи злагар зҭахыз ихала днеины аус аируан, шаҟа иҭахыз илагон, нас аӡы нымҩахганы, ашә наркны дцон. Ахаҳараҿы аҭаҭын еиҭаххауан, иҳарцәон. Ашыцра – аԥьықәреи лахцон, есышықәса ҩҭаацәарак ирызхашаз аҽаҩра ҭаагон. Абаҳча-ду аҟны еспхынра ҩынтә аҭәа ҳархуан, ҳарахә зегьы ирызхашаз аҟашәа ҭаагон. Ара игылан ажәҩан ҭыпссауа араҭлакәа хпа. Урҭ ирҿыҭцуаз акакан ҳҳаблаҿы зегьы ирызхон. Ажьгьы маҷымкәа иахҭаауан.

Ажь атәы анысҳәа иаасгәалашәеит сара сызхаану, сылала избаз хҭыск. Ари аныҟала 30-тәи ашықәсқәа раан ауп. Шәара ишәаҳахьеит, иахаанугьы шәыҟоуп Аԥсны ажь шаҟа ианаалоз. Аха 19-тәи ашәышықәса антцәамҭеи 20-тәи ашәышықәса аналагамҭеи рзы Лыхны ақыҭан ҭлакы иҿалоз ажь хаҭца бзиак ҽенак изыҭаауамызт, ҭлакы 10–12 калаҭ ҿыҭцуан. Аԥснытәи ажьи аҩи даара бзиа ирбон Урыстәыла ажәларқәа. Саб есышықәса 300–350 ведра рҟынӡа аҩы ҭеиҭәон, ауатка акәзар 8–10 ведра

Ашықәс антцәамҭазы Одессантә амашьына дуқәа рыла иаауан ахәҳахәтцәа аҩы аархәарац азы. Исгәалашәоит 2–3-нтә раҟара одесаа ҳбочкақәа аҩы шырҭоу иаахәаны ишыргаз. Аацынра ҳбочкақәа ӡәӡәаны еибга-изҩыда ирыманы иаауан. Абарҭ зегьы згәы иалаз, ишьыцызгоз рацәан.

Аколнхаракәа реиҿкара иалагаанӡа ҩбаҟа шықәса шагыз, Қарҭынтә агрономцәа ааит ҳәа, ажәлар иаарылаҩит. Иҟалазеи ҳәа ианаазтцаа ус рарҳәеит: «филоксера ҳәа ӡахәа чмазарак цәырҭцит, уи иахҟьаны аӡахәа ҩар, ма аира иаҟәыҭцыр алшоит. Абарҭ зааз ари ачымазара рыхәшәтәырц азоуп», – рҳәеит.

Анхацәа мап рзымкит. Урҭ «агәыблҩцәа» аалаган баҳча цыпхьаӡа инеины аӡахәа ашьапы метрабжак инацәыхараны лапатка ҿышәарак иржуан, нас бжьаратәла литрак иазынапшуа ӡыла иршьышьны хәшәык нҭаҭәаны иааимарыҧсон. Абас Лыхны, егьырҭ ақыҭақәа зегьы ирылсит. Абри ашықәсан аӡахәа ишырҿалац ажь рҿалеит. Аха убри нахыс есышықәса ирыгхо, аира рыцәмаҷхо, зынӡа аирагьы иаҟәыҭцит.

30–40-тәи ашықәсқәа рзы Қырҭтәылантәи иааргоз ахтцәацәа ахьындырхоз Ашыцра аҳаблаҿы акәын. Уакәын ҳадгьылқәагьы ахьыҟаз.

Саб аусҳәартаҿы дахьнеиз: – асҭаршын Гыц Гәыцьаказы уиҭахуп, лассы даауеит, уизыпшы, – рҳәеит. Гәыць хаҭца бзиан, саби иареи ҳаҭыр рықәибатцон. Уажә дааип, уашьҭан дааип, шырҳәоз амш ахәларахь инеит. – Ари цьара дахнагазар ҟалап, уиҭаххозар адырра уахҭоит, аҩныҟа уца, – рҳәеит, асҭаршын иҩызцәа.

Саб ида егьырҭ аҭаацәа зегьы аҩны ҳаҟан, ари аҽны. Зегьы акака ҳарҿын. Ус амра акыр иҩхалоны Аӡлагара ҭып аганахь ала ҟәақ-чақ ҳәа, шьҭыбжьқәак ҳаҳауа ҳалагеит.

– Нан Аӡлагара ҭып аҟынӡа унабжьыси иҟоу убап, – лҳәан сан илзымычҳакәа инасыдылтцеит.

Лажәа ҩбамтәкәа, сыҩны сҿынасхеит. Рацәак бжьамызт, алеи-ԥси рыбжьара снеит Аӡлагара ҭып аҿы. Ҳаҕоу иибара сналагылт. Гектарк иҟаз ҳаӡлагара ҭып иаакәыршаны 10–15 шықәса уажәаԥхьа саб еиҭеиҳаз ақәыцқәа шәыршәыруа игылаз хшьааны аилажьра иаҿын шьоукы.

Саб урҭ зеиҭеиҳаз, ҳара, иҷкәынцәа мышкызны хыбрак аргылара ҳалшо ҳҟалозар, џьабаада ҳхы иаҳархәаразы акәын.

– Уара, шәабатәиқәоу, иҟашәҭцо закәызеи, арҭ саб ианеиҭеиҳауаз шәицхраауазма, ма шәиазҭцаама? – снаиазҭцааит, рапхьа сназыдгылаз ауаҩы.

– Уаб ианитәыз аамҭа цеит, арҭ згьы аколнхара иатәуп, ҳара иааҳхәеит Бамборатәи аӡахәа совнхаразы, уи гәырҩас иҟашәымтҵан, – иҳәеит иара.

Смида-гәидаха аҩны сааин, избаз зегьы сан иласҳәеит. – Ҳаи, игәнаҳа рықәымшәааит, иқәыцқәа зегьы ргәы иалан, шьҭа рыпсы ршьап, – лҳәеит лара. Сара урҭ зегьы ирыҭцаркуаз сазымхәыцҙеит...

Ахәылбыеха саб иҧсы днанамго, амла дагаха ашҭа дааҭалеит. Сан днеиин адулаҧ иааҭылган ихәы аишәа иныкәлыргылт. Афырцьан аашьҭихын: – Иа Анцәа ҳрыцҳашьа, иаҳзымдыруа ҳаҭоумтҵан, – иҳәан ижәны иныкәиргылт. – Иахьоума уи дшыҟаз анеилукаа, – лҳәеит сан.

– Иахьа исаҳаз баҳаны быҟазар, знык акәым хынтәгьы дыбгәалашәон уи, – иҳәеит иара, ажәабжьс иҟаз зегьы шиаҳаз мҩашьо.

– Уара иуаҳаз сыздыруам, аха аҧсҭазаара бзиахь ҳцоит шаҳҳәоз, ҳаицәахо ҳалагеит ҳәа сыҟоуп. Уааҧсара зегьы иахьатәи амш иналаӡ ицеит, – лҳәеит сан. Иааҭкааны абас ауп иҟалаз ҳәа иалҳәар маҷк дшәон. Уи агәыхь изцәырнагар ҟалон, убысҟак дрыхӡызаауан итлақәа. Абри днакәша-аакәшауа иабалтҳаху сгәахәын, иахьа ҳқәыцқәа зегьы аӡахәа совнхара аусуцәа ишхыршьааз саб инаиасҳәеит. Иҿатҵа акәаҧҳәа инаимҟәытцшәан аишәа иныкәшәеит.

– Шәара шәгәы бзиазааит, урҭ шәхатцкы ицеит, – лҳәан сан ак ҟамлаӡазшәа иааикәлыршшеит. Саргьы игәасҭеит исҳәаз шылгәампхаз, аха исҳәахьан шьҭа иҟастцооз.

– Ауаа ртәқәа ҳрылацәажәахуан иахьантәарак, арахь сара смал шьоукы аимтцәара иаҿын... – «Ишыдыдуа еипш қәа леиуам», – рҳәоит. Ауаа згьы ирыхьуа ҳаргьы иҳахьп, – иҳәеит, иифоз игәы икылаханы.

Адырҩаены атрактор абжьы абаҳчақәа ытцарцәажәааауа ҳбаҳча ду иныттцалеит. Атцлақәа акакала итцҳәаны аӡахәеи дареи рҳәазауа иганы аҳәаақәа ирыварыжьуан. Уажәааигәа Қырттәылантәи иаана ҳадгьылқәа гәазтоз, ара ачаи бзианы иҟалоит ҳәа рарҳәазаап. Иаалаган ҳара ҳбаҳча инацтцаны даеа хҩык рбаҳчақәагьы ықәхны инышьтартцан ирцәагәеит, ачаи аҟатцаразы. Иара абри ашықәс азы ҳара ҳбаҳча ду налатцаны 3–4 гектар рҟны ачаи лартцеит, аха аҟәараҿы атцатцындра ааурыхуазар, арагьы ачаи ҟалеит. Џьара машәыршәагьы чаи қыцәк ҩкылымшәеит.

Анхацәа рыдгьылқәа ирзыруз шырзымчҳауаз, урҭ зларцәағәо рымамкәа иааилахеит. Имӡакәа иаҳҳәозар, анхацәа зегьы ирымамызт, иаҳҳәап: ацәқәа, аеқәа, ацәматәа, ауардын уҳәа анхаҩы зыда псыхәа имамыз. Ацәқәеи ацәматәақәеи зегьы ирзеипшны ианыҟала, урҭ ирылшозма уахгьы-еынгьы аусура. Инаганы акакала ацәқәа зегьы аколнхара иақәыз акәац ахшәааразы аҳәынтқарра инартеит. Иахьа Лыхны ахьынӡанаӡаӡо нхаҩык дузымпшаар ҟалап зыцәқәеи, зыцәматәеи, зуардыни еиқәышәшәа измоу.

АЖӘБАТӘИ АХЫ

Аҧсҭазаара пхьаҟа ицон. Ирацәан узықәгәыргьашаз. Узыргәыргьоз рапхьа игылан еитцагылоз аҿар атцара дыртцара, ажәытә апсуа традициа бзиақәа рырҿиара, аиҳабацәа пату рықәтцара, рхатцгылара,

аиашара, Аԥсадгьыл абзиабара, аҿар аусура абзиабара рылааӡара.

Артцаҩ бзиа атцаҩцәа рзы дагьабуп, дагьануп рҳәоит. Лыхнытәи абжьаратә школ аҟны аус руан артцаҩцәа дуқәа: Аркадиа Возба, Виктор Ҭарба, Гриша Ажәанба, Миха Ҷедиа, Гриша Кобахьиа, Палина Попова, Владимир Панченко, Платон (Ҭенгиз) Шьаҟрыл.

Платон Семион-иԥа Шьаҟрыл нхарала ҳара даҳзааигәан. Урҭ ргәашә ҳавсны акәын ашкол ахь ҳашцоз, ҳара ахәыҷқәа. Агәарахь ҳаԥшуан Платон Семион-иԥа даабарушь ҳәа. Уи ибара ҳара ҳзы игәырӷьаран. Амала маҷк ҳаицәыԥхашьон.

Зны-зынла агәашәаҿы ҳааиԥылалон.

Ҳара ҳаԥхашьаны аҷкәынцәа ххылԥақәа ҳхаххуан. Иара: «бзиара жәбааит, шәхылԥақәа шәхашәтца, ахьҭа шәылалоит» иҳәон ӡынразар. Нас дхацәажәо, азтцаарақәа ҳаҭо ҳаԥхьа дгыланы иҿынеихон. Изтцаарақәа рыла уи еиликаауан иҳаитәаз адтцақәа иахтцоу иҳамтцоу. – Аԥсшәа бзианы ишәтцала, зхатәы бызшәа ззымдыруа дыбжоуп. Уи акәым, иԥҳәыс Мариа-Ҳаными иареи Гәдоуҭантәи, ма Аҟәантәи аҩныҟа ианаауаз, гәашә цыԥхьаӡа иаангыланы, аԥшәма еиҳабацәа аапхьаны ахәыҷқәа иацы жәацы ашкол аҟны изыҟамзеи, ирыхьзеи ҳәа иразтцаауан, мамзаргьы атцара ԥсыҽны иртцоит шәрыцхраала ҳәа рарҳәон. Урҭ ҳара ахәыҷқәа ҳакәым, ҳанацәеи ҳабацәеи ртцаҩцәас ирыман. Ҳқытаҿы ҳатыр ду рықәын.

Ҽнак ҳгәыла Ҳаҵьараҭ дааит.

– Иахьа Гәдоуҭантәи сшааауаз Зыӷәаа рытцаҟа саарыхьӡеит Ҭенгизи иԥҳәыс Мариа-Ҳаными, – иҳәан ацәажәара дналагеит, ицигара рҳәуа.

– Ҳашцәажәоз ажәабжьк расҳәан ркьатеах птцәо даара иарччеит, – иҳәеит Ҳаҵьараҭ.

– Закәытә жәабжьузеи урҭ ирмаҳацкәа уара ироуҳәаз, – лҳәеит сан.

– Ирасҳәаз шәасымҳәауеи. – Аҩадауаа Маршьан дук - ҭауадк дҳаман, ацәажәара дналагеит Ҳаҵьараҭ. Ари аҭауад хшарала ԥа затцәык иакәын имаз. Аби ани иртахын рԥсы штоу дара иаарываҟәыло ҭауадк иԥҳа ҭацас дааргар. Иҷкәын џшрала, чаԥашьала, ааӡарала дарбан пҳәызбоу мап ицәызкуаз. Аб «дшәарыцон», аха дибомызт иҷкәын иқәнагахашаз пҳәызбак. Ус ҽнак аб илымҳа аҟынӡа инаӡеит иҷкәын затцәы рматцуҩ пҳәызбак дигәапхоит ҳәа. Илымҳа иаҳаз изхатцомызт, ишԥа, урҭ рҭоурых аҟны иҟамлацызт ҭауад чкәынак матцуҩ пҳәызбак пҳәысс дигеит ҳәа.

Аб избеит иҷкәын даапхьаны ихала диацәажәарц, аиаша еиликаарц. Дипхьеит иԥа. «Дад, сыҷкәын, уара иубоит уани сареи уара уда ҳзықәгәыӷуа, абри ҳанхара дуӡӡа знапы ианаҳтцо даҽаӡә дышҳамам. Ҳара иахьынӡаҳалшоз акы ҳамеигӡеит уара ишуаҭәоу уааӡаразы, ҳгәы уладууп. Ишубо еипш, ҳаргьы шьҭа ҳақәрахь ҳнеит, есқьаангьы ҳзыҟалом. Уани сареи ҳааицәажәан иҳаӡбеит ҳаԥсы штоу унасыԥ аабарц, ҳауа-ҳтынха надгаланы чарак шәзааурц», – уи иидыруаз ҭауади аамыстеи рыжәлақәа еиқәипхьаӡеит. «Урылапш, дад, урҭ рыԥҳацәа абри лоуп ҳәа унацәа назқәукуа лзы ҳара мап уцәаҳкуам, амала сызлауҳәо хара иумган», – далашыҩкӡаны ацәажәара даҿын аб.

Аҷкәын ҿиҭуамызт, шәхәыцрак дрылан, аб иихәоз иаҳаӡомызт, дагьазхәыцуамызт. Иаартны игәаанагара ҳәашьа имамызт, иаб дицәшәон. Аха аб изтцаарақәа нымтцәаӡеит, ибжьы импытцытцуа далагеит.

Изтцаарақәа рҭак иԥа ишимҳәауаз анеиликаа абас ҿааиҭит: «Сара уҳәан-сҳәанла исаҳаит, исцәумӡан, аиаша саҳәа. Абни, ҳматцуҩ ӡгаб (лыхьӡ иҳәан), бзиа дубоит ҳәа саҳаит. Уи сара исызхатцом. Аиаша саҳәа, сара абзиара уақәшәаар сҭахуп», – иҳәан аб иҽыргәыбзыӷӡаны иҷкәын днаизыԥшит. «Саб, иаз-

хоуп, уаҳа соумҳәан», – иҳәан аԥа дҩагылан ашәахь иҿынеихеит, иуаҳаз иашоуп ҳәа аанарго.

– Мап сыҷқәын, сышьны умцозар усышьҭуам, – иҳәан, аб днеиин ашә днаԥырагылт. – Сыбӷа ԥумҭәан, ҳажәла ахьымӡӷ аумырган, иҳаицәоу ҳхыччо ҳҟаумҭан, аӷьаҵәы-ӷьаҵәра даҿын аб. – Аиашаҵәҟьа уҭахызар, уи аӡӷаб уара дуаҳәшьоуп, амаҳагьарахь ухы умырхан, ауаа рҟны сзымцәажәо сҟаумҭан, – иҳәеит иҷқәын инапаҿы дшизаамгаҵәҟьоз аниба. Аҷкәын азнык азы аб ииҳәаз иаҵанакуаз изеилымкааӡеит, иҭаркыз аеш еиԥш, дшаҟьшаҟьо аҩны дааҩнахеит.

Убри аамҭазы, згәы бзиамкәа егьи ауадаҿы ишьҭаз аҷкәын иан ашә ааимылԥаан дааҩнаххит: «Нан, нан сыҷқәын, уи ииҳәо хаумҭан, иара уара ушиҷқәыноу еиԥшҵәҟьоуп уи аӡӷабгьы иара дшиԥхау», – лҳәеит. Аб деизҟәыҿы, аҳәа ахы заахаз еиԥш, иарӷьарахь игылаз адиуан дныҟәҳаит.

Ари ажәабжь Шьаҟрылаа реиԥш, сара сани саби даара иарччеит, иагьархәыцит.

– Адунеи аҟны, адгьыли аԥҳәыси ирхылымҵуа акагьы ыҟам, – иҳәеит саб, иаҳаз ажәабжь омашәа ибауа.

АЖӘАБАТӘИ АХЫ

Аиашазы, сан аусуреи, ҳара – лыхшара ҳааӡареи рыда даҽа уск ыҟоуп ҳәа дыҟамызт. Аҩын ус нҵәаӡомызт, уахгьы ҽынгьы ак ҳагхар ҳәа, дшәаны аусура даҿын.

Зегь лыхьӡазаап, агәамбзиара дыхҭанакит. Ҳшааиуаз хыхь бааԥсык лызцәыртцын, лхы ахьылгара лзымдыруа дҟанатцеит. Дцеит, дааит аҳақьымцәа рҟны, аха урҭ акгьы илыхәомызт.

Ҽнак зны, аҭаацәа зегьы аҩны ҳаҟан. Сан ахыхь дагон, ҳара иҟаҳҭцара, ҳазлалыцхраара ҳзымдыруа ҳалҿаԥшуан. Аӡыс имԥсыша араса-маҵә азылаҟәуеит ҳәа, машьына ласык ҳгәашә иаадгылт. Усҟан ари еиԥш иҟоу амашьына абара уадаҩын. Ахәыҷқәа зегьы ҳаивасны амашьынахь ҳҿынаҳхеит. Агәашә аҟны ҳнаӡаанӡа ԥҳәыск амашьына дааҭытцын, амашьынаныҟәцаҩ акы наиаҳәаны, ҳашҭа дааҭалт. – Аа, бааи сышҟа схәыҷы, – лҳәан лнапқәа налырххеит асас ԥҳәыс саҳәшьа хәҷы Наду лышҟа.

Надугьы даара дылдырӡозшәа лнап хәыҷқәа рхаха ҳасас лышҟа лҿыналхеит.

– Шьамина боума исзымдрыз, сбыкәыхшахааит, иахьа сыла акы абом, – лҳәан сан лнапқәа ыргьыжьуа ҳасас дналԥылеит.

Зегьы аԥсшәақәа наҳалҳәан, днеиин ашәшьыраҿ игылаз асқам дныҟәтәеит.

– Шьҭа зегьы дыжәдыруазар сҭахуп, арахь шәааскьа, – лҳәан сан ахәыҷқәа зегьы ҳасас лааигәарахь днаҳаԥхьеит. – Ари Шьамина Кьахьырԥҳа лоуп, Лакәа Хьынчажә (Васили) иԥҳәыс. Ари аҳкәажә ԥҳәыс ҳара даҳзаазгазеи, аасгәахәын сан снылҿаԥшит. Нан, Наду, ари бара аӡы бӡаазхыз банаӡӡеи лоуп, усҟан бхәыҷцәан, аха шьҭа еилыбкаауазароуп, нацылтцеит сан, Наду даара дылдырӡошәа длыдыӷәӷәала ҳасас длыдгылан.

Шьамина еилылкааит сан лгәамбзиара атәы. Нас саб иахь даахьаҳәын, – «даҽа саатқәак рышьҭахь амашьына ааиуеит, ахәыҷқәа уара уаархылаԥшла, ари сара аҳақьымцәа рышҟа дсымгар ҟалом», – лҳәеит, лнапы сан иналыҟәылкын.

– Бара бгәамбзиара зегь сханаршҭит, саҭашәымҭан схәыҷқәа, арахь аара сгәы иҭаӡамкәа ауп сшыҟәнагалаз, – лҳәан, Шьамина илкыз лԥараҭра ду камфет гәарҭак ааҭылган ишаны инҳалҭеит.

Зегьы шьыбжьхьа анаҳфа ашьҭахь, рацәак мырҭцыкәа амашьынагьы ааин, иаҳҭахы-иаҳҭахым ҳасас пҳәыс сан даашьҭпааны длыманы Аҟәаҟа дцеит. Мышқәак рышьҭахь ҳан дызгаз амашьына агәашә иаадгылеит, сабгьы уахь иҿынеихеит. Уԥшәма аҳақьымцәа бзиақәа рнапы дануп, шәылцәымшәан, – ихәеит амашьына – ныҟәцаҩ. – Ахәычқәа дырцәымшәааит, урҭ заманаха иҟоуп, – ихәан саб ҳашҟа иҿаиихеит иааиз иҭабуп ҳәа наеиҳәан. – Шәан лхы-лгәы дақәгәыргьо лассы дышәзааиуеит, – ихәан дынҳалабжьеит.

Сан мызкы инеиҳаны аҳақьымцәа рҟны дыҟан, ииашаны иаҳҳәозар, Хьынчажә иҩны дыҟан, аҳақьымцәа уа иааны дырхәшәтәуан…

Шьыбжьхьафара ҳәа ҳаб иаҳзыҟаитцаз ҳхәы ҳнахатәоны, машьынак абжьы ааҳаит агәашәахьынтәи. Адру ҳарган, ҳаивасны агәашәахь ҳҿынаҳхеит. Сеитцбацәа ҳан данырба, атцәыуара иалагеит. « – Уажәшьҭа шәымтцәуан, шәан уаҳа ак лмыхьуа далырганы дышәзаазгеит», – лҳәан, Шьамина дыччауа, зегьы ҳахқәа шьышьуа ҳлыманы аҩныҟа лҿыналхеит. Иахьагьы исаҳауеит Шьамина лыбжьы хаа.

Сара дызласгәалашәо ала, Шьамина даара дыпҳәыс пшзан, деинааланы ажьы лкын. Ипшзаны дцәажәон. Есқьынгьы лхы-лҿы лхаччон. Деилаҳәан даара иахмырҟьацәакәа. Ажәакала, пҳәыс аҳкәажәк лакәын. Сани лареи ианызгабцәаз аахыс аеҳәшьцәа реипш бзиа еибабон, еиҿцаауан.

Адырҩаены амашьына анааи, ҳасас – Шьамина лцара шаҳҭахымыз, днаскьаганы ҳанаахынҳә: – «уа бахьцо баалеит, уаҳа хыхькгьы Анцәа ибзааимгаатит», – иҳәан, ҳгәыла Ҳацьараҭ апсшәа картцәазаны иналеиҳәеит сан.

– Иҭабуп Ҳацьараҭ, уааи арахь ҳнеицәажәап, – иҳәан, саб зегь ҳапхьа дгыланы иҿынеихеит аматцурҭахь.

Ианакәызаалакгьы, апсуа иҩны дгәыла, дҭынха, ауаҩы данааи, пҟарак еипш, уи иоуп аҭаацәа зегьы зызҿлымҳау. Ачымазаҩ дыҟоума, асаби дыцәоума урҭ аҩбатәи аплан ахь ииасуеит.

Сан, ибылшауоу ҳәа азәгьы дшылзымтцаауаз дырны, днеин макьана ипхатцәыпхатцәуа игылаз, ҳара ҳаазхытцыз аишәа, еиҭа иаалырхиан: «Шәааи атцәыцақәак шәкып, фатә бзиак ҳамам аха», – лҳәан саби ҳгәылеи днарыпхьеит.

Саби Ҳацьараҭи акрыфара иналагеит. Сара снеин атцәцақәа ҩыла иҩасырҭәит. Сан ахәшәтәырҭа аҟнытәи дшааз заҳаз ҳгәылацәа зегьы ааира иаҿын, урҭ илзеигьаршьон агәабзиара, агәыргьара. Ларгьы шықәсык аахыс илымбацызшәа зегьы апсшәа раҳәо дрывагьежьуан.

АЖӘЕИЗАТӘИ АХЫ

Ҿнак зны, амра тлашәара илеихьан еипш, амҩаду ахьынтәи Саша аҩны уҟоума, ҳәа бжьык аагеит.

– Уаха акомҿараа аизара ҳамоуп, ҩызас усыццар сҭахуп. – иҳәеит Валодиа, ибжьы аасықәирган. Сара аҭаҭын срашәарц аҭаҭынырҭахь снеиуан.

– Ыы, ушәома сара суцымкәа, насгьы аизарахь снарышьтҙом, адәны стәазаауама, – сҳәеит сара.

– Ушпанармышьтуа, сара уназгоит, уаала ирхәогьы умаҳари, – инақәырҕәҕәаны инасыдицалеит иара.

– Ибзиоуп. Уанцо убжьы насықәырга, – сҳәан аҭаҭынрҭахь сцеит.

– Ирласны уааи, аизара ҳагхоит – иҳәан, даанымҿасзакәа имҩа дныкәлеит, аколнхара аконторахь ихы рханы, Валодиа.

Ажәжәаҳәа сҿааиҭакны снаишьҭалеит, аиашазы даара интересс искит аизараҿы ирхәо умаҳари аниҳәа. Рацәак мырҭцыкәа снаихьҙан, сивапалауа сҿынасхеит.

– Уаха шәызлацәажәараны иҟоузеи, – снаиазтцаа­ит Валодиа.

– Азтцаарақәа зегьы сыздыруам, аха сара издыруеит аколнхацәа аусура ишнеиуа, имнеиуа дзымнеиуа, рыдтцақәа шынарыгӡо ухәа ишрылацәажәауа.

Избан, урт Валодиа изидыртцеи, уи еиҳа здырура ҳабригадир Ардашьын иоупеи, сгәы инҭысҳәааит. Ус аконтораҿы ҳнеит.

– Ирласны шәҩнал, аамҭа шәымган, – иҳәан аӡә ибжьы аaиргеит. – Улеи усышьҭаланы, – иҳәан, Валодиа сапҳьа дныҩналеит. Саргьы снапшы-аапшуа сныҩналеит. – Абна утәа, – иҳәан, акәакьҭа игәҿагылаз асқам ахь инапы наирххеит, сармарахь итәаз аҷкәын ҟәаз. Ус аддыҳәа иааҩналан, рҭыпқәа аанкыланы, еиқәышьшьы иаатәеит акомҿараа. Урт 13–15-ҩык раҟара ыҟан.

– Ҳаизара иагда? – иҳәан ихы ҩышьҭихын днарылапш-аарылапшит, карандашь ҟапшьык кны астол ду иадтәалаз арҵыс. Ари акомҿараа дреиҳабызар ҟалап, аасгәахәт.

– Аӡәы дычмазаҩуп, егьи Гәдоуҭаҟа дрышьҭын, макьана ихабар збом, – иҳәеит инаҩсан итәаз.

Иапҳьа иқәыз ақьаад бҕьыцқәа ааилирхын акы аарылихит.

– Иахьа ҳрылацәажәараны ҳаҟоуп ҩ-зтцаарак: акы, аколнхарақәа «Пшьандреи» «Алашареи» реицлабра аҭагылазаашьа; аҩбатәи, аколнхара «Пшьандра» актәи абригада аусура аиҿкаашьа. – Шәгәы иаанагозеи, – иҳәан днаразтцааит акомҿараа.

– Аколнхарақәа реицлабра атәы ҳаналацәажәо егьи аколнхара ахаҭарнакцәа ыҟазар еигьӡами? – иҳәеит аӡәы.

– Уиашоуп, Борис, аха ҳара иахьа аицлабра аихшьала ҟаҳтцаӡом, ус ҳара ҭаацәашәала ҳаилацәажәарц ҳҭахуп, азеипш еизараҿы ҳапхамшьакәа, ҿыҭҕәала ҳцәажәарц азы, – иажәа аахиркәшеит амаӡаныҟәгаҩ Шамел.

– Иахьа ашьыжь аахыс аколнхара аҳасабеилыргаҩы, аколнхара ахантәаҩы акакала исеилдыркааит ҳусқәа цәгьамкәа ишымҩапысуа. Аха агхақәагьы ҳамоуп. Цьара-цьара аҭаҭын аҿыхра хыҧаны иҟоуп. Шәнеины шәыла иашәырба: Басиаҭ, Шькәыҭ, Мақьҭаҭ рҭаҭынтрақәа. Зегьынцьара убас иҟазар, нас ҳәатә ҳауӡомызт.

Мақьҭаҭ аниҳәа сгәы нҭыпсааит, иакәым акы иҳәар ҳәа сшәеит. Аиашазы, ҳара аӡлагараҭыҧ ҳәа дгьылк ҳаман, аҭаҭын даара ианаалон азы абри ашықәсан уарҭалк иазынапшуа аҭаҭын еиҭаххаит, ибзиангьы иҟалеит. Аҭаҭынрҭа агәҭаны ишәыршәырыуа игылан 20–25 метр агылара змаз ацатлак. Ҳгәыла ҷкәын Мақсыс дҩықәлан абираҟ ҟапшь шәыршәырыуа инахаиргылт. Уи, ҳара ахәыҷқәа ҳзы гәырҕьарак иаҩызан.

Ажәакала, акомҿараа рҧыза излеиҳәаз ала аколнхарақәа «Пшьандреи» «Алашареи» реицлабраҿы пшьандраа акы иацәшәо иҟамызт, русқәа цәгьамкәа ицон.

– Ҳара ҳусура пхьаҟа ацаразы ацхыраара ду ҟанатцоит ҳәа исыпхьаӡоит аправлениеи акомҿарааи итрыжьуа аҭӡы газеҭ «Амаркацьы», – иҳәеит аҿар рҧыза. Зегьы ааибарҷчеит. Ашьҭахь излеилыскааз ала, аҭӡы газеҭ «Амаркацьы» есымза ианылон абригадақәа реицлабра алтцшәақәа, зусура бзианы еиҿкаау аколнхацәа, абригадақәа рҧышәа, аусура зхы ахызгоз, ухәа еиуеипшым атемақәа.

Абригадақәа реицлабра аихшьалақәа рышьҭахь агазеҭ «Амаркацьы» ианылон, иаҳҳәап, актәи аҭыҧ згаз абригадир дақәдыртәон аҽыҩ, аҩбатәи – ажьа, ахпатәи – акәуа, апшьбатәи – адаҕаҷиа ухәа убас есымза. Ари еимакны абригадирцәа рыгәқәа аннибархозгьы ыҟан…

Ари аухатәи аизарагьы иаанарпшит аколнхара ақәҿиарақәа реипш, агхақәагьы, иазгәартеит урҭ рапыхразы аусмҩапгатәқәа маҷымкәа.

Абри аизараҿы сара еилыскааит ҳқыҭаҿы имҩапысуаз аиҭакрақәа рҿы акомҿар рлагаламҭа ду шыҟарҵоз. Акырынтә игәастахьан комҿар ҷкәынак аколнхацәа аус ахьыруа даннеилак, шаҟа игәырҒьаны ипылоз, иҳәатәы шхарҵоз. Амала, изааӡарызеи, шьоукы-шьоукы акомҿар ҳалоуп ҳәа рхымҩапгашьа угәапхартә иҟамызт, ажәак раҭоукыр ҟаломызт, зегь реиҳа рдыруашәа рҽыҟатҵаны иҟан.

Аиашазы, аколнхарақәа анеиҿыркаа, рапхьатәи ашықәсқәа раан, ажәлар рхы зқәыркҵәҟьо рзымдыруа, изызтҵаара дырзымдыруа аилагьежьра иаҿын. Сара исгәалашәоит, акыр адгьылқәа рҟны ачаи арҭан имааит, адырҩашықәсан ашәыр еиҭарҳан, арахә идмырҒьацеит. Акзатҵәык инеиргьы-иааиргьы иаадрыхуаз аҭаҭыни аҵьықәреи ракәын. Урҭ рымацара рыла аколнхара амал зышьҭытҵуамызт, убас аколнхацәагьы.

Ус ишааиуаз, аколнхара ссақәа еидыртҵауа иалагеит. Аколнхарақәа: «Пшьандра», «Алашара», «Ашыцра», Ворошилов ихьӡ зхыз неидыртҵан Сталин ихьӡ нахыртцеит. Аколнхара аусҳәартас иалырхит, апсуаа мҳаҵьырра иандәықәыртҵа иҭацәыз адгьылқәа аахәаны анхара иаҿыз апомешьчик Николаи Лопатин иҭыӡҭып. Уа игылан, иахьагьы иҟоуп, метраки бжаки раҟара иҩышьҭыхны, ҭанақьыла ихыбны аҩны замана. Убас аҩцара, аца дуқәа уҳәа ахыбрақәа маҷымкәа. Лопатин имаз абаҳча аҩыза араион аҟны иҟамызт. Зеиуа хкы уҭаху ашәыржәлақәа: аҳа, абҳәа, атама, атҵәа, хазы х-гектарк аца мацара. Жәаф десҭын цымкрыда ииуаз, аӡахәа. Ажәакала, Апсны Асовет мчра анышьақәгыла, Лопатин имал зегьы ихатәгәапхарала аҳәынтқарра еиҭеит, аколнхацәа ишақәнагоу аус адырулар акы иазрыцҳамкәа рхы аланыҟәыргартә иҟан.

Исгәалашәоит, аколнхара ҳалалаанӡа Лопатин ицатҵлақәа аҵьамцәа ирхьчон. Аца ҭаара аамҭа анааилак, ахьчаҩцәа аӡәы ҳқыҭа дналаланы, аҷкәынцәа ацаҭаарахь дрыпхьон. Урҭ аҷкәынцәа, ҳара атҵла изықәымлоз, ахәыцҟәа аӡәаӡәа ҳрыманы ицон, амтҵәышә рытцхразы.

Иахьагьы Лопатин ицатҵлақәа ҳәа абипара еиҳабацәа иргәалашәоит. Урҭ ирыжәлоу аца иахьа апшаара уадаҩуп. Аца зҭаауазгьы, ҳара ацхырааҩцәагьы, ахәылпаз аҩныҟа ҳанцоз чабабак-чабабак, убас ҳведрақәа рыбжа-рыбжа аца, ҟәрышьқәакгьы нарыцтаны иҳарҭон. Ҳара иҳауз ҳцьа ахәпса «ҳуалафахәы» ҳаигәырҒьауа ҳаҩныҟақәа рахь ҳааун. Ус есышықәса.

Ҽнак зны, ацаҭаара ҳаналга, аҵьамцәа ирымаз ала ҳхәы дырхиеит. Урҭ ирҭаххеит ҭабуп ҳәа ҳарҳәарц. Аҵьамцәа руаӡәк апсшәа цәгьамкәа иҳәон.

– Ҳара лассы ҳақәтцны ҳцар ҟалап, – иҳәеит сара сызцыз Ардашьын иахь дынхьапшын.

– Иауеи, шәабацо, нас арҭ ацақәа зыхьчода, – иҳәеит Ардашьын, иаҳаз изхамтҵо.

– Шәара аколнхара ҳәа акы Урыстәылантәи ишәзааиуеит, рҳәоит. Усҟан ҳара ара ус ҳамаӡам. Аха шәара шәыҷкәынцәоуп, шәапхьаҟа апеипш бзиа шәақәшәааит. Амала исҳәо шәхашәмырштын. Аколнхара ҳәа зызбахә рҳәауа шәаналала, арҭ ацақәа зегьы ишәзеипшны иҟалоит, убри ашьҭахь шықәсык, ма ҩышықәса уаҳа арҭ атҵлақәа шәара ишәыхьчо, ишәҭаауа изыҟалаӡом, – ацәажәара даҿын уи. Ахәлара ианалага, ҭабуп ҳәа нараҳәаны дасу ҳаҩныҟақәа рахь ҳҿынаххеит. – Ҳапхьатәи ашықәс азы ҳаиқәшәар бзиоуп, аха ҳаиқәымшәозар гәырҩас иҟашәымтҵан, амала исҳәаз шхашәмырштын, – ибжьы наххьигӡеит еиҭах аҵьам.

Рацәак мыртцыкәа аколнхара ҳалалеит, уртҭ ацақәагьы, ани аҵьам ишиҳәаз еипш, зегьы иаҳзеипшны иҟалеит. Изласгәалашәо ала, аколнхара ҳаналала ашықәсан аца аҽаҩрагьы бзиан, ҳаргьы анапы адкыланы иҭаҳгалеит. Адырҩашықәсан аколнхара Орџьоникиӡе иалоу аколнхацәа (Қырҭтәылантәи ихтәаны иааргаз) макьана рхы зланыҟәырго рымам, Лопатин иҭынханы ҳколнхара иамоу 16 гектар аӡахәаҭреи х-гектарк ацеи аамҭала ҳгәылацәа ҿыцқәа ирымазааит, – рҳәан, Лхаа 10 шықәса ҿҳәарас инаҭаны ирыртҽеит. Уи акәхеит, даҽа шықәсык ашьҭахь аца шьапык умбо иаатҳәаны аӡахәа еиҭарҳаит.

Абас хыхь зыӡбахә сҳәаз аҵьам ииҳәаз аргама сыла иабеит. Иахьа ишырҳәо еипш, аҵәымза аркны уашьҭазар Лопатин ицақәа ирыжәлоу акы узыпшааауам.

АЖӘАҨАТӘИ АХЫ

1936 шықәсазы ирыдыркылаз Аконституциа ҿыц инақәыршәаны, СССР Иреиҳаӡоу, убас аҭыпантәи Асоветқәа рышҟа алхрақәа рымҩапгара аҽазыҟаҵарақәа ирҿын. Уахь депутатцәас иалырхуан зусураҿы, зтцараҿы, зыпсҭазаараҿы иҿырпшыгоу, ирeиҵьу ауаа.

Уахык, аалашьцоны, даапсаха, аколнхара аправление аилатәара аҟынтәи дааит сан. Уи, аколнхара рапхьа ианеиҿыркааузаз инаркны, аправление далан. Аусура ада аҽакы адунеи аҟны иҟоуп ҳәа дыҟамызт. Планс ҳҭаацәа иааҳадыртцо зегьы акырӡа нарыцтцаны инаҳмыгӡакәа дтәомызт-дыцәомызт.

– Уаха адепутатрахь акандидатцәа рықәыргылара азтцаатәы иалацәажәон, аправление аилатәараҿы, – лҳәеит сан, зегьы какалк анаҳк ашьҭахь. – Ҳколнхараҿы иахьа уахь иқәдыргылартә ирымада, – иҳәеит саб, иҭаҭын амца аркуа.

– Исгәалашәом изусҭцәоу ҩыцьа-хҩык рызбахә рҳәеит, – лҳәеит сан, маҷк даатҭгылан, – саргьы араионтә Совет ашҟа сызбахә рҳәеит, – нацылтцеит, ииашаны илҳәоу, дыхәмаршәа илҳәоу узеилымкаауа.

– Бара балырхыр, нас ари акоммунизм ззырҳәогьы иаарласны иҟаҳтцоит, – иҳәеит саб алаф налхшәа. – Алафгьы алумхӡан, ус баша исымҳәаӡеит. Уатцәыуха Сераиа Баба ҳәа иахьашьҭоу аҳаблаҿы алхыҩцәеи адепутатрахь иқәыргылоу акандидатцәеи еиҧыларaны иҟоуп, саргьы уа сыҟамзар ҟалом. Уара ҩызара сзуурoуп, – лҳәан, илҳәаз агәра угартә, сышҟа даахьапшит.

– Сароу? – сҳәеит сгәырӷьатцәа.

– Ааи, уара ухаҭаҭцәҟьа, – нацылтцеит.

Адырҩаҽны, сан ишылҳәаз еипш, ашколахь сыҟан сшааизтцәҟьа, акы снацҳан, артцаҩы иҳалтаз адтцақәа ажәжәаҳәа иныҟатцаны, сҽырхианы снатәеит, сан сылзыпшны. Аамҭа сахыццакуан. Акы, ари аипыларaҿы сан иларҳәо саҳар сҭахын, ҩба, Сераиа Баба ҳәа ҳахьцо аӡбахә акырынтә исаҳахьан, аха уа снеины исымбацызт, амра ҭашәааанӡа анеира сахыццакуан.

Амшын ахықәан. Атцәа, аҳа, атама, абҳәа… иааутаху ашәыр хыккәа зегьы ара еитцааӡа иҭагылан. Ажәытә хыбрақәа есқьынгьы срыхәапшланда уҳәартә ипшӡаӡа еилагылан. Сыла иабо сызхамтцо зегьы срыхәапшуа сгылан.

– Аизарахь шәааи, – иҳәан, аӡәы днарыпхьеит еизаны иҟаз зегьы. Аӡәаӡәала иааины сан илыдырныҳәалон адепутатрахь кандидатс дахьықәдыргылаз азы. Лара дыпхашьаны дрыхәапшуан. Сара сгәалаҟара бзиан, избоз, исаҳауаз зегьы сгәы рыздун.

– Иахьа ҳтәылаҿы рапхьаӡа акәны, Аконституциа ҿыц инақәыршәны, аҽазыҟатцаракәа мҩапысуеит

СССР Иреиҳаӡоу Асовет, убас атыԥантәи асоветқәа рышӄа адепутатцәа ралхразы акандидатцәеи алхԥцәеи реиԥыларақәа, – иҳәеит аизара анапхгаԥы иакәхап, ижакьақәа хыршаны уаԥы ҳаракык. Уахатәи ҳаизарахь иааԥхьоуп ԥыцьа адепутатрахь акандидатцәа, урҭ ықәыргылоуп аԥьажәлар рдепутатцәа Гәдоуҭатәи рраионтә Совет ахь, Никифор Аблоҭиеи Аниута Ҭариеи.

– Урҭ ралхра шәара, алхԥцәа шәнапы иануп. Ирышәҭар ӄалоит иаашәҭаху азтцаарақәа. Зны дара ажәа раҳҭап, – иҳәан уаҳа имроуцәакәа иажәа аахиркәшеит аизара ахантәаԥы.

– Сара ԥбаӄа ажәа шәасҳәарц сҭахуп, – иҳәан, Н. Аблоҭиа дԥагылт. Уи атцара иман, акыр аматцуракәа ныӄәигахьан, иахьагьы унеишь-уааишь игӡамызт.

– Сара сиит 1905 шықәсазы, Қырҭтәылатәи қыҭак аӄны (ахьӡ иҳәеит, аха исгәалашәом), атцара саналга Гәдоуҭаӄа саарышьҭит матцура ҳасабла, – дрылацәажәеит аус ахьиуаз, изциуаз, иапхьаӄатәи ипланқәа уҳәа иааԥытцәтцәа-ԥытцәтцәаны иусуракәа ртәы. – Уажәтәи алхрақәа раан шәыбжьы сышәҭозар акы, иҭабуп ҳәа шәасҳәоит, ԥбагьы исылшо акы сеигӡом шәара шәыматц ауразы.

– Уара анҭ ууацәеи уҭынхацәеи зегьы Аԥсныӄа иаагала ҳәа Аконституциа ианума ҳәа уиазтцааи, сара сиацәажәом аха, иҳәан идтәалаз днаиахәыҭхәыҭит снаԥсшәа итәаз ачкәын патаз.

– Пшьшьала, уҿы уаԥшны уцәажәала, – иҳәеит егьи.

Иара итәала ирҭаз азтцаарақәа зегьы рҭак ӄаитцеит Аблоҭиа.

– Ажәа лымоуп Аниута, – иҳәан сан лахь даахьаԥшит, аизара ахантәаԥы. Зегьы аалахҿыххан инылзыԥшит.

Сан дыԥхашьаны дтәан, исҳәарызеи ҳәа дхәыцуа.

– Сара сышмачӡаз ҭаацәара ҳасабла Лыхны ақыҭа саланагалт, – ацәажәара дналагеит сан. – Сара издыруа аусуроуп, схы сеигӡом. Напы зҳаркыз аҿыц нхара, аиашазы зегьы аус еицаауp ҳныӄәнагоит, ҳарпшӡоит. Аха рыцҳарас иӄалаз, иӄоуп аҳәса асабицәа змоу, ашколхәыцқәа ашкол ахь идәықәтцатәуп, урҭ зегьы рҭыԥ иқәыртцаанӡа аамҭа цоит. Сара сгәы излаанаго ала ахәыцқәа рбарҭак џьара еиҿкаазар акыр ҳус иацхраауан, – лҳәан итәаз ахацәа днарылаԥшаарылаԥшит.

– Ари илҳәаз шәыхшыԥ азышәышьҭ, ҳхәыцқәа ахьырбо аадыруазар ашьыжь инаганы иаанҳажьуеит, нас аусура ҳагхозар жәбап, – лҳәеит аԥхьатәи асқамқәа рӄны итәаз аԥҳәыс шәпажәпа.

– Макьана депутатс далҳамхӡацт, лара аԥӄарақәа аԥылтцауа далагеит, иҳәеит иԥатца далаччо сышьҭахьшәа итәаз аӡәы. Мачк иаасцәымыгхеит сан ус ахьылзиҳәаз азы, аха исҳәозеи.

– Гәыкала иҭабуп ҳәа шәасҳәоит араионтә Совет ашӄа депутатс салхразы сахьықәшәыргылаз, – лҳәан, днеин лҭыԥаҿы днатәеит.

– Азин шәымоуп ҳкандидатцәа рыхцәажәаразы, – нарылеиҳәеит ахантәаԥы.

– Дадраа, иахьатәи ҳаԥсҭазаараҿы имԥаԥысуа ахҭысқәа зегьы рҭакы ишақәнагоу макьана иҳаздыруам. Иаххәап, уарбан иахьа абарҭ адепутатцәа иалххуа рҿаԥхьа иқәгылоу ауснагӡатәқәа абарҭгьы-абарҭгьы роуп ҳәа иԥагыланы иҳазҳәаауа. Сара акырынтә избахә саҳахьеит, ҳаиқәшәахьеит, аха Аблоҭиа бзиарас иӄаитцахьоу абри ауп ҳәа акгьы сыздырам, ицәгьарак шысзымдырра еиԥш. Ауаа дшәыхәарҭахоит рҳәазар, мап ҳкрым, ҳабжьы иаҳҭап. Аниута – лакәзар, лара ишылҳәаз еиԥш, дшыҷкәынӡаз ҳқыҭа даланагалт. Лхымԥаԥгашьа, лусушьа акы узрыххәаауам. Сгәы иаанагоит илаҳҭо ҳабжьы даԥсахап ҳәа, – иҳәеит анхаԥ ӄәыш, унеишь-уааишь ҳәа зарҳәоз, Шькәыҭ Саманба.

– Дызгәалашәо шәрацәаԥуп Никәа рыцҳа. Зны чарак аӄны таламбошьс далырхит, атцәыцақәак ҳар-

кы, рҳәеит. Никәа даалаган, иара излеидыруаз ала аныҳәаҿақәа нарылеитцеит. Ишааиуаз, аназара итәаз ҷкәына цәылҭажәк, иблақәа ихагәҭа иқәыргыланы Никәа ишҟа ҿааиҭит, ибз аҟәаҟәа пҵәаны: – иахьатәи ҳталамбошь ухатцкы, ужәшьа цәгьамшәа збоит, аха иухь сыздырам. Абра итәаз аӡәаӡәала зегьы рныҳәаҿақәа укит, иапса-иапсам ажәа бзиақәа рхуҳәааит, ирзеигьаушьеит рапхьаҟа аҵеипш бзиақәа. Идубала сзеилкааауам, абни уармарахь итәоу ахатца бзиа, Кадыр иныҳәаҿа зыбжьаужьыз, – уи дицәнымхаӠошәа ибжьы Никәа инаикәиргәгәеит.

Никәа иҭаҭын днаҿыхан: «Уажәа уалгама дад?» – иҳәеит, аҷкәын цәылҭажә ишҟа дынхьапшшәа.

– Ааи, салгеит, иугәампхои? – иҳәеит иҽхыршәааны.

– Мап, изсгәампхозеи, амала уи исыватәоу, Кадыр ҳәа узҿу, уара уапхьагьы сара дызбеит, аха аиаша уҭахызар – ихысҳәаауа сыздырам, убри азоуп уи иныҳәаҿа уажәраанӡа изысымкыз, – иҳәеит Никәа. Итәаз зегьы ааибарччеит.

– Ари ишәасҳәаз ажәабжь аасгәалашәеит иахьатәи ҳкандидатцәа рыхцәажәарахь ҳаниас, – иҳәеит Сыс-ипа (Гериа) Хәатхәат, сан лыгәарагаѡы.

– Аиашазы, абри абас дыҟоуп, иахҭо ҳабжьы дапсахоит ҳәа сызшәаҳәом, адепутатрахь иқәыргылоу акандидат Н. Аблоҭиа. Иаапҵәаны уи сара дсыздырам, ихысҳәаарагьы сақәшәом. Амала, араион аиҳабыра дапсоуп рҳәазар, ҳара мап ҳкуам.

Егьи акандидат, Аниута Нышькәа-ипҳа Ҭариа лакәзар, уи идыру, усурала ипышәоу, аҭаацәа бзиа зааӡаз, адепутатрахь кандидатс лықәыргылара дшапсахауа зегьы иаадыруеит. Сара гәыкала сыбжьы лысҭоит, иагьылзеигьасшьоит аҟәҿиара бзиақәа. Абра итәоу, убас алхѡцәа зегьы сшәыпхьоит, аӡәк еипш шәыбжьы лышәҭарц, – иҳәеит атцыхәтәаны Хәатхәат .

Аизара иалгеит. Адәахьы ҳандәылтц аҳәса, ахацәа зегьы аӡәаӡәала еиҭалыдырныҳәалон сан адепутатрахь кандидатс дахьықәдыргылаз азы. Сара ажәѡақәа сымазар сан лапхьа спырны аѡныҟа саауан, агәырҕьаҽҳәаша рымхразы, аха иааг.

– Уа шьыжьыбзиа, Анета (ус леиҳәон иара), гәыкала ибыдысныҳәалоит, иацы абжьыҭаразы инеиз зегьы аӡәк иеипш рыбжьы ахьбырҭаз азы, – иҳәеит, алхратә комиссиа иалахәыз ҳгәыла Ҳацьараҭ, алхра адырѡаҽны.

– Аӡәгьы ибжьы иитоит ҳәа ҳшыҟамыз ани, Аблоҭиа ҳәа иқәыргылаз акандидатгьы депутатс далхуп, ацәажәара даҿын Ҳацьараҭ.

– Мақьҭаҭ удинаныс, жәацтәи акомҿараа реизараҿы еилукааз шсоуҳәара, – иҳәан Ҳацьараҭ саб днеизыпшит.

– Урҭ реизараҿы ирҭахыз абрыгьы-абрыгьы ауп ҳәа ажәала аҳәара уадаѡуп, – иҳәеит саб.

– Ҳаҽҳмыргаӡозар иахьа уаѡы ибартә иҟоуп аҿыц пстазаара – Асовет мчра иаҳзаанагауа абзиаракәа: ахәыцқәа еилыхда, царада-шьарада атцара дыртцара, ҳадәкьанқәа фатәы-жәтәыла, матәа-ѡыҭәала реикәшәара, ачымазцәа хәыда-псада рыхәшәтәра аиҿкара ухәа уаѡы игәы иахәаша маҷзамкәа ирылацәажәеит.

– Арҭ зегьы ҳара ҳзы иҿыцуп, макьана иаҳзеилымкаауазар ҟалап, аха сара сгәы иалоу, аӡә убас иҳәар ҟалоит: «Мақьҭаҭ итцлажәқәа игәы иалоуп» ҳәа. Мап, сгәы иалоу даҽакуп. Иахьа ҳашцо ҳцозар, даҽа ѡышықәса-хышықәса рышьҭахь абри ҳҳабла Алгыҭ аӡәы ихы еилагар дыздырҳәало тцла еицаҟьак узымпшаауа иҟартцоит. Сара сытцлақәа, сбаҳчақәа, сыдгьылқәа срыхӡызаауа сызрышьҭаз сычкәынцәа рзы акәын, аха иамукәа дара ианыргахгьы рхы иадырхәоз цьысшьон.

– Иугәалашәоу, тцыпх иара ҳабригадир Ардашьын иакәӡами, уқәыцқәа усҟак угәы изалоузеи,

аказармақәа ҳзыргылондаз аматәахә шҳаурыз, – зҳәаз. Уажәы иахьцара, иахьаара рзымдырyа ацламатәахә иашьтоуп. Арахь ртатынқәа ҿыблааны апхастахара иаҿуп. Иаххәап, сынтәа аматәахә рпшаап, аха нак-нак? – Иахьатәи ҳҿарацәа рапхьаӄа ихәыцзом, – иҳәеит саб.

– Ажәа ратоукыр ӄалома. Зегьы здырyа мажәаа ҳәа, акомҿарра ҳалоуп. Шьоукы рцәажәара акәым, рнык̇әашьатцәк̇ьа рпсахуа иалагеит. Акрыздырyа дагьууанда, дагьуаганда рҳәауан ажәытә уаа. Умбои шаӄа ӄәышрала дцәажәоз ани Қыжә-ипа Шамил. Анцәа днеигзааит, даара уаазықәгәыгша хшароуп.

– Ҳа-ҳа-ҳа, – иҳәан ибжьы ныхтца-аахтцо дааччеит Ҳацьарат.

– Сызхычча удыроу, Мақьтат? Иацы ататын ҳшатцаз, ҳеагақәа нкаҳапсан, ашәшьыраҿы ҳааилатәеит, ҳапсы ааитаҳкырц. Рацәак мыртцыкәа, аа, шәгыл акипен (уи акипен ҳәа дызҿыз араион аӄынтәи аколнхарақәа ирыдыз ацхыраацәа, апрекреплионцәа роуп) даауеит, – лҳәан, ди дҩатц̇ьан лгага аашьтпааны атытынрта дынхылеит. (Ди ҳәа ларҳәон такәажәык).

Ҳнапшызар, акомҿарчкәын Борис иакәын ҳашӄа иааиуаз. Аиаша ҳҳәозар, уск̇ан акомҿараа азин дукәа рыман, рҳәатәы ылтцуан. Аус бзиақәагьы ӄартцон. Даеа шьоукых уаарыцәшәартә рхы мҩапыргон. Уи аены Ди рыцҳа лгага дахк̇ьашаны абаҩптцәа лылаларц акы аалыгымхеит.

АЖӘАХАТӘИ АХЫ

1936 шықәса. Пхынчкәын антцәамтазы акәын. Ашьыжь шаанза, саб ишыӄаитцалац еипш, ирахә ртыл иныкәтцаны, фархьқәак ааидкыланы иашта даатцалеит. Агәашәахь хатцак ибжьы аагеит, «о, Мақьтат» ҳәа.

– Ҳаи, ара сыӄами, – иҳәан, агәашәахь зыбжьы газ ишӄа иҿынеихеит. Иитахузеишь, ари алапк̇ьаҩы ашьыжь шаанза, игәы интиҳәааит саб.

– Сатоумтцан, ажәа бзиак сызуаҳәом, ҳгәыҳеанзамкәа, зегьы ҳалақәа тырхаха ҳазхәапшуаз Ҷнагә иаалырк̇ьаны иаха Қарт ипстазаара далтцит ҳәа аарыцҳаит, – иҳәеит ибжьы ихәлашәаны.

– Ҳаи, дад, ҳагба ду заак̇әрылеит уҳәама? – иҳәан, деизк̇әыҿы инаҩсан ақды дныкәҳаит саб.

– Изакәызеи, – лҳәан, сан дыццакуа агәашәахь лҿыналхеит. Саргьы ашкол ахь сцоит ҳәа сызҿыз аеазык̇атцара саак̇әытцын, еитцакьы-еитцакьуа атцәыуара иаҿыз сан сналыдгылт. – Нан, уара уца ашкол ахь, ик̇алаз уа ишәархҳәоит, сара Ак̇әаӄа сцоит, Шьамина лк̇ны ик̇алаз зегьы еилкааны саауеит, – лҳәан аҩныӄа лҿыналхеит.

«Ахәычра газароуп» рҳәауеит. Акы снацҳан сышәк̇әқәа аашьтыхны ашкол ахь сцеит. Уа сахьнеиз еилаҩеиласран ик̇аз. Шьоукы тцәыуан, шьоукы еибарк̇әынд-к̇әындуа акы иалацәажәон. Нас ахәычқәа зегьы ҳааизырган ашкол аҿапхьа ацәаҳәа ҳнықәдыргылт. Аиҳабыра класскәа рыртцаҩык дааҳалагылан ҿааитит: «Иахьа ашьжьымтан Қартынтәи иаарыцҳаит Нестор Аполлон-ипа Лакоба ихьуаз ачымазара баапсы иахк̇ьаны ипстазаара дшалтцыз азы адырратара». Зегьы, хәычгьы-дугьы рылагырз рызнымкыло ирҿыкьаса ицон, ргәы итоу рҿы ирзарҳәомызт. Ҳара ик̇аҳтцара ҳзымдыруа аиҳабацәа ҳарҿапшуан.

– Хымш аҩны шәыӄаз, – рҳәан ҳаурышьтит.

Алашьцара иааманакуаны сан агәара даатцалеит, алагырз даганы, лыфа ык̇амкәа, лыжә ык̇амкәа. Саб акыр аамта дтәаны сан длыхәапшуан, игәагьны длаз-

ҵаауамызт, иҟалеи ҳәа. Ҳара ахәыҷқәагьы ҳҷыгәҷыгәӡа ҳаикәагыланы ҳарзыпшуан урҭ.

– Иҟалаз еилукаарц шуҭаху збоит. Аԥсны мбатәӡа аҵьабаақәа ирықәшәахьан, аха уажәтәи арыцҳара аҩыза иақәымшәацт ианакәызаалак, – лҳәеит лыԥсы лызҭымкаауа, саб лхы наиқәылкын.

– Ишԥаҟалеи, машәырла дҭахоу, чмазарала акәу, аха ахаан чмазарак имоуп ҳәа ҳмаҳаӡацтеи, – иҳәеит саб.

– Ҳара иаадыруазеи. Ачымазара имаз дагеит, – рҳәеит, нацылтцеит сан.

Шықәсык аҟара цахьазу сгәалашәом, ҽнак еиҭа еицәа убеит ҳәа, ашьыжь ҳгәыла Ҳаҵьараҭ ҳашҭа дааҭалеит игәы илахь еиқәышьшьы.

– Иухьзеи, Ҳаҵьараҭ, уқьаф ыҟамшәа збоит иахьа, – иҳәан, ицигара рҳәуа днеиԥылеит саб.

– Агәалаҟара сызҭода. Нестор иԥсра шаҳҵьабоз, ари ажәлар ржьы ифахьан, урҭ цәгьарамзар бзиарак рзыҟаимҵацызт, иахьарнахыс ажәлар драҕоуп, рҳәан иаха анышә дахьамардаз даатҳны дрыма ицеит. Уи акәындаз, егьырҭ иаанхаз ҳачкәынцәагьы, иара иҩызцәа шәоуп рҳәан, рҭакра иаҿуп, – иҳәеит Ҳаҵьараҭ. – Иауеи, Аԥсны алахьынтца цәгьахеит убама, дад. Аарла Аԥсны ашьапы иаақәгылт, аҿарацәа бзиақәа ааитҵагылеит анаҳҳәоз аамҭазы, ауаҕеимшхара ҳазтцысит, – иҳәеит саб, ирҳәуа иикыз иҭаҭын нкаиршәын, иҟаитҵара изымдыруа дгьежьгьежьуа амӡырха дааҭахеит. Ҳаҵьараҭ уаҳа акы мҳәаӡакәа ԥшьшьала ҳашҭа дынҭытцны дцеит.

Сан Ҳаҵьараҭ дышцаз анылба, – иаарласны усышьҭала арахь, – лҳәан, акәаскьахь лҿыналхеит. Саргьы слышьҭаԥало сҩыхәнеит. Усҟан ишаԥыз еиԥш, асасааирҭа ауада аҭыӡқәа зегьы акыдыршәылақәеи ауарҳалқәеи рыла ирхиан,урҭ иркыдкнаҳалан аҭаацәа зегьы, аӡәаӡәала, аҭынхацәа уҳәа апатреҭқәа рацәаны. Урҭ рыгәҭа маҿак аҟара иҟаз, арамка бзиа иҭасаны икнаҳан Ҷнагә (Нестор Аполлон-иԥа) ипатреҭгьы.

Сан днеин Ҷнагә ипатреҭ аакнылхын, иаарыцқьаны астол инықәылтцеит. Уи иаҟараз лара лпатреҭ зҭаны саб ипатреҭ иавакнаҳаз аакыдылхын лпатреҭ ааҭылгеит. Нас Ҷнагә ипатреҭ зҭаз аақәылхын лара лпатреҭ хыхь инҭалтцеит Ҷнагә ипатреҭ аатцәахыртә.

– Абри иҟастцо уҿы иааҭыхны аӡәы иоумҳәан. Мышкызны уаҩы иҭаххар ҟалоит – лҳәеит. Нас днеин саб ипатреҭ инавакналҳаит.

Ҳшааиуаз анхареи, асасдкылареи, ачеиҵьыкеи рыда акагьы ззымдыруаз ақыҭауаагьы ирыханы рҭакра иалагеит, ирхароу, изыхдырҟьо уаҩы изымдырӡо.

Шьыбжьон хәычҕьы-дугьы аҭаацәа зегьы агәараҿы ҳаштәаз, сан лаҳәшьаԥа Виктор Ҷанба ихы ҳнықәԥшит, дыццакы-ццакуа ҳашҟа даауан.

– Нан, иҟалазеи, бзиароу уаазцаз? – лҳәан сан лаҳәшьаԥа днипылеит.

– Ибцәызӡом, иаха ахылԥа ҟапшьқәа ааин сабгьы, саб иашьа Маркәазгьы уи иҷкәын Данилгьы неидкыланы ирыманы ицеит, иҟала ҳәа акы ҳамҳәаӡакәа. Иахьа адырра ҳауит хымш рышьҭахь ҳаргьы Аԥсны ҳалтцны ҳамцар шыҟамло азы.

– Унан, исаҳауа закәызеи, шәарҭ шәзыхдырҟьозеи, – лҳәан, дыҩныкьыз-кьызын аҭцәыуара дналагеит.

Уи акәхеит. Ҭынхас иҳамаз зегьы ҳахытцны Ҷанаа ргәараҭаҿ ҳнарыдтәалеит. Хыгә Петра-иԥа Ҷанба ажәлар еицырдыруаз, анхаҩ бзиа, ауаҩ ҟәыш ҳәа дрыԥхьаӡон. Акыр шықәса Лыхны ақыҭсовет ахантәаҩыс дыҟан. Пшьҩык аԥацәеи ҩыцьа аԥхацәеи иааӡон. Иԥҳәыс лыԥсҭазаара далтцхьан, аха ихшара еиҭымра дмырбаӡакәа иныҟәлгон ранԥса Баби Ҵычын-иԥха Маниа.

Адырҩаҿены Хыгә иҧа еиҳабы Виктор Аҟәаҟәа дцеит, изыхдырҟьо акры изеилкауазар ҳәа. «Сара саанӡа ара шәыҟаз», – иҳәеит данцоз. Рыҩнҟәа зегьы рышәқәа амҳәыр аарханы иҟан, уаҩ дызлеиӡомызт. Агәылацәа рхәы ҟатцаны иааргон. Ажәакала, хахахымш Ҷанаа ргәараҿы игылаз ахьацатцла атцаҟа ҳтәан, ҳацәан зегьы.

Зегьы Виктор имҩа ҳазҧшын. Ус ахымш рҿены амра аҧсы штаз Виктор ҳнаихьҧшит. Ахәыцҳәа зегьы агәырқьҳәа ҳаиҧылеит. Акгьы мҳәаӡакәа ҳнапқәа кны, ҳахқәа шьышьуа акәасҳьа хәыцы дыҩхалан ашәқәа зегьы ирыдчапалаз амҳәырқәа аарымихын: «шьта арахь шәхал», – иҳәеит. Аиҳабацәа зегьы иахьгылаз ишьхныҧсыланы ихәаҧшуан.

– Иахьа Москвантәи ашәҟәы аait, «аҧа аб иҟаитцаз дахҭныррҟьом, аб – аҧа иҟаитцаз азы» ҳәа. Аҩныҟа уца, шәаб иҟаитцаз иара дагеит, рҳәеит. Хыгә Петра-иҧа харас идыртцеит «Сталин дузӡа дызшьырц Хыҧсҭа аӡиас аҟны амҩа кны итәаз хадас дрыман» ҳәа. Атцыхәтәаны, иус анырӡбоз, иҿы «иқәшаҳатхеит» ҳәа, Хыгә харада-барада ашьра иқәыртцеит. Уи илахьынтца рлахьынтцахеит Хыгә иашьа Маркәази уи иҧа Аҧсны рапхьатәи ашьха нцьныр Данили Ҷанаа.

Ус шаҟаҩы ыҟада. Лхаа иреиҕьыз ртцеицәа харада-барада ҩажәижәибжьтәи ашықәс еиқәатцәақәа инарылаӡ ицеит. Абар урт рсиа:

1. Гәымба Виссарион.
2. Гәымба Мурат.
3. Гәымба Кәыкәына Бата-иҧа.
4. Гәымба Алиас.
5. Гәымба Ҟатмас.
6. Гәымба Манча.
7. Генаба Хьтци.
8. Габриа Миха.
9. Григолиа Антон Кәасҭа -иҧа.
10. Гагәулиа Даҭа.
11. Гагәылиа Кәантцал.
12. Гыцба Гәыць Хәҷына-иҧа.
13. Гериа Иван.
14. Ҳаразиа Никәа.
15. Дбар Семион Гедлач-иҧа.
16. Ашхацава Шакир.
17. Ермолов Лад Иван-иҧа.
18. Ермолов Михаил Иван-иҧа.
19. Аршба Константин Хаҷмаф-иҧа.
20. Капашевиӡе Иван Константин-иҧа.
21. Капашевиӡе Дыгәра Константин-иҧа.
22. Чачибаиа Саша Мырзаҟан-иҧа.
23. Чантуриа Давид Сеидыҟ-иҧа.
24. Ҷедиа Ҭемыр Сеидыҟ-иҧа.
25. Возба Дмитри.
26. Шьаҟрыл Мақсыс Хәаҭхәаҭ-иҧа.
27. Шьаҟрыл Дыгә Семион-иҧа.
28. Возба Радион.
29. Возба Ҳазараҭ Габз-иҧа.
30. Возба Магәра Габз-иҧа.
31. Саманцьиа Симон.
32. Лакоба Васили (Хьынчажә) Дмитри-иҧа.
33. Лакоба Лекәр Дмитри-иҧа.
34. Лакоба Виҟтор Дмитри-иҧа.
35. Арнауҭ Спира.
36. Арнауҭ Иаков Николаи-иҧа.
37. Камлиа Миха Мачагәа-иҧа.
38. Цьергениа Константин Игнат-иҧа.
39. Аҟәысба Ирадион Камшьышь-иҧа.
40. Сангәлиа Николаи Қәҭиа-иҧа.
41. Сангәлиа Платон Константин-иҧа.
42. Сангәлиа Колиа.
43. Зиӡариа Казақ Кәынта-иҧа.

44. Марганиа Чугә Қуҷа-иҧа.
45. Қыртбаиа Шабаҭ Алик-иҧа.
46. Цьергениа Георги Абзагә-иҧа.
47. Хасаиа Миха.
48. Цьениа Мҳанцьыр Фаҭқьери-иҧа.
49. Цьениа Миха Мҳанцьыр-иҧа.
50. Чирқбаиа Михаил Соломон-иҧа.
51. Ҧлиа Бырдыҕә.
52. Цьопуа Ҧагәала.
53. Ҧлиа Нестор.
54. Ҧлиа Хьрыҧс.
55. Ҧлиа Григори Бырдыҕә-иҧа.
56. Ҧлиа Владимир Бырдыҕә-иҧа.
57. Ҧлиа Алықьса Григори-иҧа.
58.Ҭарнаа Мартын.
59.Ҭарнаа Езыгә.
60. Лакоба Дмитри.
61.Ҭарнаа Михаил Иван-иҧа.
62. Ҷанба Маркәаз Петра-иҧа.
63. Ҷанба Данила Маркәаз-иҧа.
64. Ҷанба Хыгә Петра-иҧа.
65. Цьынцьуа Самсон Сеилықә-иҧа.
66. Лакоба Кантас.
67. Цьениа Ҳацьараҭ Маханцьыр -иҧа.
68. Кобахьиа Зосим.

Асиа иагу рацәоуп, аха урҭ рышьақәыргылара иахьа иуадаҩуп.

Ҿнак зны, Лакәараа, «ажәлар раҕацәа», «атроцкистцәа» рыхьӡ уаҩы ианизымҳәоз, аҵыкәреи арашәара ҳааҟәытцын ҧсшьара ҳнатәеит.

– Саб аказы суазтҵаауеит, – сҳәан сниҿапшит.

– Изакәызеи, исаҳәи, – иҳәан сышҟа дааҳәны иаарманшәаланы днатәеит.

– Абарҭ Лакәараа, еиҳараӡак Нестор, уара дышҧаудыруаз? – сҳәеит.

Акыр аамҭа дтәан дхәыцуа.

– Сара Ҷнагә иатцкыс 7-8 шықәса рыла сеиҳауп. Уи абас дыҟан ҳәа, инҭкааны аҳәара уадаҩуп. Уи данхәыҷӡаз инаркны атҵара дашьҭан, раҧхьа лыхнытәи ашкол аҟны, нас Аҧсны анҭытц. Ажәакала, сара иахьынӡаздыруа Ҳаҧсны азы Анцәа дишаны дыҟан, иарбан лахьеиқәатцәоу уи дзықәшәаз иахьа адырра уадаҩуп. Уи иҩызцәеи иареи Ҳаҧсны раҧхара аҧсуа жәлар зегьы рзы ибҕаҧтцәаганы иҟалеит.

– Уара макьана ухәыҷуп, мышкы зны аиашатцәҟьа умаҳар ҟалаӡом. Ҷнагә чмазарала иҧсҭазаара далтцит ҳәа аӡәгьы изхатцом, аха арахь ишәаны ирызҳәом акәымзар, – иҳәеит саб.

– Ыы, нас аиаша зырымҳәои. Ауаа аиаша рдыруазар еиҳа еиҕьзами, – сҳәеит сара.

– Иҟоу умбои анҭ сымаҳәылацәа: Ҷан Хыгәи, Ладариа Шьаабани, ҳгәылацәа Шьаҟрыл Дыгә, Ҷади Ҭемыр, Қыжә-иҧа Радион, Шәаҟә-иҧа Семон, Цьынцьуа Самсон, Гериа Ҷоуха, ус шаҟаҩы ҭакыда, анхареи акрыфареи рыда акагьы ззымдыруаз ауаа. Ари иахьа иаартны уаҩы изхәом. Амала сара иахьа иуасҳәаз уҿы итыхны аӡәы иоумҳәан, аҳаҳаи, – уаҳа имроуцәакәа уа иааҿахитцәеит саб.

Уи ииҳәаз зегьы, нас сыла иабоз, исаҳауаз азалымдарақәа реилкаара сцәыуадаҩын усҟан. Аха сара избон аамҭа баапсык ҳажәлар штагылаз, рыҷқәынцәа гәырҩаргару, рхы гәырҩаргару рзеилкаауамызт…

Харада-барада ашықәс еиқәатцәақәа ирылаӡыз ҳанрылацәажәо, аҧхьаҩ иабжьазгарц сҭахуп шәкәык даҧхьарц. Ари ашәкәы Адила Абас-оглы «Ианакәызаалак исхаштуам» захьӡу, 2005 шықәсазы Москва иҭытцыз ауп. Ари ашәҟәаҿы уаҩы ибоит ҳажәлар рҧызаҩ, зегьы ҳабакылигари, ҳашҧаӡыригари ҳәа рылақәа ҭырхаха изхәаҧшуаз Нестор Лакобаданҭадырха ашьҭахь шаҟа мыҟәмабара раҧхьаҟа ирзыҧшыз.

Адила лажәақәа еилыхха ирныпшуеит Аԥсны анапхгаҩцәа зҭагылаз ауаҕеимшхара атәы.

1937шықәса октиабр антцәамҭазы Аҟәа ақалақь аҟны нападыркит «жәахаҩык лакәараа» рус аӡбара. Зус рызбоз иреиуоуп Михаили Василии Лакәараа, Константин Инал-иԥа, Михаил Чалмаз, Владимир Ладариа убас Нестор изааигәаз ауаа.

Ашьжьымҭан Мусҭо (Нестор иабхәында – А.Ҭ.) даанин арадио хәыҷы аус аируит. Зегьы иаҳәарызеишь ҳәа ҳаиқәышьшьы ҳааилатәеит. Раԥхьа дықәгылт ахарадҵаҩ апрокурор. Уи еиқәиԥхьаӡеит зус рызбоз «ажәлар раҕацәа» иҟарҵаз аԥаршеиракәа. Нас дара-дара еиҿагылауа иалагеит, шьоукы ирыдыркылоз аҵәгьоуракәа ирықәшаҳаҭхо иалагеит, шьоукы ирыдыркылоз аҵәгьоуракәа ирықәшаҳаҭымхо иалагеит, даҽа шьоукы рхы дырҷьиоит, ажәакала, ари аусӡбарҭаҿы иҟаз уаҩы еиликаауа иҟамызт…

Абри аусӡбарҭаҟны дааит Бериа. Убри аамҭазы Рауф мызкы инеиҳаны дашьҭан иани иареи реиқәшәара, аха дахьнеилак мап ркуан. Бериа даеит ҳәа аниаҳа, избеит дҵаны диҳәарц иани иареи еибаирбарц. Бериа уаанӡа дидыруан Рауф, данааиуа аҳамҭақәагьы изааигалон. Уажәгьы Бериа ибзианы дидикылеит Рауф, игәы ҟаитцеит, нас азин иитоит иани иареи еибаирбарц. Рауф даанин ианду длыҳәеит иан лымаҭәақәа илтарц. Амилициа рахь Назигьы диццоит. Аха Назии Сариа лышҟа днармышьҭит, Рауф дахьнеиз дынхаҵәеит. Назии иҟала лыздыруам. Саатк ашьҭахь амилициа рҟны даннеи, ус ларҳәеит: «Уи бизымԥшын, аҩныҟа бца», – рҳәеит. Уи илдырит Рауфгьы дышҭаркыз.

Абасоуп, ҳажәлар иреиҕьу рыҷкәынцәа харада-барада рыԥсҭазаара шҿахыртцәаз.

* * *

Абраҟа исгәалашәоит сара сзы акырӡа иаԥсоу, акыр жәашықәса сгәы иҭатцәахны исымоу хҭыс хәыҷык:

Ажәытәан аԥсуаа даара пату ақәыртцон, иахатцгылон, ишакәым иахцәажәо ахьдырхәуан, ажәакала, рҭынхацәа аӡәы иларҵомызт абаӡӡеи анаӡӡеи, даҽакала иаҳҳәозар зхәыҷқәа аӡы иӡаазхуаз ауаа.

Сани саби рҟынтә изласаҳахьоу ала, сара ҩышықәса анысхытцуаз аӡы сӡаархит хатцеи ԥҳәыси Георгии Анести Георгиадиаа. Георги сара деилыскаауа саныҟала иара 35-36 шықәса дырҭагылан, милаҭла доурымын, занааҭла дҭеразын, амаҭәа бзианы иӡахуан, еиҳараӡак, ахацәа рымаҭәа. Саб бзиа ибон агалифе еиқәа ӡахны, азиацккәа наишьатцаны, урҭ ирықәнагоу акьаҿ наишәтцаны, араӡны маҟа нақәтцаны аҽеилаҳәара. Саби Георги иеибазырдырызгьы амаҭәаӡахроуп.

Ишакәхалак урҭ убысҟак еизааигәахеит аиуара рыбжьатцара аҟынӡа. Сара аӡы санӡаарх инаркны мчыбжьык ҳаибамбар ҟаломызт.

Георги иԥҳәыс иара иатцкыс 2–3 шықәса рыла деитцбын. Урҭ ирыман ҩыцьа аԥҳацәа: Мелии Софиеи. Ҳара ҩыцьа аишьцәеи ҳаҳәшьеи ҳаҟан. Софиеи сареи ҳаиқәлацәан, Мели ҩышықәса рыла деиҳабын.

Аныҳәақәа: хьачхәама, мшаԥы, раан урҭ раара аҳауеиԥш ҳазԥшын. Избан акәзар, сара издыруан сабаӡӡе амаҭәа ҿыцқәа шысзааигоз. Аиаша ҳҳәозар, сара сеиԥш сеитцбацәагьы ирзааигон. Иԥҳәыс Анести лакәзар канфеҭи, печениеи, булкеи ак ҳаглырхомызт. Зегьы ашкол хҭало хҟалаанӡа дара рхәыҷқәа ма ҳара ҳҟны иҟан, ма ҳара – дара рҟны. Ажәакала, Георгиадиааи ҳареи ҳаибабашьа, ҳаиҿцаашьа абас ауп ҳәа аҳәара уадаҩуп.

Сара 1932–1933-тәи атҵарашықәс азы ашкол сҭалеит. Ари сара сҭаацәара реипш, даргьы еигәыргьаны иапылеит. Маҭәаҿыцла сеилаҳәаны есышықәса ашкол ахь исыццон.

Ӡнак, шьыжьхьа ҳфан, аҭаацәа зегьы ашҭаҿы ҳшеилагылаз, машьынак ҳгәашә иаадгылт. Зегьы уахь ҳнеихеит. Амашьына иааҭытцын Георги иҭаацәа зегьы игәыргьатцәа ҳашҭа иааҭалеит. – «Аа, Саша ара уааи», – иҳәан Георги днасыпхьеит. Амашьына ҳаннаадгыла ашә ааиртын иаргьы саргьы ҳаицхыраны, амашьына иҭагылаз аӡахыга машьына «Зингер» ааҭааган, иҳаманы ашәшьыраҿы инҳаргылт.

Георги деихаччауа сани саби рыжәҩақәа ааникылан аӡахыга машьынахь днарыхеит.

– Абри амашьына Саша изы иаазгеит. Ашкол даналгалак сара исҭахуп аҭеразра исыртцарц, сара сеипш иаргьы дӄаза бзианы дӄастцарц. Иахышәҳәаауазеи, – иҳәан, сани саби днарҿапшит.

– Иаргьы уаргьы сшәыкәыхшахааит, уара уеипш дӄаза бзианы дӄалозар, ҳара мап ахаҳҳәаауам, амала ари аҳамҭа ду аҧара дугьы ахҭнутцазар ӄалап, – лҳәеит сан.

– Аус злоу шаӄа ахҭныстцаз акәӡам, акы иара игәаҧхозар ауп, ҩбагьы уи сара схәыҷқәа реипш дсыпхьаӡоит, сыпсы ахьынӡаҭоу исылшо акы игсыжьуам – иҳәеит иара.

– Уара иахуҳәаауазеи схәыҷы? – иҳәан, саaигәыдиҳәҳәалеит. Уи ибон сара шаӄа бзиа ибаны сахәапшуаз.

Георги дуаҩы пшӡан, есҁьаангьы ихы-иҿы ихаччон, ицәажәашьа пшӡан. Ипҳацәа омашәатцәӄьа ипшӡан, рӄазшьа бзиан, иҳәатәхатцаҩцәан. Ран, Анести даҳкәажәын. Георги аҧсшәа иаҳауан, ажәақәа еиҵтцаны ҭырцьманда сани саби драцәажәон.

1935 шықәсазы Аҧсны еиҿыркаауеит ахәҳахәҭратә синдикатқәа (Торгсин). Анхацәа ирымаз хьума, раӡнума, цароума, маҭәарума инаганы ирырҭар акәын (Уи закәанын зегьы рзы). Ҳәарада, урҭ амала иргомызт, ахә ршәон.

Георги ӄазак иаҳасабала аҧара бзианы ирҳауан. Ипҳәыс, ипҳацәа рзы ахәдахатцақәа, анапхатцақәа уҳәа арпшӡагақәа ааихәон. Маҷ-саҷқәакгьы аҳәынтқарра иаиҭеит, аха шьоукы ицәгьа рҳәазар акәхап, азинхьчаратә усбарҭақәа рӄнытә иааин иҩны еимырдеит, уиакәым, ҳара ҳӄынӡагьы иааит, аха ҳара ҳӄны акгьы рымбеит. Ирбаз сара исыздыруам, аха Георги днаганы дынҭаркит. Иус рызбаанӡа сани сареи ҩынтә-хынтә раӄара ихәы наганы даабеит. Ажәакала, Георги хышықәса аҭакра иқәшәеит.

Рацәак мыртцыкәа адырра ҳауит Георги Кабулеҭ абахҭа дҭакуп ҳәа. Ипҳәыс лхәыцқәа лыманы дцаны дбаны дааит.

Шықәсык аӄара ааҭцхьаны Қобулеҭынтәи ауаҩы Гәдоуҭа дааит, Георги дыбналаны дцеит арахь дыӄоума ҳәа. Уи агәра ганы дцеит Георги арахь дшыӄамыз азы. Аха ачымазара ихьыз иахӄьаны Георги ахәшәтәырҭахь дымнеир ӄамлеит. Ари ипҳәыс ианлаҳа акыр рымазар зегьы наҭины, сангьы царала 500 мааҭ лылҭеит, лхәыцқәа лыманы Қобулеҭӄа дцеит.

Ҩымзӄа ааҭцуаны Анести лӄнытә адырра ҳауит Георги ипсҭазаара далтцит, арахь шәмааин, ҳара иаарласны уахь ҳнеиуеит ҳәа. Сани саби дааразӡа ргьы далсит, аха рнапы ианызеи.

Ари аамҭа иақәшәеит Сталини Бериеи еиқәдырҿаҿоз арепрессиақәа, нас Аҵьынцьтәылатә еибашьра Дуӡӡа, 1949 шықәсазы аурымцәеи аҭырқәцәеи Аҧсны рықәцара уҳәа ирыхӄьаны Гергиадиааи ҳареи уаҳа ҳаибамбаӡакәа наӡаӡа ҳаицәыӡит.

Сара Аҵьынцьтәылатә еибашьра Дуӡӡа салтцны санаа исыӡбеит абарҭ «саҳәшьцәа» сыпшаарц. Ашәӄақәа дәықәстцеит Қобулеҭтәи, Пуҭтәи араионтә газеҭқәа

рышќа. Аха аӡгьы ацак сзааимышьҭит. Иахьагьы сгәы иалоуп Георгиадиаа рхабар ахьсзымдыруа…

Иахьа абарҭ ашықәс еиқәатәақәа аӡгьы игәалаиршәарц иҭахӡам. Урҭ, Қырттәыла анапхгаҩцәа, ирҭахуп абарҭ зегьы ҳхарштны, ҳаиҩызара бҕьыц цқьала ҳалагарц. Иазхоит, шаќантәы ҳаибажьахьоу. Уажәшьҭа ҳара ҳажәлар знылаз амҩа аныцшьа рымаӡам. Аҩызара зҭаху мап ицәаҳкуам, амала ҳзинқәа еиќаразароуп, аӡә инапацаќа аӡә дыќамзароуп, ҳара иҳалшоит аҳәынҭқарра аргылара, аршәҭыкакачра, ахьыпшымра…

Ацәгьеи абзиеи рышьхәа еивтцоуп рҳәоит. Апстазаара нкылашьа амаӡам. 1937–1938-тәи ашықәс еиқәатәақәа рышьтахь, пстазаара бзиак ќалоит ҳәа аҳәара гәаҕьылацәан, аха ипсуан ауаа, ииуан аҿарацәа, анхара-анцыра, атцара уҳәа зегьы еилашуан, ажәлар рзыпшын апеипш бзиақәа.

Ҳара, аҿарацәа, апстазаараҿы иќаз ацәгьаракәеи, аиҿымкаарақәеи рацәак ҳрызхәыцӡомызт, еиҳараӡак ҳзызхәыцуаз ҳтцара акәын. Сара гәырҩас исыман акомҿареидгыла сықәра ахьатцанамкуаз.

Ҿнак зны ҳкласс дааҩналеит ихы-иҿы ихаччо Мкан Габлиа, ашкол акомҿареидгалатә организациа амаӡаныќәгаҩ. – Аҩызцәа! Акомҿареидгыла иалаларц зҭаху аӡәыр шәыќазар, шәыпхамшьакәа адырра сышәҭа, – иҳәан дындәылтцит. Убри ашьтахь хымш ахәыцра саҿын. Акы, сықәра атцанакуамызт, ҩбагьы, сани саби ирҳәо сыздырамызт.

Шьжьымтанк, акласс ахь атцәтцәабжьы гаанӡа, Мкан даасцылан апсшәа насеиҳәеит.

– Жәаха зны ишәасҳәаз уазхәыцхьоума? – иҳәан даасҿапшит.

– Сара даара истахуп, аха макьана сықәра атцанакуам, – сҳәеит сара.

– Уқәра атцанакуа аќатцара рацәак атахӡам, аус злоу уара уоуп, – иҳәеит иара.

Абас 1939 шықәса, сентиабр азы акомҿареидгыла салалеит. Изулак изгәаҕьит акомҿареидгыла сшалартцаз, ашәќәы (абилет) шсыртцаз сан иласҳәарц.

– Гәыкала иудыснысҳәалоит, амала макьана уаб иоумҳәан, – лҳәан, саагәыдылкылт. Ауыха арбаҕь дук шьны атаацәа зегьы исыдырныҳәалеит. Саб иҳәамтаны исгәалашәоит: «Уҩызцәа бзиақәа иќартцо ќатцала. Уерытцоумырхан…»

АЖӘИПШЬТӘИ АХЫ

1941 шықәса, иун 22. Ашьыжь асааҭ 8. Ажәытә ҳаӡлагара ҭып аҿы атаҭын аитаҳара ҳаҿын. Саб аӡы ааганы заанатцы иалигахьаз ацәаҳәақәа ирҭеитәон, ахәычқәа афида ацәаҳәақәа ирҭарыпсон, сани сареи урҭ реитаҳара ҳаҿын.

– Уа шьыжьбзиақәа, бзиа жәуит, – иҳәан, ҳгәыла Ҳацьараҭ дааҳадгылт. – Бзиара убааит, – рҳәан, зегьы атак наирҭеит. Иара днеин ихтцәаны икажьыз атцла дныкәтәеит. Игәы-илахь еиқәын, игәы ак шалоу ҩашьомызт.

– Гәдоутантәи ажәабжь ҿыцс иаҳзааугазеи иахьа, – лҳәеит сан, иара ишќа дынцәытцыпшшәа.

– Иахьа Гәдоута сымцакәа уал дук сықәындаз, аха…

– Иќалеи, цәгьароу, бзиароу? – Шьаҿақәак ишќа днаскьеит сан.

– Абзиа абаќоу. Иаха, ашарпазы имҳәа-мырза Германиа архәтақәа ҳтәыла иақәлеит. Ақалаќь дуқәа абомбақәа рыларыжьуеит, атахара иаҿуп ауаа. Зықәра атцанакуа зегьы арраматцурахьы, ҳтәыла ахьчарахь ирыпхьеит, – иҳәеит ипсы игәы икылаханы.

Сан илкыз атаҭын еитаҳага акәапаҳәа иналымпытцшәан лапхьа инкашәеит. Нас сышќа даахьаҳәын

сханытә сшьапаҟынӡа лапшыла сааимылдеит. Лылабжышқәа аҽырхәа лӡамҩа инаҿалеит.

– Шәаала, нан аҩныҟа, – лҳәан ашырҳәа лҿыналхеит.

– Бара бца, афида маҷк ауп иаанхаз, ҳара инеиҭаҳаны ҳнеиуеит, – сҳәеит сара.

Саатқәак рышьҭахь аҩны ҳанааи, ҳгәылацәа: аҳәса, ахацәа, ахәыҷы, аду еизаны ргәы-рылахь еиқәышьшьы ҳгәараҿы итәан.

– Ааигәа Тыка шәҟәы ааишьҭхьоу, Басиаҭ, – иҳәан, аҭынчра еилаго саб днаиазҵааит арраматҵура иахысуаз Тыка иаб.

– Сҩызцәа рҟны саазит, шәысцәымшәан, ҳархәҭа аҳәааҿы итәоуп ҳәа иҩуеит, – иҳәеит.

Тыка, ари ҳгәыла, саб ианшьа ду Басиаҭ ипа иоуп. Уи иқәра анааи, 1940 шықәса октиабр азы арраматҵурахьы иргоз дрылакны дыргеит. Иарбан қалақьу сгәалашәом Украина ауп арраматҵура дахьахысуаз.

1941 шықәса февральазы, уахык зыҟатҵарак аҳасабала ныҟәара ишцоз, атцаа дныҟәҟьан дахьынкаҳаз, иалтәжәҩа пҭцәеит. Мызкы инеиҳаны агоспиталь аҟны дырхәшәтәуан. Апрель азы ԥсшьара аҩныҟа доурышьҭит. Тыка ҳәа ҳара иаадыруаз дабаҟоу, агоспиталь дахьҭаз азҧымккәа, дааӡа-дыхьча, изҳа-зыҕьа уааеигәырҕьартә даабеит.

Иԥсшьара антцәаара мышқәак шагыз, арраматҵура ицахысуаз иҩызцәа Самсон Цеибеи Максим Қьецбеи рҟынтәи ашәҟәы иоуит. Уи абас аҳәон: – «Тыка, ҳара ҳархәҭа шынеибаку зегьы ҳахганы ақалақь Коростен аҟны ҳааргеит. Уи аҳәааҿоуп иахьыҟоу. Уԥсшьара ашьҭахь арахь умааикәа даҽа архәҭак ахь уца»… Ари иаанагоз аибашьра шааигәахоз рбон ауп.

– Сҩызцәа ахьыԥсуа саргьы сыԥсааит, – иҳәан Тыка, иҿҳәара анааи иҽааибыҭаны амҩа дықәлеит.

Сҭыԥаҿы сааит, сҩызцәеи сареи ҳаиқәшәеит ҳәа, асалам шәҟәы ааишьҭит иҭаацәа рахь. Уи ашәҟәы ҭыхәтәантәихеит. Рацәак мыртцыкәа Аҵьынцьтәылатә еибашьра иалагеит, иаргьы гәырӡ-шашәаӡ дныбжьаӡ дцеит.

Адырҩаҽны ашьжьымҭан, ишыҟалтцалацыз еиԥш, сан ахәыҷқәа зегьы акрынаҳҿаҭаны: «шәца ашкол ахь, иҟоу еилышәкаап», – лҳәан, амҩа ҳнықәылтцеит.

Ашкол аҟны ҳаннеи, арҵаҩцәагьы, ашколхәыҷқәагьы, имаҷҩымкәа аҭаацәагьы еизаны илаҕырӡышаха игылан. Ҳаргьы ҳзыҕә-зыҕәза ҳнарылагылт.

Иахьа ашьыжь Москвантәи адырра ҟалеит, иаха аҭҳ аҽааҩнашоны имҳәамырза Германиатәи афашизм Ҳаԥсадгьыл иақәлеит, – иҳәан, иажәа дналагеит ҳашкол адиректор Г. А. Ажәанба. Германиатәи аҳаирпланқәа ақалақь дуқәа абомбақәа рыларыжьуеит, атанкқәа ауааԥсыра амца рылатцо ажәылара иаҿуп.

Аԥсны ирылаҳәоуп абҵьар зкратәы иҟоу 18 шықәса инадыркны 50 шықәса зхытцуа рҟынӡа арратә комиссариатқәа рахь инеирц. Ихьчатәуп ҳара ҳзааӡаз Ҳаԥсадгьыл ду. Арраматҵурахь изымцо аҿарацәа, арҵаҩцәа, дарбанызаалак асовет уаҩы ихәҭоуп илшо зегьы ҟаитцаларц, ҳтәыла ахақәиҭреи ахьыԥшымреи реиқәырхаразы, – иҳәеит адиректор.

Адиректор ишьҭахь дықәгылеит ашкол арратә ҭара анапхгаҩы В.Г. Тарасов.

– Сара, – иҳәеит уи, – 1918–1921 шықәсқәа раан салахәын аграждантә еибашьра, цырҩык иаҳасабала. Ибзианы издыруеит аибашьра ауааԥсыра ирзаанаго: алаҕырӡ, арыцҳара, амлакра, ахьҭакра. Ҳара, абра иаанхо иҳахәҭоуп: ахәыҷқәа зегьы аҭара бзианы аҭара, аколнхацәа ибзианы аусура, арҵаҩцәа ҭакԥхықәрала русқәа рзнеира. Убасҟан ауп ҳара аға ииааира анҳалшо. Аиааира ҳара иаҳтәуп! – иажәа аахиркәшеит Тарасов.

Сара убри ашықәсан аабатәи акласс салгеит, аха сықәра атцанакуамызт аррамаҵурахьы ацара.

1941 шықәса, сентиабр 1 аҽны ашкол аҟны саннеи абџьарк акра зылшоз арҵыск дыҟамызт. Ажәбатәи акласс аҟны итәаз сара сыда ҷкәына дыҟамызт, егьырҭ зегьы ӡгабцәан. Даара игәырҩазгон, аха иҟастцозеи. Аколнхаракәа рнапхгаҩцәеи ашкол адиректциеи еицәажәаны аиҳабыратә классқәа рҟны итәаз атцаҩцәа рыла еиҿыркааит колнхарацыпхьаӡа аҿартә бригадақәа. Сара бригадирс сҟартцеит аколнхара Сталин ихьӡ зхыз аҳабла Пшьандра аҟны. Ашкол аҟнытә сышҟа инеит ашколхәыҷқәа 10-ҩык инареиҳаны. Урҭ зегьы ҳәоу еиқәшәала дааразә аколнхара иацхраауан, атаҭын ҿыхны арыпхра, аџьықәреи арашәара, нас иҿыхны атагалара уҳәа рхы еигӡомызт.

Убри ашықәсан, аколнхацәа зламаҷыз ала, аҽаҩра ду аарыхны, абригада иадыз апланқәа зегьы еихьӡарала инаҳагӡеит. Абри аихьӡараҿы даара ацхыраара сырҭеит атцаҩцәа ргәып аилазаара.

Иара убри ашықәс декабр азы аколнхацәа абыргцәеи, аррамаҵура зықәра атцанамкуаз аҿарацәеи, саргьы снарылакны, 15-ҩык рҟынӡа адтца ҳарҭеит: ауардын ацәқәа натцакны, мызкы иҳазхашаз ҳафатә нацтцаны Пицунда ҳцарц. Уаҟа ашьха инаркны амшын аҟәараҟынӡа аґа хәымга итанкқәа нызкылоз ахырґәґәарҭа аҟатцара иаҿын Гәдоуҭеи Гагреи араионқәа рҟынтә ауаапсыра.

Аиаша ҳҳәозар, абри ашықәсан аӡынра даара ибаапсын, итцаауан, апша асуан. Аха аиҳабыра иҳадыртцаз адтца нагӡатәын, аӡәы ихы деигӡомызт.

Сара шьыбжьон соурышьтуан, избанзар амҿы сырхион, аӡы аазгон, ачысмаҭәаҳәқәа сызәзәон. Сҩызцәа раара саатк аҟара шагу амца еиқәыстцон, ахьурӡы хысшьуан, дара анааилак иааицхырааны ҳхәы ҟартцон. Абас мызкы иазынапшуа Пицунда сыҟан.

1942 шықәса, маи азы пышәаракәак ҳтишәа ҟаҳтцеит. Аха, ашкол алгара мызқәак шагыз арратә тцара анапхгаҩы В. Тарасов сиҳәеит аррамаҵурахь сдәықәитцарц.

– Шаҟа ухытцуазеи? – дсазтцааит иара.

– Сынтәа мшапы 15 рзы 17 шықәса схытцуеит, аха 18 шықәса ҳәа иҟатцазар ҟамлаӡои? – сҳәеит сара, иихәо еилыскааусит ҳәа.

– Уани уаби ушықәс еиҳатәны ишыҟаҳтцаз ҳатцырхыр ҳәа умшәаӡои? – иҳәеит иара.

– Мап, урҭ акгьы рыздырӡом, аррамаҵурахьы ипхьеит ада даҽак рзаххәаауам, – сҳәеит сара.

– Ишыҟало аабап. Макьана атцара ашықәс нагӡатәуп, – иҳәан, днаспырттны дцеит. Ус, ишысхәаз еипш, атцыхәтәантәи апышәаракәа ҳанаарылга адырҩаҽны Гәдоуҭантәи арратә комиссариат аҟынтәи ашәҟәы ааит, умаҭәақәа уманы уааи, аррамаҵурахьы уҳашьҭуеит ҳәа. Ауха сҭаацәа даара ирџьабеит, инықәыртцеит, иаақәырхит, аха иахырҳәаауазеи арахь атәыла амца акын.

Ашьыжь сымаҭәа-сҩыҭәа сааидкыланы, инасықәныҳәаны сымҩа снықәыртцеит. Саргьы иаанхоз ахәыҷы аду бзиала ҳәа нараҳәаны, арратә комиссариат аҟынӡа исыццози сареи амҩа ҳнықәлеит.

Саныхәыҷӡаз инаркны ачашәаара бзиа избон. Сачычан снапала ахьшь кны абжьара. Ача аныраԥәоу 40-50 рҟынӡа ахьшьала искуан. Аха, ачашәаҩ бзиа имазароуп ала бзиагьы. Убри аҟынтә ачашәа ласбак аӡәы имхны иаазган ааӡара саҿын, сазпшын ахьшькра, ачакра аамҭа. Иара аласба – Шарик мшызҳа иазҳауан, сахьцалак иаасышькылаҳәуа исыцын.

Сымҩанызаҩцәеи сареи верск аҟара ҳцахьаны, сышьҭахьҟа сынхьапшит. Шарик цырг-цыргуа иҳашьҭаланы иаауан. Саагьежьын иара ашҟа сҿынасхеит. Ашкол аҟынтәи агәара санааҭалалак, ишыҟанатцалац

еипш, иҩны иаасцылан, ипаны инасгәыдпалеит, нас исахәмаруа иалагеит. Саргьы иаарыцҳасшьан, Моснапҳныҩлашәа ҟастцеит. Нас иааныскылан, ахы аасшьышьит, «Шарик аҩныҟа уца, сара ирласны сгьежьуеит», – сҳәан, сымҩа сныҟәлеит. Сҩызцәа санаарыдгыла, сан лылагырӡқәа лызнымкыло илҿыкьаса ицон.

Бара бзыртҵәыуазеи, сан! Шарик иадыруаз ҟанатцеит, снаскьанагеит, – сҳәеит сара, уи иҟанатцаз цьашьауа.

– Уи гәхьаас иҟаумтцан, уан дукәыхшоуп, – лҳәан сан ҳапхьа дгыланы лҿыналхеит.

Шарик акыр аамҭа игылан иҳахәапшуан. Убри инаркны Шарик уаҳа аҩныҟа имнеиӡакәа ахы ахынахоз ицеит. Иагьцаӡеит. Нас ала акгьы аздырӡом ҳәала.

Арратә комиссариат аҟны ҳашнеиз еипштцәкьа амашьына гылан, амҩа ақәлара рацәак агмызт. Абри аҿены идәықәыртцоз 8-ҩык ҳаиқәшәеит, зегьы Актәи Қарҭтәи аршьаҟатә тцараиурҭа ҳахырыпҳьаӡалеит. Ари атцараиурҭа 6-мыз рышьҭахь иаурышьҭуан, нас идәықәыртцон архәҭақәа рышҟа.

1942 шықәса иун аналагамҭазы Актәи Қарҭтәи аршьаҟатә тцараиурҭа ишеибгаз: анапхгараҭара, акурсантцәа, атехника, абџьар, аџьапҳаны уҳәа надкыланы Гагра иааргеит. Жәохәымш рышьҭахь арратә тцара ҳалагеит. Араҟа ҳаибадырит, ҳаибадырит мацара акәымкәа, ротак аҟны ҳаиқәшәеит: Сафер Аџьба, Максим Кортуа, Мсас Чычба, Ладикәа Зиӡариа, Самсон Оҭырба, Шьаиб Дасаниа, Валодиа Цкәиа, Алиоша Цьугьелиа, Валодиа Цьениа, Зосим Ҭырқьба, абарҭ ацәаҳәақәа зыҩуа уҳәа Гәдоуҭа араион аҟнытәи, Чиҷико Хиба, Варлам Пачулиа – Очамчыратәқәа уҳәа арпарцәа.

Апҳьарақәа цәгьамкәа ицон, ҳаргьы даара хшыҩзышьтрала атехника атцара ҳаҿын. Афронт ахь ҭынчрамызт, анемец фашистцәа Москвеи Ленинградиирыкәшаны амца рыжәыртцон. Аха анемеццәа Москва хаха агара шрылымшоз анеилыркаа, еиханы идәықәлеит Аладахьтәи аҳәаақәа (Кавказ) рышҟа.

Урҭ ргәы иаанагон Кавказ ажәларқәа аӡәыр рымазар Асовет мчра иқәнаххьеит, амилаҭ маҷқәа инеизакны рыдгьылқәа инырхыкәкәааны иқәырцахьеит, анемеццәа рнеира еигәырҕьаны иапылоит ҳәа. Аамҭа кьаҿк иналагӡаны анемеццәа Нхытц Кавказ рнапаҿы иааганы, ирызбеит Кавказ ашьха хада иаахытцны Амшын Еиқәа агаҿа (Апсны агаҿагьы налатцаны) инахапарц…

1942 шықәса август антцәамҭазы арратә тцараиурҭаҿы иааит Аахытц-Кавказтәи афронт акомандаҟатцаҩ армиа аинрал И.Тиуленеви аштаб аначальник, аполковник Бодини. Урҭ ҳтцараиурҭа анапхгаҩцәа рҿапҳьа иқәдыргылеит, иаарласны ҩ-баталионк акурсантцәа афашистцәа ирпыланы агаҿаҟа раара ааныркыларц. Априказ нагӡатәын.

Август 27, ашьыжь акурсантцәа зегьы ацәаҳәа ҳныҟәдыргылт. Ари ахьыҟалаз Гагра ақалақь «Жәаҩакәара» апансианат аштаҿы игылоу апслыштла дуқәа рытцаҟа ауп. Атцараиурҭа анапхгаҩы аполковник П. Шалимов ҳҿапҳьа даақәгылан ацәажәара дналагеит: «Аҕа хәымга Ҳапсадгьыл агара иҿазикит Аладахьтәи аҳәаақәа рыла. Ажәакала уи инапаҿы иааигеит – Кавказ ашьхақәа рхытцырҭақәа: Клухор, Марыхә, Санчара, Аӡапшь. Иахьа, уатҵәы инапаҿы иааигар ҳәа ашәарҭа ыҟоуп апсуа қыҭа хәҷы Псҳәы. Ҳара ҳахиазароуп уи иҿагылара, агаҿаҟа икылсра алыршатәым», – иҳәеит уи.

Адырҩаҿны, ашарпазы, ҩ-баталионк акурсантцәа амашьынақәа ҳанрықәртәаны, дасу иаҳзышьтыхуаз аџьапҳани афатәи ҳаманы Рица ҳнаргеит. Уантәи шьапыла Ауадҳара ҳнеин Псҳәыҟа амҩа ҳақәлеит.

Ауадхара ҳаннеи уа иаҳзыпшны иҟан амилициа аусзуҩ алеитинант П. Г. Аршба, мҩапызаҩык иаҳасабала, иара убас апшьбатәи абаталион актәи авзвод акомандир, алеитинант Б. Г. Шамбагьы.

Ҳара ҳапхьа инеиз архәҭақәа дыҭҟәаны дрыман немец қәыпшӡак, уи ҳара дхақәлан. Хымш ҵуан урҭ иацәажәоижьҭеи, аха акгьы иҳәомызт, ҿаҳадагәак иеипш ихы мҩапигон. Урҭ ирҭаххеит аҭҟәа даҳдырбарц. Ҩыцьа аруаа дрыманы иааит ҳара псшьара ҳәа ҳахьтәаз. Анемец бызшәа здыруаз сержантк ус диазҵааит: «Уара ҳара ҳнапаҿы уҟоуп, уҿымҭра уахырҟьаны уаҳшьыр ҟалоит, еиҳа еигьӡами ҳазҵаарақәа рҭак ҟауҵалар? Зегь рапхьаӡа ҳара иаҳҭахуп иаадырырц – уабанӡатәиу, насгьы ҵаҵгәыс иамоузеи абранӡа шьаарҵәырала шәаара?»

– Аҭаҭын сышәҭа, – иҳәеит иара. Зегьы омашәа ирбеит, хаха-хымш ҿызымҭуаз, акырзымфоз ауаҩ ацәажәара ахьигәапхаз. Ҩынтәҟа днаҿыхашәа ҟаиҵеит, аха уи иныпшуан аҭаҭын дшамыхоз. Аимҳәара далагеит. – Сара сан дынхоит Берлин азааигәара, дысзыпшуп. Арахь ҳандәықәлоз ҳкомандирцәа иҳарҳәеит еибашьрада Кавказ аагоит, нас ахақәитра шәауеит ҳәа...

Ҳара ҳаамҭа анааи, ҳеааидкыланы еиҭах Псҳәыҟа амҩа ҳақәлеит. Ҳара ҳазқәа иқәыз аидареи ҳазныз амҩахәаст ақәеи еидкылашьа рымамызт, еиҳараӡак аҩадара-ладарақәа.

Ахытцырҭа Аҽхы ҳнеиуан. Амш баапсын, ақәа леиуан, ҳамҩаҿы уадаҩрак ҳақәшәоит ҳәа аӡәгьы ҳгәы иаанагомызт. Убри аамҭазы иааҳакәыршаны апулемиотқәеи, автоматқәеи рҿаархеит. Ҳарагьы ҳавтоматқәа ҭҳарҟьашәа ҟаҳҵеит, аха иубода, ахәлара иалагеит, еилагьежьрахеит. Агәра угартә иҟан урҭ акыр ишаҳцәыхараз. Ауха ҳара ҳҿы пстбарак ҟамлеит, аӡәы ишьапы рхәит акәымзар.

Адырҩаҽны, август 29 рзы, Псҳәы аагәара ҳнеит, дара 28 рзы Псҳәы иааин ақыҭауаа еиларгьежьуа ирылан. Ақыҭа ааӡамҭацәа: аишьцәа Мартыни Емелиани Казаренкораа, Иаҳиа Тлисов, Пиотр Семененко, Владимир Дармилов, аколнхара ахантәаҩы А. Шишин, амилициа аусзуҩцәа М. Вендель, А. Оҭырба, П. Папава, уҳәа рабџьарқәа (ашәарыцага шәақьқәа) аашьҭыхны анемеццәа инарҿагылт, аха ирылуршозеи?

Аҭыпантәи аҽар гәыпҩык, ҳара, акурсантцәа иҳавагыланы, аибашьра иалагеит. Урҭ еиҳараӡак ацхыраара ду ҳарҭон мҩанызаҩцәас, пшыхәцәас. Исгәалашәоит 17 шықәса ирҭагылаз Пелагеиа Добровольскаиа пшыхәра дрышьҭуан, дцацыпхьаӡа анемеццәа дыҭҟәаны дыргон, ҳара ҳрықәланы дырцәаагон, ус хынтә лыпсы еиқәҳархеит, нас Аҟәаҟа ддәықәырҭцеит.

Псҳәы дынхон, ҳаҭыр ду иқәын, маха-шьахала уаҩы нырҳа дук иакәын, абаза Балҭа. Балҭа анемеццәа анааи дрыцәшәаны иқыҭа аанимыжьӡеит. Даргьы омак гәырҩа дадыргомызт, маҷ-маҷ игәшәа ҳәаны рнапаҿы даргар рҭахызар акәхарын.

Ҽнак зны, Балҭа ақыҭа агәҭа далаланы дшааиуаз, хҩык анемец-автоматчикцәа мотоциклк иақәтәаны иааипылеит. Урҭ уажәада дрымбацзар акәхарын. Ирызбеит инаилахәмар-ааилахәмарырц. Иаангылан иааикәшеит.

– Уарбан, ара узыҟоузеи, иуҭахузеи? – рҳәан ихәлацьацьо, игәҭасуа иалагеит. Балҭа днапшы-аапшит, аха рааигәара уаҩ дыҟам. Аӡәы днаимҵасын иавтомат ааимипааит, нас рыхҩыкгьы рхы изамыхәауа инышьҭаҵаны, равтоматқәа аарымхны абна дныла-леит...

Август 28 инаркны сентиабр 9 аҽнынӡа архәҭақәа: 25-тәи аҳәаахьчаҩцәа рполк, Актәи Қарҭтәи аршьа-

ҟатə ҭцараиурҭа (абарҭ аҵəахəақəа зҩуа дызлаз) акурсантцəа рбаталионқəа, 394-тəи ахысратə дивизиа аполкқəа, 61-тəи ахысратə дивизиа 307-тəи аполк,155-тəи ахысратə бригада уҳəа уахгьы-ԥынгьы ажəылара иаҿын Псҳəы ахақəиҭтəразы. Сентиабр 9 ашьыжь анемеццəа Псҳəы ааныжьны ашьха хытцырҭа Санчараҟа ииасит. Ҳаргьы, Ауадҳарала ижəылауаз акурсантцəа, анемеццəа хрышьҭаланы Санчара ахытцырҭаҿы ҳнеит.

Псҳəы ақыҭа хəҷы аҟны анемеццəа 12 мшы ракəын иахьыҟаз. Урҭ ақыҭа аԥхаста ду арҭеит. Ирацəаоуп иршьыз, иҭҟəаны Нхыҵ-Кавказҟа иргаз, цыҭҩык зхы изахəаз Аҟəаҟа илбааит. Псҳəы иҟаз агəаҟра атəы аҳəоит сентиабр 8 рзы Арашҩа аҳаблаҿы абаталион акомиссар Рудои, аполитрук еиҳабацəа Рыбинцев, Руденко, аруаа Торговцев, Скаченко, Кублашвили рнапы зтцарҩыз акт: «Алеитинант иԥсыбаҩ аҟны иубоит ихы-иҿы, инапқəа шыблу, иарҕьа напы хтцəоуп. Егьырҭ аруаа ирныԥшуеит ргəаҟрала ишшьу, зегьы рыхқəа хытцəтцəоуп. Ари еиԥш иҟоу агыгшəыгра бзантцы хаштра ақəым. Ҳара урҭ ршьа кəапеила иаҳтоит».

* * *

1942 шықəса, октиабр аҩбатəи азбжазы акəын. Санчара ҭыԥқəак рҟны 1,5–2 метрак иазынаԥшуа асы шьҭан, даара итцаауан, шьыжьымҭанк ҳавзвод акомандир алеитинант Папуша дуԥхьоит рҳəеит.

Алеитинант иҟны, сназааӡа ҿааиҭит иара: «Акурсант Ҭариа! Псҳəы аштаб аҿы иузыԥшуп, ушзахəо ирласны уцароуп», – иҳəеит. Априказ нагӡатəуп. Сҩызцəа абзиараз ҳəатцəҟьа рамҳəаӡакəа амҩа сықəлеит. Ашьыбжьышьҭахь, скараха аштаб аҟны сыԥсы сыманы сааит.

– Уаала арахь, – иҳəан капитанк симаны аккарахь иҿынеихеит. Ҳашнеиуаз ҳа тцла дук ҳнатцалт. Псык аплашь дылаҳəаны дышьҭоуп. Ҩыцьа асолдатцəа настха игылоуп, раагəара ԥеикəа ҭоуҕанк ашақə иасуа иҿаҳəоуп. Зегьы аԥсы ҳаикəшаны ҳнихагылт.

– Аҩыза Ҭариа! – Абри ҳаԥхьа ишьҭоу аԥсы аҳəаахьчаҩцəа 25-тəи рполк аполитрук еиҳабы (ижəла иҳəеит, аха исгəалашəом) Санчара дызгарыз ахы иқəшəеит. Иҩызцəа дрыҳəеит ибаҩ анышə иамардарц Гагра ақалақь аҟны. Уара унапы ианыстцоит, абарҭ аҩызцəа уцырхырааны Гагранӡа игара. Дызлажəго (Рицанӡа) аԥы хианы игылоуп, – аҵəажəара даҿын акапитан.

– Абра иҟоуп ҩ-пакетк. Акы, Рица аштаб аҟны ируҭоит, уантəи машьынала дыжəгоит Гагранӡа. Егьи апакет «Жəаҩакəара» арратə ҭцараиурҭа аштаб аҟны ируҭоит. Нас шəара арахь шəхынҳəуеит, – иҳəан апакетқəа аасиркит.

– Исҳəаз зегьы еилукаама? – иҳəан даасҿаԥшит.

– Ааи, еилыскааит, аҩыза акапитан, – сҳəеит сара, сҭашəалаӡаны. Ианакəызаалак аԥсы дыскхьазма, мамзаргьы иааигəара снеихьазма.

Аԥсы дҩышьҭыхны аԥы днақəтцаны шахала дақəҿаххəеит. Акы, амҩа ҳақəлеит алашьцара рацəак шагымз, ҩбагьы, мҩахəастала уахынла ашьха аныҟəара зынӡа иманшəалаӡам, еиҳарак арҩашқəа, аладаракқəа, аҩадаракқəа ирхысны ацара…

Аԥы агəра кны аԥхьа сгыланы сцон сышзахəоз, истахын илашьцааӡа амҩабжа ҳахысырц. Сҩызцəа аԥы ашьҭахь игыланы иҳашьҭан, дара рбызшəала еицəажəон (Азиатəқəан), милаҭла изустцəоу сыздыруам.

Абас 8–10 верск ҳцахьаны, шьха ҳаракык ҳаҿаланы ҳашнеиуаз, амҩахəаста агəҭаны, аиашазы уахьцо умбо илашьцахьан, исышьҭаланы инеиуаз аԥы цыцӡа иаангылеит, ашьаԥқəа изықəгылоу адгьыл иакызшəа. Маҷк аԥсы аҳаршьап, сҳəан агəра шыскыз

сышьҭахь икажьыз ахаҳә сныҟәтәеит, сҩызцәагьы аҭаҭын иахо иаатәеит. Пыҭрак ашьҭахь, сҩагылан аҽы аӷәра кны снахеит, аха умпсит. Шьаҿак пхьаҟа иаҳзамырҟацеит, уажәы-уажә ашаҟә иасны шьҭахьҟа исыхон. Сҩызцәа пхьаҟа ицарц иҟарымҵаз акагьы ыҟам, аха зегьы башахеит. Сара сзыцәшәоз аԥсы дшаҟәу исымпытҟьан ахра иаҿалар ҳәа акәын. Уаӷеимшхара алашьцара иналаӡ ицон, нас дыԥшаа изхароу.

Ҳанеибаршӡа исызбеит шьҭахьҟа снаскьаны, нас ижьаны еиҭах ари амҩахәаҭахь икылызгарц. Исышьҭаланы аҿынанахеит. Пыҭрак снаскьан, нас сармарахь ала, еиҳа излаиашарҭаз амҩала схынҳәны Ауадҳараҟа ицоз амҩахәастаҿы сынкылсын сҿынасхеит. Уаанӡа исышьҭаланы инеиуаз аҽы иадырсызшәа иаангылан агьеҩҳәа шьҭахьҟа инасыхеит. Уи акәхеит. Саргьарахь ала аарлаҳәа избаз аҳацаҟьаҟәа рыбжьара иныбжьазгалан агәреи ашахеи неицырхыраны аҭла инадҿасҳәалеит.

– Аҩызцәа! Шәааи аԥсы даҟәҳхып, уаха ара ҳаԥхьап, ашьыжь иҟало аабап, – сҳәеит.

– Уара укамандируп, ишуҭаху, – рҳәан даарак икра рҭахӡамкәа, аԥсы аҽы даҟәхны, еиҳа иахьыманшәалаз дныюшьҭаҳҵеит.

Цас иауазшәа, аҽы ашаҟә иасуеит, ашьапҟәа кыднаҟьоит, икьыркьыруеит. Арахь иҳакәыршаны ахысбыжькәа гоит, анемеццәа алаапк рыцҳазшәа ахраҟәа ирҿоуп. Акыр аамҭа ҳтәан, дара еицәажәон, акы еимаркуан-еиҿаркуан. Сара ирҳәо сзеилкаауамызт, шәзыргәамҵуеи, ишәыхьи ҳәа сызразҵаауамызт, изызӡарызеи, маҷкгьы срыцәшәон. Дареи сареи зынӡаск ҳаибаздырӡомызт, ҳархәҭаҟәа хаз-хазын.

Аҭх аҽааҩнашоны, исызбеит аӡәаӡәала ҳацәаларц.

– Мап, ҳара ҳацәауеит, ҳанаапшлак уара, – рҳәеит дара. Рҩыцьагьы ҩагылан алашьцара иналаӡ ицеит.

Сара абҕьыжә рацәаӡаны иааизызган, савтомат саԥхьа икажьыз ахаҳә иныҟәҵаны саатәеит. Ҩ-метрак роуп аԥси сареи иҳабжьоу.

Зегь реиҳа сзыцәшәоз аҽы аӷәра ԥҵәаны исыцәцар ҳәа акәын. Алашьцара сахьалаԥшуаз, зны ахаҳәҟәа икажьыз зегьы ҵысны иҳәазо сара сышҟа иааиуазшәа збон, даҽазны анемеццәа сыкәшошәа збон, сҩызцәа аӡәгьы ихабар збомызт.

Ашьҭахь излеилыскааз ала, урҭ шыцәаз руаӡәк амгәахь ихьуазаарын, ишакәымыз имаҭәа иҟьашьит, нас ҳаԥык ԥшааны амца еиҟәҵаны ҵаҟатәи имаҭәаҟәа ӡәӡәаны ирбашәа ҟаиҵеит. Ишакәхалак, урҭ ааит иккаӡа ианааша. Сара лацәаеихшьык ҟамҵаӡакәа аԥсы дшысҷаԥшьоз аашеит.

– Шәааи аԥсы аҽы даҟәҳҵап, ицозар аабап, – сҳәан, снеин аҽы сыманы аԥсы снеихагылт. Маҷкгьы иаасзычҳарыма уҳәартә фҩыкгьы нысҿасит. Аԥсы дҩышьҭыхны аҽы днаҟәҳҵан, еиҭах шахала днаҟәҿаҳҳәеит.

Аӷәра аанысҟылан амҩыхәастахь сҽы снахеит. Иаргьы аҽамырххаҟәа исышьҭаланы аҿынанахеит. Ҳаи, Анцәа илԥха уауааит, шьҭа исыццар ҟалап, сгәы инҭысҳәааит. Амҩахәастаҿы снеин Ауадҳараҟа схы рханы сҿынасхеит. Сҽы агьеҩҳәа сышьҭахьҟа инасыхан ицыцӡа уа иаангылт, иаха ишыҟанаҵаз еиԥш. Аҽы иаамеигӡаҟәа иазырымуз акгьы ыҟам, ирԥҟеит, иахеит, аха шьаҿак пхьаҟа инеиҭамцит. Иареи сареи ҳаибаҟьаҵәҟьеит, аха инысҟылеит изулак.

Ишамуҵәҟьоз анызба, еиҭа иахьҿаҳәаз иназган аԥсы даақәхны деиҭанышьҭаҳҵеит.

– Аҩызцәа, шәара ижәбауеит ҳеы уаҳа ишымцо, ҳҳәатәы шханамҵо, иҟаҳҵари, шәгәы иаанагои, – сҳәан снаразҵааит.

– Уара укамандируп, ҳара иуҳәо ҟаҳҵоит, – рҳәеит дара.

– Ус акәзар, шәара ара шәыҟаз, сара сышзахәо аштаб аҟны сцаны ирасҳәоит иҟалаз, исабжьарго збап, – сҳәеит сара.

– Мап, уара ара уҟаз, ҳара ҳцаны ираҳҳәоит, ирҳәо аилкаа узааҳгоит, – рҳәахт дара.

Мап сҳәар ҟаломызт. Акы, аштаб ашҟа имнеир ҳәа сшәон, ҩбагьы, уа инеины аиаша рымҳәар еиҳагьы ишәартан. Арахь, убри аламҭалазы СССР Арратә Мчқәа ркомандаҟатцаҩ Хада иҟаитцаз априказ иаҳәон: «Шьаҿак шьҭахьҟа ацара ҟалом» ҳәа. Ари иаанагоз априказ назмыгӡо аҭакпхықәра иақәыршәара (ишьра) акәын.

Сара сеилызкаауадаз, аҽы акагьы аҳәаӡомызт, исыцу аиаша рымҳәар. Абас ҩ-мцакы срыбжьахеит.

– Шәара шәца аштаб ахь, аха аказы сшәыҳәоит аҩызцәа, – сҳәан рааигәара снеит, – шәара шәышиашоу аштаб аҟны шәнеины аиашатцәҟьа рашәҳәа, аиаша шәара ишәымҳәар, изашәҳәо агәра рымгар ҟалоит, нас аҽы акагьы азҳәаӡом, уи иаанаго (априказ анамыгӡароуп). Уи закәу шәара ижәдаруеит, – сҳәеит сара.

– Уи азы уаҳцәымшәан, уаҳзыпшыз, – рҳәан аладара инҭакәкәа ицеит.

Ашьыжь аштабахь ицаз, асааҭ 2–3 реипш, сержантк дрыцны иааит, сшымгәыгӡоз. Асержант апсшәа насеиҳәан днеин ацаҟьа ду дныкәтәеит. – Шьҭа апсы аҽы дақәшәтца, – иҳәеит иҽхыршәааны. Ишпасыпсыхәоу, ари аҽы аҳапаҳәа Ауадҳараҟа амҩа ианыланы инасышьҭалар... Ахәыцра саҿын сара. Апсы аҽы днақәтцаны дааҿаҳҳәеит. Нас аҕәра аанкыланы апхьа снагылан снахеит. Иаргьы мап мкӡакәа исышьҭаланы аҿынанахеит. Ҳнеит амҩахәастаҿы, нас саргьарахь саахьаҳәын Ауадҳараҟа схы рханы сҿынасхеит. Шьаҿак ҟастцаанӡа убасҟак иргьеҩны сышьҭахьҟа исыхеит, снапы ҿнахуама сҳәартә. Уаҳа пхьаҟа шьаҿак ҟанамтцеит.

– Шьҭа еилыскааит, угьежьы ушьҭахьҟа – Псҳәыҟа, – иҳәеит аштаб аҟнытәи ирыцны иааз асержант. Саргьы сыпсы аҭыџ аҟны иааит. Сара ишсылшоз ладароумаҩадароума ацара саҿын, иаргьы иаасышьклапало исышьҭан, аҭыпаҿы анеира иахыццакуа.

Амра апсы шҭаз Псҳәы аштаб аҿы ҳнеит. Апсы даақәаххын днышьҭаҳтцеит. Аҽы ахы ишаақәитҳаз ашақә иасуа, амла иагаха иҩны аҩызцәа рышҟа ицеит. Сааҭк ашьҭахь ишиаҭәаз еипш, амҩаду азааигәара анышә дамаҳдеит. Ауха уа, аштаб аҟны сынхеит, адырҩаҽены сҩызцәа ахьыҟаз Санчараҟа сцеит. Уа сахьнеиз сҩызцәа зегьы цьанаҭынтә саазшәа испылеит, иҟалаз анрасҳәа омашәа ицьаршьеит. Шьоукы аҽы аҩызцәа иахьрылыргаз агәампхеит рҳәеит, даҽа шьоукы – шәымҩа шшәартаз ацәа иалашәеит рҳәеит. Ишакәхалак сара спсы еиқәнархеит. Аха иахьагьы еилкаам, ари зегь ҳзы имаӡоу аҳтыс азы, аиашатцәҟьа.

Санчара, аибашьра акәым, уаҩы иааизымычҳатцәҟьо ихьҭан, ҩ-метрак инареиҳаны асы шьҭан, еиҟәжәаны итцаауан. Арахь ҳара фатәыла ҳаиқәшәамызт, анагара уадаҩын. Хәылбыҽхак зны солдаҭк, ҳара иаҳзымдаруаз, дааҳадгылан ҿааиҭит, «Абра, шәытцаҟа шьоукы, Псҳәынтә аҽеадақәа рыла афатә аазгоз саарышьҭит, апсыуа дыҟазар абранӡа дааиаа-ит», – рҳәеит.

«Апсуаа ҳашпаҟам», – ҳҳәан жәҩык еицыз зегьы аддыҳәа ахылагьара ҳталаны ҳҿылаҳхеит. Макьана цқьа имлашьцацызт. Ус аҽеадақәа ҳнарылагылт.

– Ҳара ҳапсыуааупп, ҳазҭахыда, – ҳҳәеит.

– Аа, дад бзиала шәаабеит, – рҳәан ҩыцьа ахацәа заманақәа аахпылан апсшәақәа наҳарҳәеит. Дад, шәызустцәоу ҳашәҳәеи, – рҳәан инаҳалапш-аахалапшит.

– Руаӡәк, Бадис Саманцьиа, сара сгәыла иакәын, иареи сареи ибзиаӡаны ҳаибадыруан.

– Ари Аџьба Сафер иоуп, Ҷандаратәуп, арҭ Кортуа Маҟсим, Мсас Чичба, Ладикәа Зиӡариа, Алеша Цьыҕьелиа роуп, лыхнытәқәоуп, ари Оҭырба Самсон – Бакланкатәуп, Цкәиа Валодиа – Цьырхәатәуп, Дасаниа Шьаиб – Жәандәрыпшь, – иааиқәысыпхьаӡеит.

– Аа, сгәылацәа хәыҷқәа шәоума, шәхатҟы сцааит, – иҳәан Мсаси Ладикәеи ааигәыдиҳәҳәалеит Ҳамс Хынҭәба.

Абас зегьы ҳаибадырит. Урҭ ҳазтцааит ҳшыҟоу, ҳшану. Нас Ҳамс аатцәа дук даахан иаҳәызбала аӡахырсҭа аапиҟан, – «аа, иаажәга, шәартмаҟҟәа шәырҭал», – иҳәан, ачарҩа шкәакәа «ишаҳамуаз» иҳаиҭеит.

– Уатцәуха Псҳәыҟа ҳгьыжьуеит, даҽа хымш рышьҭахь ҳаиҭаахуеит, усҟангьы аатцәак шәара ишәтәуп, амала даара шәхы гәашәҭа, ижәдыруазааит шәаҕацәа ратҟыс ашьха еиҳа алеишәа шыцәгьоу, ишшәартоу, – рҳәеит ҳанеипҵыртцуаз Ҳамси Бадиси.

Ашьҭахь излеилыскааз ала Бадис деибганы иҭаацәа дырзааит, аха рацәак мыртцыкәа ипсҭазаара далтцит. Ҳамс хабарда дыбжьаӡит. Иахьагьы уаҳа еилкаак рымам иҭынхацәа.

Иаабон Санчара рацәак ҳашнымхоз. Ҩ-баталионк иҟаз ҳкурсантцәа зынӡаск иаҕахеит, аӡәи-аӡәи ҳаибамбо аҟынӡа. Ирацәоуп иҭахаз, иҟоуп зшьапқәеи знапқәеи атцаа иакыз, ичмазцәахаз. Бтцарамза аҩбатәи азбжазы, зыпсы ҭаны иаанхаз 25-ҩык акурсантцәа ҳааизганы Голован ҳәа сержант еиҳабык ҳнаирҭан амҩа ҳақәыртцеит Марыхә акатцәарахь. Аха ҳдәықәызтцаз акапитан ахьызқәа Гәандреи Драндеи ицәеилаган Драндаҟа ҳдәықәитцеит.

Аси атцааи ҳарцәынханы, иҳаулак хаха-хымш рышьҭахь Дранда ҳааит. Уа ҳанразтцаа: «Ари еипш иҟоу архәҭа ара иҟаӡам, шәца Аҟәа аштаб аҟны», – рҳәеит. Ҳкомандир Аҟәа дашьцыламызт азы (саргьы омак исыздыруамызт) сара сицны Аҟәа ҳааит. Ҳнанагеит Аҟәатәи арратә пулемиоттә тцараиурҭаҿы (уажәы асанаториа МВО). Уаҟа мҩанызас леитинант еиҳабык дҳарҭеит, иагьидыртцеит Гәандра игылоу архәҭаҿынӡа ҳаигарц.

Адырҩаҽны, ахәылбыҽха, Гәандра ашьха ҳабла хәыҷы аҟны итәаз архәҭа ҳнарыҭаны, иара Аҟәаҟа амҩа дықәлеит. Ашьҭахь еилаҳкааит Марыхә ахытцырҭаҿы амлеи ахьҭеи иаганы итәаз аруаа ҳапсахырц азы ҳашнаргаз.

Ҩымыш ҳапсы анаҳшьа ашьҭахь, ҽнак ашьыжь зегьы ацәаҳәа ҳнықәдыргылт. Капитанк длеиҩеиуа ҳапхьа дгылан. Ус хҩык абынуаа реипш, рпатцақәа рҿабаба, рнапқәа рышьҭахь иҿаҳәаны ирыманы иаа-аит. Ҩба-ҩба метра рыбжьатцаны инадыргылеит. Хҩык автоматчикцәа ҳаалырхын урҭ рҿапхьа аӡәаӡәа ҳнадыргылт. Дареи ҳареи ҩба-ҩба метра ҳабжьан. Сержантк ҳашьҭахьала дааҳадгылан аӡәаӡәала адтца ҳаиҭеит: «Акапитан иажәа даналго атҵыхәтәаны, Апсадгьыл апсахыҩцәа иргәыдышәтца! аниҳәалак, аҟәҟәаҳәа иргәыдышәтца», – иҳәеит.

Аиашазы, сгәы нтыпсаа ицеит. «Ишпа, абри ауаҩ, асовет уаҩы алажә еипш дысшьуану?» – схәыцуан.

– Абарҭ ижәбо ауаа, – дналагеит иажәа акапитан, – Асовет ҳәынтҟарра иааӡеит, атцара днартцеит. Иахьа Ҳапсадгьыл ашәарҭа иантагылоу, ианыхьчатәу, дара ҳаҕацәа анемеццәа ирыдгыланы ҳаруаа ирабашьуан. Абарҭ ахәымгақәа рымшала, мышқәак уажәапхьа, абра ҳахьгылоу аҭыпаҿы иҭахеит хышәҩык инареиҳаны ҳҩызцәа – апатриотцәа. Аха урҭ рҳақ иамышьҭит, аҳәаа ихытцаанӡа ииаанкыланы иҳәынҷоуп. Иахьа ирықәнагоу иақәыршәатәуп, арҭ реипш иҟоу ачарҳәаҩцәа. Шәыҽешәырхиа. Ҳавто-

матқәа ҩхаршаланы инарықәаҳкит. Уаанӡа сызхыпшылоз аблақәа ракәымкәа, ақәыцьма аблақәа ракәын избоз, еиҳа дышәпахазшәагы збо салагеит, сапхьа игылаз аԥсахәы. Арахь аԥсахыҩцәа шәреихс аниҳәо смаҳархәагы сшәон, стцашәшәалаӡаны сихәаԥшуан ари аԥсахҩы қәыцьма. Иара азин имазар иблақәа рыла сифон. Аха...

Убри аамҭазы: «Ҳаԥсадгьыл аныхьчатәыз изыԥсахыз, шәҩыла ҳаҷкәынцәа зымшала иҭахаз, аԥсахыҩцәа рыԥсҭазаара иалхтәуп латцас! – Артцәаа аатиргеит акапитан. Сгәабжьынацәа савтомат натцасырӷәӷәеит. Уи акәхеит...

Адырҩаены 100-ҩык рҟынӡа аруаа, ҳара акурсантцәагьы ҳнарылатцаны, ацәахәа ҳнықәдыргылан акомандаҟатцаҩ иприказ иаҳзапхьеит. Априказ иаҳәон, Марыхә ахытцырҭаҿы ҩымз раахыс анемеццәа ирҿагыланы еибашьуаз ҳаруаа рхаҭыԥан ҳшыргоз.

Марыхә зхытцырҭа даара иуадаҩу шьхоуп. Ҳахьнеиз иҳаԥсахуаз аруаа урҿапшыртә иҟамызт. Ирыгын афатә, цьапҳаныла еиқәшәамызт, арахь аси атцааи рыхгара уадаҩын. Аиаша ҳҳәозар, аӡәгьы изхатцомызт Марыхә ахытцырҭа аҟнытә аӡә деибганы дтытцуеит ҳәа. Аха ауаҩы иԥсадгьыл анихьчо илымшо акгьы ыҟамзаап.

АЖӘОХӘТӘИ АХЫ

1943 шықәса ианвар азы Марыхәтәи ахытцырҭа аанышьны, ҳбаталион (акомандир Маиленски) Краснодар атәылаҿацә аӷа хәымга иқәцаразы ҳдәықәлеит. Ианвар 14 аены (хьачхәама аены) асержант еиҳабы Шукуров дсыманы аҩны, Лыхны сани саби рҟны ҳаакыдгылеит. Аамҭа ҳамамызт, сан, саб, сахәшьа, сашьа, сгәылацәа сызхара исзымбо, акрыфа-акрыжә, ҳамҩаныфа ҳаманы, бзиала ҳәа нараҳәаны, ҳбаталион ашҟа хдәықәлеит. Хыԥсҭа ҳаннеи ҳбаталион зегьы иҭацәны игылаз, (ақырҭуа хтцәацәа рзы идыргылаз) аҩнқәа рҟны иаанҿасит иԥхьарц.

Иҭацәыз аҩнқәа анысҳәа, иаасгәалашәеит: 1937-1938-тәи ашықәс еиқәаҭцәақәа рышьҭахь, Қырҭтәыла аиҳабыра ирыӡбеит Хыԥсҭа ақыҭаҿы аҩнқәа ргыланы Қырҭтәылантәи ауаа (агырцәа) нааганы индырхарц. Шәара шәазхәыц – Ҳаԥсадгьыл амца акуп, анемеццәа Кавказ ажәылара иаҿуп, арахь ақыртцәа аҳаҳаи ҳәа Аԥсны аҩнқәа ргыланы «ахтцәацәа» ааганы рыҩнатцара иаҿын. Ашьыжь инаркны ауаа раагара иналагон, ахәылбыеха дара бналаны рышьҭахьҟа ицон. Ажәакала, ихтцәаны иаауаз зҭахымыз рацәан, аха рыгәхьаа зкыдаз, дара ртәы ҟарҭцон..

Абраҟа исгәалашәоит ахынҩажәатәи ашықәсқәа рзы ахтцәацәа Аԥсныҟа раагара иазкны амилициа аполковник Андреи Бобуа иихәаз хҭыск: «Агырцәа Аԥсныҟа раагаразы ицоз амашьынақәа саргьы срыдкыланы сыргеит, – иҳәеит уи. – Ҳнеит қыҭа дук аҟны. Амашьынақәа (30 ирeиҳан) шаны идәықәыртцеит анхацәа ахганы Аԥсныҟа раагаразы. Сара сызцыз амашьына шҭа дук инҭалан аҩны аԥхьа иаангылт. Шьыжьын. Аԥшәма, 45–50 шықәса ирҭагылаз ида уаҩ дымгылацызт. Аԥсшәақәа анааибаҳҳәа ашьҭахь, еицыз ҳаиҳабы аԥшәма еиҳәеит ҳнеира хықәкыс иамаз, аиҳабыра ирҳәаз мап ацәкра шыҟамлоз...

Аҭаацәа зегьы ааин иааҳакәшаны иаагылеит. Аԥшәма, иԥхәыс, иан, ихәыҷқәа хҩык, иаҳәшьа. Урҭ ираҳаз иархагеит: «Ҳара цьаргьы ҳцом», – рҳәан, мап ркит. Убри аамҭазы аԥшәма дынҳалтцын, днеин атцла иадгылаз амардуан ду ааиган, рацәак иҳаракымыз акәасқьа инадиргылан, аддыҳәа аҩны ахыб дныкәлеит. Зегьы ҳшанханы ҳихәаԥшуан. Амардуан ишьапала днагәҭасын ашҭа иныкәижьит.

– Исҳәо шәаҳауама, – иҳәан ҳашҟа ҿааиҭит. – Сара сыҧсҭазаара зегьы абри ашҭа иҭасырҳхьеит. Шәнаҩсан ижуп саб, сашьцәа, саҳәшьа. Мчыла ҳшәымгозар, ҳара ари агәараҭа ныжьны џьаргьы ҳцаӡом. Ҳшәымгар шәымуазар, сара сыҧсы шҭоу сшәыццарц сыҟаӡам, – иҳәан иаҳәызба цырцыруа имгәацәа инадкыланы даагылеит. Анс-арс рҳәеит, аха амалахазгьы дақәшаҳаҭымхеит.

– Уара, иҧсы игәагьыҭцәҟьап ҳәа шәыҟоума, иҭаацәа амашьына иақәшәыртәа, рымаҭәақәагьы. Ишаагацәҟьо ибар ихәыҷқәа дрышьҭалоит, – иҳәеит ҳаиҳабы. Иҭаацәа зегьы ишыҳәҳәоз амашьына инақәҳартәан ҳҿынаҳхеит. Уи акәхеит, имгәацәа пжәаны дбылгьауа хланцы дынҭалеит апшәма.

– Ари збаз иҭаацәа зегьы агәырқьҳәа иҳажәлеит, ажәакала цәгьала ҳаҧсы рцәаагеит...»

Ари ажәабжь аниҳәоз Аҟәа ҧсрак аҟны ҳгылан, 20-ҩык инареиҳаны агырцәагьы изызырҩуан. Аха аӡәы ажәак изахымҳәааит.

394-тәи ахысратә дивизиа, ҳара ҳбаталион злаз, Тҟәапс инаркны еилаҧыххаа еилажьыз ақалақьқәеи, астаницақәеи, аҳаблақәеи ирылсны ицон, иҟан имаҷымкәа анемеццәеи ҳареи ҳаидысларақәагьы. Белореченск ҳаннеи, архәҭақәа зегьы дәықәыртцеит Краснодар ақалақь ахақәиттәра иазкыз ажәыларахь. Февраль 12 рзы Краснодар ақалақь ҳналалеит.

Итҟәацуан ана-ара абзырбзан хқәа, ааихсыгьрак ҟарҭцомызт автоматқәа, апулемиотқәа, аминамиотқәа, ухы аахыртцәон аснаиперцәа. Ажәак ала, еилашуан амца. Ус немец ҳаирплан хәҷык «миссершмитт» аҩны еихагылақәа ирбыжьҟьаны пулемиотла ихысуа иааҳхалеит, имаҷым иҭахозгьы. Ҳара абџьарс иҳамаз зегьы рыла аҳаирплан аихсра ҳалагеит. Рацәак мыртцыкәа аҳаирплан аматор неихашәа ицеит, иаадырит ахы шақәшәаз. Ахысра иааҟәытцын иххаӡа

аҿынанахеит итәарц. Ҳаргьы ҳаивасны ҳнашьҭалеит. Хара имцакәа аихамҩатә баҕәаза ашҭаҿы инатәан иҳәазаны еилагылаз аҩнқәа инарыжәлеит. Уи акәхеит, аҧырҩцәа ахьҭаҭәаз акабина ҟәаҟәаса, ҩыцьа рыҧсы рылышәшәаны иааҭыргеит.

Ари ахҭыс зегьы ҳзы игәырҕьараны иҟалеит, аха аҳаирплан хланцы илазышьҭыз ахымҭа зтәыз еилкаашьа амамызт.

Ақалақь апхасҭа ду аман, еибгаз аҩны еихагылак убомызт, ауааҧсыра – алыгажәцәа, аҭакәажәцәа, ахәыҷқәа лаҕырӡышаха иахҧылон, ҳгәыдыркылон, ишәҿаҳтцо ҳамам, ҳаҭашәымтцан, – рҳәон, шьоукы.

Зынра бааҧсын, асы шьҭан, иҭцаауан, ихьҭан, арахь фатәыла ҳаиқәшәамызт, фатәыс иҳамаз азараҟьа-ӡа акәын. Анацәа, аҳәса аҭцәарҩа, аҳарҩа уҳәа ирымаз ахәҷы рнапы иқәтцаны иҳашьҭан. Ари уаҩы игәы изырхьуаз акакәын, дара ирфо рымамызт, ҳара иҳазхәыцуан, иҳацхраар рҭахын. Ҳара ҳрылсны ҳцон астаницақәа, ақалақь хәҷқәа, ақыҭақәа, иаҳцрышәшәон ҳҩызцәа аӡәаӡәала, ирацәан иҭахоз, ихәны инхоз, иҭцаакуаз.

Хәылбыҽхак зны ҳбаталион неит Пашковскаиа ҳәа станицак аҳәааҿы. Ари астаницаҿы анемеццәа даара рҽыргәҕәаны иҟоуп ҳәа ҳарҳәеит апшыхәцәа. Даара иаалашьцаанӡа ҳаҧсы ӡаны ҳтәан. – «Аҩ. Ҭариа, авзвод акомандир дуҧхьоит», – иҳәеит илеи-ҩеиуа иҳалаз асержант. Авзвод акомандир иааигәара саннеи, сара саҧхьа уа инеихьан даҽа хҩык аибашьцәа.

– Цқьа шәысзызырҩы, – иҳәеит ибжьы ҭымгацәакәа, – ҳбаталион аҽазыҟаҭцара иаҿуп ашарпазы ажәыларахь аиасразы. Шәареи сареи ҳҿаҧхьа иқәгылоуп адтца ду – ақыҭа иналаланы еилкаатәуп анемеццәа рҭагылазаашьа, ажәакала анемеццәа ақыҭаҿы иҟоу-иҟаму аилкаара. Ҳармарахь ицо амҩаду ала дцоит аҩ. Ҭариа, ҳаҧхьа иҟоу – уара,

ҳаргъарахь иҟоу – уара... зегьы адтцақәа ҳаиҭеит. 30–40 минуҭ аамҭа иалагӡаны еилкаатәуп аҭагылазаашьа. Ҳаиқәшәоит абна, – инацәа нақәкны иаҳирбеит ҳашьҭахь игылаз аҵла еимҿапа ду. – Сара убра сышәзыпшуп. Амалахазгьы еиҿагыларак иапшьыжәымган, ишәарҭаны ижәбозар ирласны адырра сышәҭа, – иҳәеит иара.

Амҩаду саныланы снеиуеит. Шә-хәыцрак сеимаркуеит, сыла иабоит анемец еиқәитцаз амца қьоуқьад хаха сшазцо. Макьана аӡәгьы ихабар збом. Ҩны хәыҷык снадгылеит, цас иауазшәа, ласба шкәакәа хәҷык аакылҟьан иаасысны сакит. Уаҳа иҟастцо ансзымдыр, сартмаҟ иҭаз ашьақар ҟәырҷаха хәыҷы (уи сыҵсы иаҭцаҭаны исыман), ааҭызган, аласба инамтцасыршәит. Уи акәхеит, сласба сшьақар аамтцарсны аҩны атцаҟа инхәытцапҟа ицеит. Ус 5–6 ҩны снарывсит, аха аӡәгьы ибжьы смаҳаит.

Сгьежьны ҳкомандир дахьыҟаз санаауи, ҳҩызцәа аӡәы даиихьан. Уигьы уаҩ дшимбаз иҳәахьан. Ажәакала, анемеццәа ҳнеира рацәак шагымз иахытцны ицахьан.

Ашара анаакәла, ҳбаталион зегьы ақыҭа рымҿахакны иналалеит. Ҳкомандирцәа зегьы адтцақәа ҳарҭеит аҩнқәа еимаадарац. «Сара усыцаала аҩ. Ҭариа», – иҳәан, амҩахәаста даныланы иҿынеихеит ҳавзвод акомандир алеитинант Ахмедзианов. Саргьы иара снаишьҭалеит. 4–5 ҩны еимаадеит, аха аӡәгьы дҳамбеит. Ҩбаны еихагылаз ҩнык ҳнадгылт. Тцаҟатәи аихагыла тцҟьаӡамызт, ашьаҟақәа ирықәгылан, аҩбатәи аихагыла ишақәнагахара иҟан. Аргъарахьтәи аганахь ала амардуан халон аҩбатәи аихагыла ахь. Уи даҿаланы иҿыҩеихеит скомандир. Саргьы снаишьҭалеит.

Ашә ҳаннадгыла, скомандир даахьаҳәын уавтомат рхианы икыз аанарго даасҿапшит. Нас иавтомат ашә инадыргылан иааргәгәаны днагәҭасит. Ашә анааимҟьа сылапш нарықәшәеит хҩык анемеццәа ацәымза хәыҷқәа кәеицеиуа рапхьа иқәыргыланы акрышырфоз.

– Шәгыл, шәнапқәа шәырҩах! – артцәаа ааҭиргеит скомандир.

Азнык азы зегьы ҩагылан рнапқәа ирҩахеит. Ахышә иазааигәаны итәаз абырсаатк играната аамтцарсны ишимчыз ҳашҟа аҿаирхеит. Скомандир иавтомат инацәа натцаиргәгәан днатцхеит, аха умпсит, еибамгеит. Аграната наххууаан 10 метрак аҩны инацәыхараны итҟәацит. Убри аамҭазы, – «ушьҭахьҟа упа» – иҳәан иара иаргъарахь дыпеит, сара – сармарахь.

– Аа, сшьапы, сшьапы, иҟаутцалак иумышьҭын урҭ алақәа, – адтца насиҭеит слеитенант. Сара сграната ааҭыспаан азапал нтцаҭаны анемеццәа ахьтәаз ахышә иарбаны аҿыҩасырхеит. Цас иауазшәа сграната ахышә иамаз абжьанда иаахеит, аха ианааблаҟьа, насыпшәа, ахәтцәы асаркьа аапнаҿын, ауада иныҩнахаит. Сара исықәҳар ҳәа сшәаны сыҩны сҿынасхеит, шьаҿақәак ааҟастцахьаны сныкәтцәраан асы снылахаит. Аграната апжәареи сара скаҳареи ахьеиқәшәаз акәхап, азнык азы иҟалаз сзеилымкаазт. «Аа, арахь ухала, афырхатца», – ибжьы сгәы иныкәҩит скомандир. Сҩагылазар, ихьаақәа ихашҭны, агәырҕьара ихы иҭагьежьуа ишьны еилажьыз анемеццәа дырхагьежьуан. Рдокументқәа ҳаманы, ҳала иабаз ҳазхамтцо, ҳар рҿахьеизыргоз ҳнеит...

Адәы хҟьаны ишьтаз азымхозшәа, асы еибакны алеира иаҿын. Асааҭ 5 реипш, скомандири сареи ҳаицны еиҭах ҩны лаҟә хәҷык ҳныҩналеит. Ҳахьынҩналаз азхаз ана-ара еипхьытта икажьын ацәырҭақәа, ахызақәа, ахчқәа, шьамхахы азараҟьаӡа, ацәымза хәыҷқәа. Зыгәра ҳзымгоз, ҳазцәшәоз ыҟамызт.

– Ара азәгьы дыҟам уаала, – иҳәан, сапхьа дгыланы иҿынеихеит сызцыз. Иара ддәылтцхьан, сара азә дсыхазшәа сышьтахьҟа сынхьапшит. Абар ассир, инапҟәа шьтыхны ҷкәынак аурыс печка ахы дыкәтәоуп. «Аа, арахь упши», сҳәан, савтомат снацәа атцакны скомандир снаиҟәҟааит. «Арахь улбаа, ала», – иҳәан, днаитцаҳәҳәеит скомандир. Илагырз иҿашы, 20–22 шыҟәса иреиҳамыз арпыс ҟатак дналбаан ҳапхьа даагылт. «Аа, сшәымшьын, срыцҳауп», – аанагон немец бызшәала иихәоз ажәаҟәа. Дҳапцаланы ҳбаталион акомандир Маиленски иҟны дҳаманы ҳааит.

– Иабаҟоу уфызцәа – афашистцәа? – днаиазтцааит иааҳгаз анемец.

– Урҭ атцх аҽааѳнашоны иахытцны ицеит, сара саапсаха сыҟан азәгьы сааимырпшзеит, – иҳәеит атакс.

– Ҳара ҳацҵакуеит, иахытцны ицаз ҳрыхьзароуп, ари иррхаразы аамҭа ҳамам, – иҳәан, Маиленски итапанча ааҭихын ихытцәҟьа иарбаны даатцхеит. – Шәымѳа шәыҟәыл, урҭ алаҟәа ус иаҳзоужьуам, – иҳәан дааҳалапшит...

Алашьцара рацәак агмызт, ҳара ҳашзахәоз пхьаҟа ацара ҳаҿын, иахытцны ицоз анемеццәа ҳрышьталаны. Ус ѳны еихагылак ааигәара ҳнеит. Абри аѳны аҟнытәи игон пҳәыск лыбжьы: «Иоушәышьҭ абарҭ акгьы зхараӡам аҳәса, ахәыҷҟәа, иазхоуп ҳазкәшәыршәаз арыцҳара...» – Угәы кыднашьаауан уи лытцәаабжьы, ахәыҷҟәа рыгызбжьы.

Ари ҟалеит 1943 шыҟәса март аҽааѳнашоны Ҟәбан, Уст-Лабинск араион астаницаҟәа руак аҟны. Хәѳык-фѳык раҟара аруаа аѳны ҳакәшаны ҳгылан. Аѳны иаха иазааигәаз азәы ибжьы ҿацаӡа инаиргеит: «Аѳны ҳакәшаны ҳаҟоуп, азәгьы уцарц залшом. Еиҳа еиҕуп уа иѳнакны ишәымоу ауаа хаала иоушәыжьыр, мамзар акагьы ҳаигӡом», – иҳәеит.

Аха иддырҳарц рҭахым. Ицеит 5–10 минут, еиҭах апхәыс лыбжьы гоит. Аѳны ахыб иарбаны инароуны шәеихс, – иҳәеит ҳѳызак. Аҳәса, шаҟаѳы ыҟаз сгәалашәом азәаӡәала адәылтцра иаҿын. Атцыхәтәаны амардуан иаҿаланы илеиуаз, хѳык ахәыҷҟәа сылапш нарыҟәшәеит. Акы сазымхәыцзакәа ахыкәалаа еипш, аѳны саавҟьан ахәыҷҟәа рышҟа сҿынасхеит. Убри аамҭазы аѳны иѳнакыз анемеццәа автоматла амцатцәҟьа ҳажәыртцеит.

– Аа, умцан, уиа, уҽытцәах! Иҟоу умбаӡои! – аҳәҳәара иаҿын сѳызцәа. Сара, алаапк сыцҳазшәа, сцон ахәыҷҟәа рышҟа, аҿыв-сывҳәа исывҟьоз аҳҟәа рыгәхьаа мкзакәа.

– Диадиа, диадиа! – рҳәан хѳык ахәыҷҟәа сылапсны сааныркылт. Ус ран дааин, – «иҭабуп, асолдат, шәаала, шәаала, ара ишәарҭоуп», – лҳәан, аѳны аганахь дынҳахеит, ҳазегьы ҳаилапсны ҳаибакын.

– Иацы анемеццәа ахытцны ианцоз ишыжәбо ҳаѳнҟәа зегьы иѳназ ауаа нарылакны ирблит, ҳара абри аѳны ҳаѳнацаланы ишырбалак иҳазныҟәон, абарҭ алаҟәа, – даҿын ан ацәажәара.

Ҳара абас ахьынӡеибаҳҳәоз, сѳызцәа аѳны ҟәаҟәаса иргеит, анемеццәа рыхѳыкгьы рыбаѳ узеидымкыло ирцҟьеит.

* * *

Ҳбаталион ажәылара иаҿын. Аӡы иаго аҭәыц дахьынҳалоит ҳәа, иахытцны ицоз ҳагацәа акы еигӡомызт. Ана-ара ҳамѳа ркуан автоматчикцәа, апулемиотчикцәа, аснаиперцәа. Ишапу еипш, ижәылауа ар еиҳа иҭахоит. Есымшааира рхыпхьаӡара иаг-хон ҳдивизиа аибашьцәа.

1943 шыҟәса март аҽааѳнашон. Асааҭ 4 реипш, рацәак иҭбаамыз бнарак аҟны ҳнеит. Анемеццәа рпулемиотҟәа ҿаaихак ҟартцомызт, ҳара пхьаҟа цашьа ҳамамызт.

– Аа, аѳыза алеитенант, анемеццәа рпулемиот кажьны ицеит, – иҳәан дѳагылт ҳкурсант Игор.

Уи акәхеит, 100 метрак инаҳцәыхараны игылаз атҵла еилач ду иалатәаз аснаипер иаатирҟьаз ахы даахәнатцәеит Игор.

Ҳлеитенант априказ ҟаитцеит, пхьаҟа шәца, шәҩызцәа шәрыхьӡа ҳәа. Еизааигәаны иҟаз зегьы (20-ҩык раҟара ҳаҟан) пхьаҟа ҳҿынаххеит. Убри аамҭазы хынтә-пшьынтә раҟара ахысбжьықәа геит. Ус, сылапш наҟәшәеит, атҵла еилач иалатәаны ихысуаз аснаипер иаатирҟьаз ахы ихнатцәаз амахә кәлаауа ишынҭалаз. Исыӡбеит ҳаргьарахь иҟаз аӡыхәҭа сынҭаланы абни атҵла ду иқәтәаны ихысуа иҟынӡа сцарц. Уи иаатирҟьаз ахқәа даҽа хҩык ҳаҷкәынцәа рхы иамыхәо инышьҭартцеит.

– Сара абни атҵлахь сцеит, – схәан, ҳкомандир инаиаҳәаны, аӡыхәҭа сынҭалеит. Атҵла ааигәара саннеи, сылапш наиқәшәеит снаиперк атҵла аимҿапара дыбжьатәаны ҳаҷкәынцәа дшырзыпшуаз. Пшьшьала снаитцагыланы игәчаматцәҟьа иарбаны атцықь аатсыргеит. Уи акәхеит, аснаипер дыкәлаауа дынҭалеит. Иахьагьы сгәы иалоу аснаипер ишәақь атҵла аматцә инахапан, игьало ишкнаҳаз сахьцаз ауп.

– Сара избон иҟоутцоз зегьы, дааразӡа иуцьысшьоит, ҭабуп ҳәагьы уасхәоит, – иҳәан, инапқәа рцаца даасцылеит, сҩызцәа санынарыхьӡа, ҳавзвод акомандир алеитенант Ахмедзианов, – уи иҭаирхаз ҳҩызцәа ршьа ууит, – нацитцеит.

Ажәылара ҳаҿын ааҥҿасрак ҟамтцаӡакәа, избан акәзар, анемеццәа аҭабиақәа рыҟатцаразы аамҭа роур, ижәылауаз ҳар рыцҟьауан. Ҽнак зны, асы шьҭан, ихьҭан, станицак ҳналалеит. Аҩнқәа еилапыххаа еилажьын, ацҳақәа рықәсра гәаҕьылацәан, иҟәаҟәаса еилажьын. Угәы иаанагартә иҟан ҳара ҳнеиааӡа анемеццәа зегьы алтцны ицеит ҳәа. Иашоуп, аибашьцәа цахьан, аха ҳар ржәылара аанкыларазы иаанрыжьыз автоматчикцәеи аснаиперцәеи шьаҿак ҳдырҟатцомызт. Ухы ҩышьҭухыр, иаахыртцәон.

15–20-ҩык раҟара аҷкәынцәа ҳаизааигәаны ҳцон. Ҳгәы ҳеанӡамкәа автоматхқәа рҿаархеит, урҭ азмырхакәа аснаиперцәа ҳхы шьҭаххыр рмуӡеит. Снаҩсан ииаз Шь. Дасаниа аснаипер ихы имахәар абаҩқәа ирбыжьҟьаны ицеит.

– Аа, Саша, сара сцеит аҳақьымцәа рышҟа, – иҳәан инапы игәыдкыланы ҳашьҭахьҟа иҿынеихеит Шьаиб. Сара еилыскааит аснаиперцәа ҳашрылашәаз, аха уабацо? Сахьиаз гәеиҭазар акәхап, рапхьатәи ихы схылҵа иалҟьаны ицеит, аҩбатәи – сарма мышьхәылтц инацәхасны ицеит, ахпатәи – сарҕьа шьацәхыц абжак аманахит, ицеит, апшьбатәи – сарма шьапы кылжәаны инасылҟьеит. Уи дызлахысуаз ахқәа – ипжәоз ракәын. Ажәакала, ахәцәа зегьы аси, атцааи, апша хьшәашәеи ҳареи ҳааизынхеит. Цас иауазшәа ауха илеихатәан асы алеира иалагеит. Ихәыз зегьы дасу ихы ахьынахаз ицеит. Сара схәазаны шьҭахьҟа сдәықәлеит. 500-600 метра снеихьаны исыхьӡеит ҩыцьа арпарцәа: аӡәы атцара сыцызтцоз Самсон Оҭырба иакәын, егьи дқырҭуан. Урҭ ирҭаххеит исыцхраарц, аха акы, асы рацәаны ишьҭан, ҩбагьы, рҩызцәа пхьаҟа ицон, дара сара исыдхалон.

– Шәца, сааншәыжь, шәҩызцәа шәрыхьӡа, – схәеит аарла.

– Иахҳалыршозар, ҳара аҳақьымцәа ираххәоит ацхыраара урҭарц, – рҳәан, еибарыҩны рҩызцәа ирышьҭалеит. Сара схәазаны тҵла дук атцаҟа снеин ашьапы снадиалеит. Ашарпазы, схәазаны сахьцоз сышьҭа ихыланы ҩыцьа асолдаҭцәа насхагылан инсыха-аасыхеит, аха стцысуа сыҟамызт. Дара сыпсы шҭаз анеилыркаа, саашьҭыхны тҵла дук атцаҟа снаганы снышьҭартцеит, дара цеит егьырҭ ахәцәагьы ааргарц. Ус ҳақьым-маиорк дааин днатәеит. Даҽа хҩык ахәцәа ааргаи снаҩсан инышьҭартцеит. Амаиор ииулак амца еиқәитцеит. Амш аҽааҩнашоны атцаа иакыз солдаҭк дрыманы иааит. Аиаша ҳҳәозар уааицәшәартә дыҟан.

Атцаа дафахьан. Иҿапшыра гәаґьылацәан, дхәазаны амцахь ддәықәлон, амаиор днаишьҭуамызт. Ҳааигәара ӡгьык леиуан, ҳара ҳазларырго рымамызт. Алашьцара иналагоны ҽык рыманы иааит ҩыцьа аҷкәынцәа. Аӡәаӡәала аҽы ҳақәҿаҳәаны аӡиас инҭарцалон, аӡы нырцә хҩык амедеҳәашьцәа гылан, ахәцәа аҽы иаақәхны, еиҭах аҽы ахәцәа ахьышьҭаз идәықәыртцон. Абас ахәцәа зегьы ҳныргаӡаны, аҽыуардын ҳнақәтцаны аӡґабцәа школк аҟны ҳнаганы ҳнышьтартцеит. Ажәакала, санырхә ашьҭахь, уахыки-ҽнаки асы сылаиан, снапқәеи сшьапқәеи атцаа иакит.

Ашкол аҟны, адырҩаҽены инаркны аҭыпантәи аҳәса, аҭыпҳацәа, ахәыҷқәа илаґырӡышаха аҳарҩа, атцәарҩа, азараҟьа ҷычны ирыманы иаауан, ҳаҭамзааит уаҳа ҳамам, – рҳәон.

Ашкол азна ахәцәа шьҭан, иҟан ҳара ҳапхьа инаргахьаз, аха ҳақьым цхыраарак ҳамамызт, есымша класс цыпхьаӡа аӡәы-ҩыцьа апсцәа ргон. Сара сахьышьҭаз акласс 25-ҩык раҟара ахәцәа шьҭан. Ҽнак пхәыс быргк ҩыцьа аҭыпҳацәа лыцны ҳпалата дааҩналеит. Зегьы амла иагон, иаалгаз лымырхырц изымныҟәоз иҳәазаны рҿынархеит. Сара дсываиан ҳдивизиа аштаб аиҳабы В. Гарбунов (Аҟәатәын).

Уи сареи ҳшеиқәшәаз абасоуп.

Ашкол аҟны ҳаннарга лашьцахьан, уа алашара аӡбахә аӡәгьы иҳәомызт. Зегьы акласс аҟны ҳнаганы ачахәтцәы ҳныладыриауан. Ауха зегьы шгәаҟуаз аашеит.

– Ара уабаанагеи? – иҳәан, аӡәы сыжәҩа днас-насит. Саахәызар, Володиа Гарбунов иоуп.

– Уара уахьаанагаз саргьы саанагеит, – сҳәеит аарла.

– Ухәра шпаҟоу, – сҳәан снаиазтцааит.

– Уи уазымтцаан, даара сшәоит, – иҳәеит.

Маҷк ҳгәы еибаргәгәон, иаҳгәалаҳаршәон ҳҩызцәа...

Ишысҳәаз еипш, иааиз апҳәыс быргфатәыс иаалгаз зегьы шаны инарылтҭан, дааин ҳабжьара днеиҳәтҟәыҟәланы днатәан, Володиа днеиҿапшит.

– Сыҷкәын, ара цхыраарак шәымаӡам, аҳақьымцәагьы лассы изымаар ҟалоит, ацҳақәа зегьы еилапыххаа еилажьуп, амҩақәа баапсуп, амашьынақәа зныҟәаӡом. Угәы иацәымґымзар аҩныҟа узгоит, рацәак бжьаӡам, – лҳәеит.

– Аҩныҟа акәым, сганы атыша сҭашәыжь, схьаақәа сзычҳараны сыҟам, – иҳәеит Володиа.

– Ус акәзар, шәааи аҭыпҳацәа, – лҳәан, илыцыз аӡґабцәа даарыпхьеит. Аиашазы, даара дшәартан, ишакәымыз дхәын. Аӡґабцәа ааин иркыз аносилка аадыртын, ҳабжьара инышьтартцеит. Зегьы ҳааицхыраан Валодиа аносилка днанахтцеит. Апҳәыс сышҟа даахьапшын, – «сыҷкәын, уара узгьы иаасышьҭуеит, амала мап умкын», – лҳәан, Володиа дрыманы ицеит.

Адырҩаҽены Володиа дызгаз аҭыпҳацәа аносилка рыманы иааин, саргьы саашьҭыхны аҩныҟа сыргеит. Уа сахьнаргаз, аӡґабцәа ран аӡы рпханы илыман. Апшқа еипш сааилырхын, сыхәрақәа зегьы аадрыцқьан, нас ӡырҟәандала сыркәабашәа ҟартцеит. Тцаҟатәи маҭәа цқьала сааиларҳәан, снаганы акаруаҭ сныладырииеит. Каруаҭк сымбеижьҭеи 5–6 мза тцуан. Чацьқәак насыртҭан тцәыцак азна кампоткгьы нахызжәылеит. Снапқәа атцаа иакны иҟан аӡы ран днасыцхраан «акрысҿалтцеит». Ари сара сзы акырӡа иапсан. Аиартҭа ансоу, сынтҭаҳан сыцәеит. Адырҩаҽены, асааҭ 12 реипш, асолдаҭцәа ҿыҭуа аҳабла иааалалеит, ахәцәа зегьы ашкол ахь иргьежьны инаргарц аӡы.

Аӡґабцәа еибарыҩны ашкол ахь ицеит. Уа иахьнеиз, ақалақь аҟнытә иааз аҳақьымцәа ахәцәа зегьы ацхыраара рытаны агоспитальқәа рахь идәықәыртцон. Аӡґабцәа аҳақьымцәа ирыҳәеит рҩны, сара са-

хьышьҭаз, иааины иаҭаху ацхыраара сыҭаны саанрыжьырц, аха урҭ амалахазгьы иақәшаҳаҭымхеит. Игьежьны иааин, срыманы ашкол ахь ицеит. Урҭ сара исыруз аеҳәшьцәа ирзыӄаҭцом. Сыҧсы ахьынӡаҭоу урҭ схаштраны сыӄам.

Ахәцәа зегьы аҳақьым цхыраара наҳарҭан, еизаны игылаз аҳәса рышӄа ҳақьымк ҿааиҭит: «Шәара ижәбоит ҳара арҭ ахәцәа злааго амашьынақәа шҳамам. Урҭ арахь изааӡом, амҩақәа шыӄоу жәбоит. Убри аӄнытә ҳшәыҳәоит шәносилкақәа рыла абарҭ ахәцәа амашьына дуқәа ахьгылоу аӄынӡа ижәгарц». Аиашазы, ари даара иуадаҩыз дҵан. Акы, асы шьҭан, ҩба, амҩақәа бааҧсын, ихьҭан. Ари аҳәса ирылымшар ӄалон. Аха ажәак мҳәаӡакәа, зегьы неин, ахәцәа аносилкақәа ирнырҵауа иалагеит. Сара «сызҕабцәа» ааин ишырҭахымыз, даҽа ҩыцьа аҳәса иаарыҧхьан, аносилка снанҵаны срымаңы идәықәлеит. Дара изларҳәоз ала, амашьынақәа рӄынӡа 2 километрак бжьан. Дара зегьы алаф рҳәон, иччон, ҳаргьы ҳдырччон, ҳхьаақәа ҳхадырштуан. Ус амашьынақәа ахьгылаз ҳнаргеит. Ахәлара омак агмызт.

«Сызҕабцәа» радрес сџьыба инҭаҵаны, сгәыдкыла-хыдкыла амашьына иацыз снарыҭаны ицеит. Амашьынақәа, ашара иҩалагонеиҧш, Краснодар ақалақь аӄны ҳнаргеит. Ахәцәа зегьы ҳшаны ахәшәтәырҭақәа рышӄа ҳаргеит. Сара сақәшәеит Краснодартәи аҳақьымҵара аинститут ахыбра.

Иара убри аҽнытцәкьа ҳахәрақәа зегьы рыцқьаны, иҿаҳәаны ҳнышьҭарҵеит. Иаартны сара исарҳәомызт, аха иахьынӡеилыскаауз сарма шьапы ахҵәара еиҳа еиҕьуп, ахәшәтәра аасҭа, аанагон урҭ рҿаҧшылара.Ҳақьымпҳәыскмаплкит,срыцҳалшьазар акәхап. Мчыбжьык аӄара аатцхьаны, уахык, анемец ҳаирпланқәа аахалан, ҳхыбра иавагылаз аҩны еихагыла абомбақәа лақәжьны ахәцәагьы иаргьы ӄәаӄәаса илықәырҵеит. Адырҩаҽны амашьынақәа ҳнарықәырҵан адәыҕбаҿы ҳнаганы ицеит.

Хаха-хымш ҳдәыҕба амҩа иқәын. Агоспитальқәа ҭәын, ҳрыдыркыломызт. Ҽнак, шьыжьымҭанк, ҳанаапш, ҳдәыҕба гылоуп Кисловодск аихамҩатә баҕәазаҿы. Амашьынақәа аain, ахәцәа зегьы ахәшәтәырҭақәа рахь ҳаргеит. Сара сақәшәеит асанаториа «Аетцәа Ӄапшь» ахәшәтәырҭаҿ.

Сахьнаргаз апалатаҿы дышьҭан сара исықәлаз Краснодартәи ҷкәынак – Толик. Уи ишьапқәа еибган, ижәҩахыр акәын ихәыз. Акрыфарҭаҿы ахәцәа рыматц зуаз аӡҕабцәа сара схәы анааргоз Толик ихәгьы ааргон. Ахылаҧшра бзиа ҳаман, аҳақьымцәа даара хшыҩзышьҭрала иҳазныӄәон, аха ирымамыз рацәан. Иаҳҳәап, сара сарма шьапы сзыргылаӡомызт, уи иаҭахын амассаж, фымцала арпхара, ажәакала сшьапы шәарҭахеит. Ҽнак, сызхәышәтәуаз аҳақьым дааин сшьапы нарҳәы-аарҳәуа дахәапшит. Нас дсазҵааит уабанӡатәиу ҳәа. Сахьынӡатәиз ласҳәеит. Адырҩаҽны дааин (ара сыӄеижьҭеи хымз срықәын) ус салҳәеит: «Уара иубоит ушьапы ахәшәтәра ҳара ишҳалымшо. Иуабжьазгар сҭахуп даҽа хәшәтәырҭак ахь уцарц».

– Иабыкәу? – сҳәеит сара.

– Ҩымш рышьҭахь апоезд дәықәаҳҵоит Қырҭтәылаӄа, иага умҳәан уа аибашьра ыӄаӡам, урҭ ҳара ҳаиҳа ацхыраара рылшоит ҳәа сгәы иаанагоит, – лҳәеит. Уи исалҳәаз агәра згеит, сақәшаҳаҭхеит.

Ари 1943 шықәса август аналагамҭазоуп. Сара сеиҧш иӄаз ахәцәа адәыҕбаҿы ҳнарган, амҩа бзиа ҳзеиҕьашьаны ҳдәықәырҵеит. Хаха-хымш амҩа ҳақәын. Ашьыжь ҳанаапш Қарҭ ақалақь аӄны ҳгылан. Зегьы ҳшаны ахәшәтәырҭақәа рахь ҳдәықәырҵеит. Гәыҧҩык ахәцәа ҳнаргеит Қарҭтәи ауниверситет астудентцәа рзеиҧш нхарҭақәа рӄны.

Ҳазегьы дашьман иартҭас иҳамаз. Ҳхәы ааргон анышәапшь иалху ачысматәақәа рыла. Актәи анаҳфалак, урҭ ганы изәӡәаны аҩбатәи ҳзааргон. «Ирызхомызт» ачанахқәа, атәцқәа, амҳатәқәа.

Сара сшьапы ангәарҭа, алабақәа сыҽрынҵаны абаҩрҵәырҭа зал аҟны сцон. Уа сыздырҵаз аӡгаб Еҭери даара ибзианы дысхылапшуан, аҳақьымцәа ирҳәоз зегьы ҟалҵон. Сшьапгьы акаҟны икылылгап уҳәартә сгәыҕуа салагеит. Ҽнак зны, шьыбжьхьа анаҳфа ашьҭахь, 55–60 шықәса ирҭагылаз старшинак (зыхәрақәа идыргәаҟуаз) ҳахьышьҭаз дааҩналан ҿааиҭит: – Аҩызцәа! Ишәасҳәо цқьа шәазхәыц. Уатҵәы шьыбжьон акранышәафалак ашьҭахь анышәапшь иалху ачысматәа зегьы апенцьыр аҟны шәнеины икашәыжь. Сара сааины игәасҭоит, исҳәаз назмыгӡаз даанкыланы ачанах ацымхәрас иара ддәықәсҵоит хлантцы. – Исҳәаз шәхашәмыршҭын, – иҳәан дцеит.

Адырҩаҽены уи ишааиҳәаз зегьы иҟаҳҵеит. Абас мчыбжьык иазынапшуа ачанахқәа рыпҽера ҳаҿын. Ачанахқәа згауа анааилак, урҭ шьоукы иргахьеит, ҳҳәон. Ҽнак зны (аӡәы ацәгьа иҳәазаап), хҩык – аҳақьымцәа ицны ҳ-старшина дааҩналеит ҳахьышьҭаз.

– Ачанахқәа цышәҽела ҳәа абри иоума ишәазҳәаз, – иҳәан, аӡәы иҽырцәгьаӡаны дынҳалаҳәҳәеит. Мап, ҳара чанахкгьы цаҳамҽыцт, аӡәгьы ак ҳаимҳәаӡацт ҳҳәеит.

– Арахь уаапши, – иҳәан, астаршина аҳақьымцәа руаӡәк инапы кны дааихеит. – Шәара аибашьра закәу шәыздырӡом, абарҭ адашьма иқәыриаиы ишәымоу рылоуп шәыпсы злаҭоу. Иабаҟоу акаруатқәа, ацәарҭақәа, ахызақәа, ахчқәа? Шәара шәхымҩапгашьа иахьаҭаху аиҭаҳәара ҳалшоит, уаҳа ҿышәымҭын, абри снапы инхаз шәара ишәықәсырӡуеит, – иҳәан ибжьы неитцыхны днарықәҟааит. Уаҳа акы мҳәаӡакәа индәылтцны ицеит.

Адырҩаҽены ашьыжь инаркны амашьынақәа еилысуа акаруатқәа, ацәарҭақәа, ахызақәа, ахчқәа рыманы иааҳалалт. Шьыбжьонынӡа ҳаибазымдыруа ҳнышьҭартцеит. Ашьыбжьон ҳхәы рыманы иааит ачанахқәа, амҳатәқәа, атәцақәа зегьы ҳацыпхьаӡа.

Ҩымз рышьҭахь лабада сныҟәо салагеит. Убри аамҭазы СССР аиҳабыра иҟарҵаз ақәҵарала аныҟәара злымшауа аибашьцәа рзы еиҿыркааит архәҭа чыдақәа (нестроевые части). Ахәшәтәырҭақәа ирҭытцуа ахәцәа архәҭақәа рышҟа иахьдәықәыртцоз адкыларҭаҟны саннеи, ҩыцьа алеитенантцәа иргәапхоз аҿарацәа алпшааны рырхәҭақәа рышҟа иргон. Алеитенантцәа аӡәы даасыдгылан, – «удокументқәа сырба», – иҳәан инапы аасымтцеикит. «Абар», – сҳәан инеисыркит. Урҭ днарыхәапшын, – «сара сыжәла Лутохин ауп, абни атцла хәычы атцаҟа усзыпшыз», – иҳәан сдокументқәа иманы дцеит. Уа сахьгылаз аӡәаӡәала иааиуа 20-ҩык рҟынӡа ҳҟалеит. Лутохин дааин, ацәаҳәа ҳнықәыргыланы, ҳиманы ддәықәлеит. Сара сшьапы даара сақәгәыҕуамызт азы лаба хәычык скын, инсытцарсуа.

– Уара ашьҭахьҟа уиас, умццакыкәа цшьшьала уҳашьтаз, – иҳәан, иара ачкәынцәа днарпызеит.

Ус абаталион ахьгылаз даннеи, зегьы ааникылан, иаасзыпшит.

– Уара ара усзыпшыз, сара абарҭ абаталион аҟны ирытҭаны саауеит, – иҳәан, ачкәынцәа иманы абаталион аштҭа дынтҭалеит. Саатыбжак ашьҭахь дааин, – «уаала сара сышҟа», – иҳәан, ҳаицны қьырмытла иҟатцаны ахәыпшӡаҿы иқәгылаз аҩн хәычы аҟны ҳнеит.

Аҩнытҟа ҩ-каруатк гылан, астол, асқамқәа уҳәа еиқәышәшәа ирхиан.

– Ара уахьаазгаз ауаа аҳаирпланқәа ирцәызхьчауа азенитчикцәа рвзвод аҟноуп. Ара иҟоуп 25-ҩык уара

уеипш агоспитальқәа иртытцыз аҿарацәа. Уатцәы шәеибасырдырууеит дареи уареи. Уара макьана сара сҟны уҟазаауеит, ушьапы уацәымшәо иҟалаанӡа, – иҳәеит Лутохин.

Адырҩаҽны, – «уаала аҷкәынцәеи уареи шәеибасырдыруеит», – иҳәан симаны авзвод рпхьартаҿы ҳнеит.

– Даҽаӡәы дышәзаазгеит, дышәдыруаз аҩ. Ҭариа, – иҳәан, зегьы апсшәа нареиҳәеит. – Шьҭа иудыруазааит, ари астаршына Землиански иоуп, ари асержант Сааков иоуп, арт – Богдасаров, Орлов, Шхимиан, – Занҭариа зегьы неиқәипхьаӡеит. – Ари макьана сара сҟны дыҟазаауеит, ашьыжь ара дааиуеит азениткақәа ишәырба, ишәыртца урт рыхәтақәа, ишхысуа, амала аҵьабаа ишәмырбан, иацоуп ахәшәтәыртa данҭытц, – иҳәан абаталион ахь дцеит.

– Уара уабанӡатәиу, – сҳәан, Занҭариа снаиазтцааит.

– Сара Блабырхәатәиуп, рацәак тцуам ара саанагеижьҭеи, – иҳәеит Митра Занҭариа. Аиашазы, даара аҷкәынцәа бзиақәа срыланагалт. Есымша сцон азениткақәа рҟны. Уа урт рыхәтақәа акакала иаҳдыртцауан, ҳаишьцылеит, саргьы маҷ-маҷ лабада аныҟәара салагеит. Рацәак мыртцыкәа авзвод аҟны иҟаз акомҿараа (18-ҩык) ааизан амаӡаныҟәгаҩыс салырхит. Урт исыртаз агәрагара пату ақәтцаны инасыгӡон. Убри инаркны аҿар рҟны аусура бзиа избеит, акыр шықәсагьы акомҿартә хеилаккәа рҟны аус зуан.

Уахык зны Лутохини сареи шьыбжьхьа анаҳфа ашьтахь, дсыҳәеит иарбан фронту сахьеибашьуаз, исхызгаз, избаз уҳәа иасҳәарц. Саргьы иахьынӡасыллшоз зегьы иасҳәеит, имӡакәа иасҳәеит аибашьра иацу агәаҟрақәеи арыцҳарақәеи зегьы.

Дхәыцуа дтәаны дысзыӡырҩуан. Атцыхәтәаны изутахузеи абарт зегьы, сҳәеит.

– Ажәакала, афронт ахь сцар сҭахуп, – иҳәеит. – Хынтә афронт ахь сдәықәыртцахьеит, аха уа снеиааӡа чмазарак (ахыхь, амгәахь уҳәа) амшала ахәшәтәыртахь сыргон.

Убри аамтазы Асовет архәтақәа Европа атәылақәа рҟны анемеццәа еилапыххааус пхьаҟа ацара иаҿын.

– Абра сыштәоу аибашьра еилгар сҩызцәа ишпарасҳәо. Сара исызбеит иаарласны афронт ахь сцарц. Сҭыпаҿы ауаҩы сишьҭоуп, дшаасоулак ҽенак ара саангылом, – иҳәеит.

Мчыбжьык ашьтахь леитенантк (Кравченко) диманы дааин зегьы даҳирдырит.

– Абарҭ аҷкәынцәа унапы иануп – сара сцеит, – иҳәан, зегьы бзиала ҳәа наҳаҳәаны дцеит.

Мызкы аатцуаны Лутохин иҟнытә асалам шәҟәы соуит: «Александр! Сара насып дуны исыпхьаӡоит афронт аҟнытә сыхәны Болгариа ахәшәтәыртаҿы сахьышьҭоу. Шьҭа сҩызцәа рҟны ҿыгәгәала сцәажәо сҟалеит. Иҭабуп ҳәа уасҳәоит ҳаиҩызара бзиа азы. Ақәҿиарақәа узеигьасшьоит, салам рыта аҷкәынцәа зегьы. В. Лутохин». Абри еипш иҟоу роуп апатриотцәа иашақәа ҳәа изышьтоу.

АЖӘАФТӘИ АХЫ

1991 шықәса ноиабр анцәамтазы сгәы-схы иҭаӡамкәа сара исоуит ақалақь Минеральные воды апроспект Свобода, 12, ауатах 171 аҟны инхо Белоус Васили Иван-ипа иҟынтә салам шәҟәык. Абар уи иаҳәо:

«Сара акыр шықәса уажәапхьа аус зуан Лабинск араион школк аҟны атцараҟәша аиҳабыс. 1977 шықәсазы исцыхьашәеит аҩежьра иагахьаз асалам шәҟәқәа маҷымкәа. Урт зегьы аибашьра ашьтахь иҩын, изҩуазгьы апионерцәа роуп.

Абарҭ ашәҟәқәа ирылан Ленинград инхоз ҭаацәарак рҟынтәи иааз шәҟәык. Урҭ аибашьра ашықәсқәа раан иахганы Лабинсктәи астаницақәа руак аҟны иҟаз ҭаацәароуп. Ашәҟәы ианыз ианыпшуан ари аҭаацәара гәыкала ишырҭахыз 1943 шықәса март аҽеанааԥнашоз аамҭазы Асовет ар ржәылара зызнымкылакәа иахыҵны ицоз анемеццәа рҟынтәи рпсы еиқәзырхаз асолдатцәа реилкаара. Урҭ иаразнак асовет фицарцәа ирыхәеит рпсы еиқәзырхаз агәымшәақәа зусҭцәоу рарҳәарц, аха ирзеилымкааит. Аҭаацәа игәныркылаз жәла затцәык ауп, аха угьы инҭкааны ирзымҳәеит: «Таврия, Тамрия, Тария, Тахрия, ихьӡ Александр».

Абри ашәҟәы санапхьа инаркны акырынтә аҳәара ҟастцеит Қырттәыла ателехәапшра, арадио,акьыпхь рышҟа, аха аӡәгьы аҭак симҭеит.1990 шықәсазы аибашьра иазкны зыԥра саҿу ашәҟәы афырхатца еилкааразы сааит Баҕмаран ақыҭаҿы (Аҟәа азааигәара – А. Ҭ.). Убри ақыҭаҿы дынхоит сышәҟәы афырхатца афицар Амроси Барамиа. Убасҟан ауп сара ианеилыскаа апсуаа шаҟа иуаа разқәоу, рчеицьыка шхараку, рыламыс, рыпату ухәа. Убас абра еилыскааит ажәла Тавриа, Тамриа, акәымкәа Ҭариа шакәыз, насгьы ишапсуа жәлоу. Ашәҟәы зԥит арадио ашҟа, аха аҭак ҳәа акгьы смоуит. Убри ашьҭахь, шьоукы изласабжьыргаз ала, ашколқәа рышҟа аҳәара ҟастцеит исыцхраарц. Рацәак мыртцыкәа Афонҿыцтәи абжьаратә школ аҟынтә исоуит аҭак, шәара шәадрес антцаны. Сгәы самжьозар, ленинградаа ирпшаарц ирҭахыз шәара шәоуп. Аҳәара ҟастцоит аҭак сзаашәышьтырц.

Абарҭ ашықәсқәа рыԥнутҟала сара сааҟәымтӡакәа телехәапшрала, радиола, кьыпхьла аиҭаҳәара саҿуп афырхатца Александр игәымшәареи, ифырхатцареи, иуаԥреи инарҭбааны аҿар деилыркаара иазкны.

Асалам ацтцаны Уасил Иуана-ипа Белоус. 1991 шықәса, ноиабр 14».

Сара ари ашәҟәы ансоу, даара сеигәырҕьеит, сыбла иаахгылеит хԥык ахәыҷқәа диадиа, диадиа ҳәа рылақәа ҭырхаха исывагьежьуаз, иужәлои, уабанӡатәиу ҳәа иҕьатцәы-ҕьатцәуа исыдгылаз апҳәыс аҳкәажә. Сыжәлагьы сыхьызгьы ласҳәеит, аха уи излалхамышҭ адырра уадаԥуп.

1991 шықәса, декабр 4 рзы Белоус В. И. аҭак изысышьҭит агәабзиареи аҟәҿиара дуқәеи нацтцаны. Рыцҳарас иҟалаз, асалам шәҟәы аҭак сшазыпшыз Апсны аҭагылазаашьа есымшааира еиҵәахо иалагеит. Ажәакала Белоус иҟынтә исоуз ашәҟәы сара сеипш сԥызцәагьы ирызкуп, аха Апснынтәи исыцыз аҷкәынцәа сара сыда иахьа аӡәгьы дыҟам...

Ҳдивизиа аанҿасрак ҟамтцаӡакәа иахытцны ицоз анемццәа ирышьҭаланы ицон. Ахацәа, аҳәса, аҿар фатәыс ирымаз: атцәарԥа, азараҟьа ҷыҷы рнапы иқәтцаны иахцылон. Ҳгәыдыркылон...

Алашьцара ианалага ахысрақәагьы маҷ-маҷ еиқәтәауа иалагеит. Амлеи ахьҭеи ратқкыс иахзеицәахеит ацә. Атцх аҽеааԥнашоны маҷк аҟара сыцәеит. Пхызрыла аԥны, Лыхны сыҟахуп, Гәдоуҭаҟа сцап сҳәан, сҭаацәа инарахәаны амԥа снықәлеит. Километрак снеихьаны сылапш нақәшәеит амԥахәасҭа арҕьарахьтәи аганахь игылаз алаҳаш ҭла дуӡӡа хәархьла ашьапы нықәкны ихтцәаны ишкажьыз. Ашьапы ашәпара хыцьара ихтцәан, амахәқәа зегьы урҭ рнаԥсан еилажьын. Есышықәса, лаҳачан ахәыҷқәа зегьы абра хааны алаҳа ҳфон. Уи ааигәара инхоз Цьынцьуа Ҕьецьала аӡәы ҳкаҳар ҳәа дшәаны даххылапшлон. Ҳаи, иамеикызеи абри алаҳа хызтцәаз, Ҕьецьала ус ҟаитцомызт, нас дызустада, даара сгәы иалсит. Убри аамҭазы анемец бзарбзанқәеи аминамиоткәеи саадырпшит. Апсреи абзареи срыбжьагылоуп, Лыхны сназгазеи, сгәы инҭысҳәааит...

Убри ашьҭахь, шықәсыки бжаки аатцуаны, азенитчикцәа рырхәтаҿы сшыҟаз сыхәрақәа ирыхҟьаны

агоспиталь сҭамлар ҟамлеит. Мызкы ашьҭахь, – ухәрақәа шьҭа ишәарҭам, мызкы аҩныҟа уца, – рҳәан аҳақьымцәа ашәҟәқәа сыцҭаны соурышьҭит.

Сааит Лыхны, сҭаацәа рҟны. Ауха сшааз заҳаз ҳгәылацәа зегьы ааины сырбеит – сраҳаит. Ашьжьымҭан ҳаныҩагыла ашәаҵьҳәаҩ дааин ҳгәыла Басиаҭ иԥҳа Пица лԥсҭазаара далҵит ҳәа реиҳәеит. Зегьы рҿеилаҳәаны идәықәлеит, саргьы срыццеит. Ахацәа 3-4-ҩык раҟара аԥхьа ҳгыланы ҳашнеиуаз, шықәсыки бжаки уажәаԥхьа афронт аҟны пхыӡрыла ишаазбаз ихыҵәҵәаны, амахәқәа хазы еилажьны, алаҳаш ду снахагылт.

Исыцыз зегьы ааныскылан ԥхыӡрыла избаз лабҿаба ишызбаз анрасҳәа даара иҵьаршьеит. Аиашазы, ари џьоушьаратә иагьыҟоуп.

Сыԥсшьара аамҭа анынҵәа Гәдоуҭатәи арратә комиссариат аҟны снеит, аррамаҭурахьы сшәыргьежь ҳәа. – Уаҵәы асааҭ 10 рзы уааи акомиссиа ақәшаҳаҭымхакәа ҳара арра удәықәҵара азин ҳамам, – рҳәеит.

Адырҩаҽны санааи, аҳақьымцәа зегьы еиқәышаҳаҭны аррамаҭурахьы сыргьежьра мап ацәыркит. Иахьынӡасылшоз срыҳәеит, аха ирымуҵәҟьеит, аррамаҭурахьы сыргьежьра.

– Ҳара аррамаҭурахь уаҳзышьҭуам, аха хымԥада Қәҭешь уцароуп Аахыҵ-Кавказтәи аҳақьымтә комиссиа ахысразы, – рҳәеит.

Документла сҽеиқәыршәаны дәыҕбала Қәҭешь снеит, Аахыҵ-Кавказ аҳақьымтә комиссиа ахысразы.

Аҳақьымтә комиссиа абаҟоу ҳәа санрызҵаа, – «аа, абни иубо аҩны еихагыла аҵаҟоуп иахьыҟоу», – рҳәеит. Асааҭ 10 рзы иааит аҳақьымцәа. Сдокументқәа андсырба ашьҭахь, рацәак мырҵыкәа исыԥхьеит. Акомиссиа реиҳабы дыԥҳәысын, амаиор ичын лыман.

Инарҳәы-аарҳәуа сыхәрақәа гәарҭеит, исазҵааит сызусҭоу, иарбан фронту сахьеибашьуаз, убас егьырҭгьы. Акы еимаркуа иалагеит, аха сара исзеилкаауамызт еимаркуаз. Сгәы излаанаго ала, ахацәа арра дҳашьҭып, – рҳәеит. Лара мап лкит. Ишакәхалак, лара лтәы иалыргеит. Аррамаҭурахьы ацара азин сырымҭеит. Шәҟәыла сеиқәыршәаны соурышьҭит.

АЖӘИБЫЖЬТӘИ АХЫ

Ари 1944 шықәса анҵәамҭазы акәын. Аҩны сыҟеижьҭеи даҽа мызкы ааҵуаны Гәдоуҭатәи арратә комиссариат аҟынтә ашәҟәы соуит, иаарласны сырбарц шырҭахыз. Адырҩаҽны арратә комиссариат аҟны снеит.

– Ҳара иаабоит угәаабзиара даара ишыҕәҕәам, аха ауаа ҳазхом. Араион ашколқәа зегьы рҟны арраҵара аус аҿар идзырҵауа, ирылазааӡауа ауаа ҳҭахуп. Аҳәара ҟаҳҵоит мап ҳцәыумкырц, иҳаӡбеит Афонҿыцтәи абжьаратә школ аҟны ашкол хәыҷқәа иахьынӡаулшо арратә ҭҵара дурҵаларц, – иҳәеит акомиссар.

Макьана аибашьра нымҵәаӡацызт.

–Сара акыр сылшозар, афронт ахь уца шәҳәаргьы мап ахысҳәаауам, сақәшаҳаҭуп ишәҳәаз, – сҳәеит сара.

– Аррамаҭурахьы уаҳзышьҭуам, иаҳҳәаз ахьудукылаз азы ҭабуп ҳәа уасҳәоит, – иҳәан, дҩагылан снапы аасымихит акомиссар. Уи акәхеит, ҩышықәса Афон-ҿыцтәи абжьаратә школ аҟны ашколхәыҷқәа арра аус дсыртцауан.

Ашкол аҟны арратә ҭҵара анаԥхгаҩцәа зегьы есымчыбжьа ҩымш (асабшеи амҽышеи) Гәдоуҭа

ақалақь аҟны ҳаизыргон, афицарцәа алекциақәа ирыпхьон, ажәабжь ҿыцқәа ҳаилдыркаауан.

Ҽнак зны, изласгәалашәо ала, 1946 шықәса маи азоуп, ҳҩызцәа аӡәы дҳамбеит. Иҟалеи ҳәа ҳанразҵаа, абас ҳарҳәеит: «Приморсктәи аурыс бжьаратә школ арратә ҵара анапхгаҩы Николаи Анқәаб дҭаркит». Иҟалаз убри ауп, аурыс школ аҟны атҵара хҵар хҭахуп ҳәа инеиуаз апсуаа рхәыҷқәа сара априказ сымоуп апсуаа рхәыҷқәа сыдыскылар шыҟамло азы, ақыртуа школ ахь шәца ҳәа ралҳәон адиректор. Абри аиашара аилкаараз Н. Анқәаб СССР Иреиҳаӡоу Апрезидиум ахантәаҩы М. И. Калинин ишҟа ашәҟәы ишьтит. Ари ашәҟәы аилыргаразы Қартҟа иаарышьтит. Қартаа, – «ари ауаҩ иқәнага дақәыршәатәуп», – рҳәан, апартиа Апснытәи абком иазаарышьтит.

Апартиа Апснытәи абком актәи амаӡаныҟәгаҩ А. Мгьелаӡе идтцала Николаи Мыстафа-ипа Анқәаб, азакәан даҿагылоит рҳәан, дтаркит.

Абри аҽныҵәҟьа ҳкомандирцәа аӡәы ҳиҳәеит М. И. Калинин ишҟа абри ахтыс шыҟалаз иазкны ашәҟәы ҳзиҩырц. Уи ахы алимҟьо иҩны иныкәитцеит. Николаи иҩыза Иасон Хәартҵкиеи сареи ҳнапы натцаҩны ашәҟәы М. И. Калинин ихьӡала Москваҟа идәықәаҳтцеит.

Шәхашьыга шәнапала иҟашәтцеит ҳәа ҳазҳәазгьы ыҟоуп, аха ҳара хтәы ҟаҳтцеит.

Ари аус аттцаара иалагеит. Приморсктәи аурыс бжьаратә школ адиректор Лиудмила Герашьченко апартиа обком аҟны илыпхьеит, иҟалаз шыҟалаз ралҳәарц.

– Сара инасыгӡон шәара исашәҳәаз, апсуа хәыҷқәа аурыс школ итасымтцарц, – лҳәеит лара.

Н. Анқәаб иус анырызбо, – «уи иҩыз ашәҟәы иашам ҳәа биҿагылароуп, мамзар бышколгьы, бпартиагьы уаҳа иббараны быҟам», – рҳәеит дара.

– Уа ҳнеир иаабап, – лҳәан дцеит.

Аӡбарҭаҿы даннарга Лиудмила ус лҳәеит: «Н. Анқәаб аиҳабыра рҿапхьа иқәиргылт азтцаара, апсуаа рхәыҷқәа аурыс школ италарзыҟамлозеи ҳәа. «Уи диашоуп, азакәан еилазго, аурыс школ аталара азин ҟазымтцо роуп».

Абас, Николаи Анқәаб ишәҟәы дара иртахыз рзалымхит. Николаи доурышьтит. Абри ашьтахь, Лиудмилеи иареи рынасып еилартцеит.

1946 шықәса аҩбатәи азыбжазы акомҿареидгыла Апснытәи обком аҟны иупхьоит ҳәа, ашәҟәы соуит. Усҟан, иахьупхьо умнеир адунеи аадырҳәуан, иҟалозма.

Сааит Аҟәа, акомҿареидгыла Апснытәи обком аҟны.

– Актәи дыҟаӡам, аҩбатәи амаӡаныҟәгаҩ М. Хәартцкиа иҟны унеи,– рҳәеит.

– Уа бзиала уаабеит, уахьааз ибзианы иҟаутцеит, – иҳәеит иара. – Узааҳгаз иааркьаҿны иуасҳәоит, амала мап мҳәакәа, уазхәыц. Иахьа уара иуқәлоу аҿарацәа рыла Апсны даара игаруп. Аррахь ицаз зегьы зымааит, иаазгьы тцарала еиқәшәам. Ҳара иаҳпшаауеит аибашьра аҟынтәи иааз аҿарацәа, иаҳтахуп ҳрыцхраарц. Шықәсык-ҩышықәса аус анырулак ашьтахь, ирeигьу алпшааны атцарахьы иҳашьтуеит, – ацәажәара даҿын, Мҷыт Шьаақьыр-ипа Хәартцкиа.

– Иуҳәо саҳауеит, аха сара сабашәтаххеи, шәызсыпхьеи? – сҳәеит, иажәа снапыҩланы.

– Уара узааҳгаз, иуцәымҕымзар акомҿареидгыла Гәдоутатәи араиком ашҟа усура уиааҳгарц ҳтахуп. Ишысҳәаахьоу еипш, шықәсык ашьтахь атцарахьы уҳашьтыр ҳалшоит, азин ҳамоуп. Москва иҟоуп акомҿареидгылатә школ, 4–5 шықәса рышьтахь адиплом уманы уаауеит Апсныҟа, нас умҩа аартуп, – иҳәеит уи.

Аиашазы, сара истахын стцара иацыстцарц, аха акы, абжьаратә тцара сымаӡамызт, ҩбагьы, атцарахь аца-

разы иаҭахын аҧара рацәаны. Ажәакала, сақәшаҳаҭхеит. 1946 шықәса, иуль азы акомҿареидгыла Гәдоуҭатәи араионтә конференциаҿы салырхит араиком аиҿкааратә ҟәша аиҳабыс.

Абри аҭыԥ аҿы хышықәсеи ѡымзи аус зуан. Акомҿареидгыла Гәдоуатәи араиком актәи амаӡаныҟәгаѡцәа хѡык сыԥсахит. Иуадаѡын усҟан аусура. Усҟантәи аамҭазы закәанны иҟан ашьыжь асааҭ 8 инаркны уаха асааҭ 2–3 рҟынӡа аусура. Аԥхьаѡ дазҵаар ҟалоит асҟаамҭа шәызҿызеи? ҳәа. Ажәакала иаҳҳәозар – акагьы. Ҳусқәа зегьы ҽынла иҟаҳҵон, уахынла ҷаԥшьаѡык иаҳасабала ҳтәан.

Аиашазы, хаҭала сара аҭҵарахьы сахьырмышьҭыз сгәы иалоуп акәымзар, акомҿареидгыла араиком аҟны аусура сыԥсҭазаараҿы акырӡа исыцхрааит. Акы, араҟа уаѡы иԥылоит аԥсҭазаара иқәнаргыло азҵаарақәа зегьы, инарҵоит урҭ рыҭҵаашьа, рызбашьа, реилыргашьа, нас аԥсҭазаараҿы лҵшәас ироуа. Ѡбагьы, аҿар рыѡнытҟа аусура – ари рҵага дуӡӡоуп. Дааҟәымтҵакәа ихы аус адиулалароуп, изымдырууа иҵалароуп, уи есҫьаангьы идыруазароуп аҿарацәа иара еиԥш даргьы рдырра иацырҵарц шырҭаху. Ажәакала, араиком аҟны аус зуа аҿар рԥсҭазаара иԥсҭазааразароуп, ргәырѡа игәырѡазароуп, ргәыргьара игәыргьаразароуп, маԥ анакәха имаҵура аанижьроуп.

Араиком иамамызт атранспорт, араион зегьы шьаԥыла уахысыр акәын. Убас ишыҟазгьы, абар шьҭа 60 шықәса инареиҳаны иштцуагьы, иахьагьы исгәалашәоит хамеигӡарала аус зуаз акомҿараа рацәаѡӡаны.

Исгәалашәоит. 1948 шықәсазы Аԥсны аҵьажәлар рмахәҿа иалыршаны аҵьықәреи, аҭаҭын, ачаи, ауҭраҭых уҳәа аҽаѡра душаадрыхыз. Апартиеи аиҳабыреи арҭ ақәҿиарақәа рыхә ҳаракны иршьеит, даҽакала иаҳҳәозар, аҽаѡра ду аазрыхыз анхацәа, аҳәса, аҿарацәа жәпаѡык Асоциалисттә Ҵьа Афырхаҵа ҳәа ахьӡ ҳаракқәа рхырҵеит, иҟоуп зқьѡыла аорденқәеи, амедалқәеи, аҳаҭыртә грамотақәеи занашьазгьы.

1949 шықәсазы Москва имѡаԥысуан изааамҭаныҙтәи ВЛКСМ аизара ду. Уахь ақалақьқәеи, араионқәеи, ареспубликақәеи, аобластқәеи рҟнытә иалырхуан аделегатцәа. Акомҿареидгыла Гәдоуҭатәи араиком аҟнытәи акомҿараа реизара ду ашҟа делегатцәас иалҳхит Абҕархықә ақыҭан инхоз, 1948 шықәсазы аҵьықәреи, аҭаҭын, ауҭраҭых уҳәа аҽаѡра ду аазрыхыз, Асоциалисттә Ҵьа Афырхаҵа ҳәа ахьӡ занашьаз ѡыцьа аҭыԥхацәа Лиуба Шамбеи Зина Багаҭелиеи. Ари ахҭыс дара аделегатцәа реиԥш, араион аҿарацәа рзгьы гәышьҭыхган, ҿырԥшыга дуӡӡан.

Москва иахьнеиз даара патуқәҵарала ирыдыркылт. Уантәи Асовет Еидгыла аҿарацәа гәыԥѡык насыԥ дуны ирзыҟалеит Жәлартә Китаи аҳҭныҳалақь Пекинҟа ацара. Ари аделегациа далахәхеит аԥсуа пҳәызба Зина Багаҭелиаԥҳа. Пекин имѡаԥысуаз аҿар реиԥылара иҽалаирхәит, дрылатәаны ипатреҭгьы ҭихит Мао Цзе-дун. Зина илбаз-илаҳаз лҿы илзамырҳәо, насыԥ ду лыманы дааит лыѡныҟа, Абҕархықәҟа.

Абарҭ аҭыԥхацәа Москваҟа акомҿараа реизара ду ахь рдәықәҵаразы даара аҵьабаа адызбалеит. Изааӡарызеи, ӡҕабцәақәак ирзымдырӡо шьоукы ирыцҵаны Москваҟа рдәықәҵара даара бзиа ирбомызт излыҵуаз рҭаацәаракәа. Аха сара насыԥ дуны исыԥхаӡоит урҭ рхы-рыԥсы иақәгәырҕьо, еибгаизѡыда рыѡныҟа иахьааз. «Ала иабо ахы иаԥсоуп» рҳәоит.

Иахьа шьоукы-шьоукы апионер, акомҿареидгыла уҳәа аҿар рааӡараҿы, аиашамѡа ранҵараҿы акгьы иаԥсаӡамшәа иалацәажәоит. Урҭ урықәшаҳаҭхартә иҟам. Иашоуп, усҟантәии иахьатәии аҿарацәа рҭагы-

лазаашьа еипшым. Уск̆антәи аҿар аиакәымк̆атҵаразы аамҭа рымаӡамызт. Избан акәзар акомҿареидгылатәи, азаанаҭеидгылатәи, ауаажәларратәи организациақәа, артҵаҩцәа, анацәа, абацәа уҳәа есқьаангьы урҭ ирхылапшуан. Аиакәым к̆азҵо даапхьаны акомҿараа, артҵаҩцәа, аҭаацәаракәа ддырпхашьон, ик̆әызбон, дахьдырхәуан. Арҭ зегьы аҿар рааӡараҿы, аиашамҩа рантҵараҿы даараӡа ацхыраара к̆артҵон.

Еитҵагылауа аҿар иашаны рааӡара: рыпсадгьыл, руаажәлар рбзиабара, апатриотизмра, аиҳабы ихатҵгылара, апҳәыс пату лык̆әтҵара уҳәа еилыхха иаадырпшит Аҵьынцьтәылатә еибашьра Дуӡӡа ашык̆әсқәа раан, абипара ҿарацәа рхымҩапгашьа, рпсадгьыл ахьчаразы ирылдыршаз абзиабареи, агәымшәареи, афырхатҵареи рыла.

Хыхь ишысҳәахьоу еипш, сара жәаҩа шык̆әса инареиҳаны акомҿартә организациақәа рк̆ны аус зуан, Аҵьынцьтәылатә еибашьра Дуӡӡа ашьҭахьтәи ашык̆әсқәа раан, аамҭа даараӡа ибаапсын. Изласгәалашәо ала килограммк ача 80 мааҭ иапсан, ақалпад – 50 мааҭ, ауалафахәы 500 инадыркны 1000 мааҭ ирееиҳамызт. Акыр шык̆әса афатә зегьы талонла ак̆әын ишҳауаз. Ақыҭаҿы акәзар, анхацәа ирымамызт аҵәматәа, имачын аҽагақәеи ажыгақәеи змаз. Аха сара исыздыруам ахнык̆әгара цәгьоуп, схәычқәа ирҽастҵо сымам ҳәа азәы игәыла дицәгьычуа, аҳәа, акәты, ажә, аҵә изеит ҳәа. Ус здырбалоз ик̆әызбаны иқыҭа далырцон. Аицхыраара рыман. Ирацәаи аҳәсеибацәа – зхацәа, зашьцәа, зычкәынцәа аибашьраҿы иҭахаз. Урҭ ирыцхраауан. Рымхқәа лартцон, идрашәон, амҿы рыгрыжьуамызт. Ажәакала, ауаа бзиа еибабон, азә ихьаа зегьы ирхьаан, азәы игәак̆ра зегьы иргәак̆ран.

* * *

1948 шык̆әса, ҽаҩраҭагалан, ажәлар иаарылаҩит: «Иаарласны аҭырк̆әцәеи абырзенцәеи Апсны иналганы рпсадгьылқәа рахь идәык̆әыртцоит» ҳәа. Урҭ рыбжеиҳараҩзак Апсны ииз, иааӡаз, шьала-дала, жьра-цәаарала апсуаа ирзааигәаз рак̆әын. Ажәакала, урҭ Апсни апсуааи ирмыцхраауазар ирпырхагоу ак к̆артҵомызт. Ирацәаҩын аибашьра Дуӡӡа иалтцны ииаз.

Аҭырк̆әцәа ахәҳахәҭра бзиа ирбон, иазк̆азан, адәқьанқәа зегьы дара рнапаҿы ик̆ан. Акы аазхәарц инеиуаз зегьы еихаччо ирцылон, фатәык-жәтәык аазхәо, ҳамҭак имҭақәа доурыжьуамызт.

Абырзенцәа рак̆әзар, урҭ ҭеразцәан, ахацәеи аҳәсеи рымаҭәа бзианы ирӡахуан, ирҳәаз ҳәан, ируз ун, излоугәампхауа акы иалак̆амызт. Аҿар рҩытцк̆а ирацәан аспортсменцәа бзиақәа. Гәдоуҭатәи ашьапылампыл акоманда «Динамо» ак̆ны ихәмаруаз рыбжеиҳараҩык абырзенцәа рак̆әын. Аҵьынцьтәылатә еибашьра Дуӡӡа иалагаанӡа ари акоманда Апсны иреигьу акомандақәа ирылапхьаӡан. Уи ааӡамҭацәа: В. Ҭарба, З. Ҭарба, А. Инал-ипа, Хазыр-оглы, Б. Хвичиа, Папондопуло, Сирокашиш уҳәа ирыцназгоз мачын…

Ҳәарас иаҭахузеи, аҭырк̆әцәеи абырзенцәеи рахгаразы ажәлар ираҳаз даара игәырҩаргеит, аха рнапы ианызеи, аҳәынтқарра ик̆анатҵаз ақәтҵара зегьы рзы закәанын. Шьоук рыла иҳаҳаит, иаҳҳәап аҭырк̆әа, ма абырзен рыҳәсақәа апсуаазар иара дахыргоит, аха дара ақәшаҳаҭзар рхәычқәеи дареи Апсны иаанхар к̆алоит ҳәа.

Ҽнак зны гәыпҩык акоммунистцәа апартиа Гәдоуҭатәи араиком ак̆ны ҳаизыргеит. Апартиа араиком аҩбатәи амаӡанык̆әгаҩ Г. Плиа дааин зегьы апсшәа наҳаиҳәан, ҳааирӡырҩит: «Иахьа шәзеизаагаз зтҵаара затцәык азоуп», – иҳәеит.

Асиа аашьҭыхны дасу ҳахьцоз ақыҭақәа аик̆әыипхьаӡеит.

– Уаха аҩнутҟатәи аусқәа русзуҩцәа машьынала инеины, абарҭ ақытақәа еиқәысҧхьаӡаз рҟны инхауа аҭырқәцәеи абырзенцәеи рҭаацәа нарыдкыланы иахганы иргоит. Адәыҕбақәа гылоуп Приморски аихамҩатә баҕәазаҿы. Шәара шәзаҳашьҭуа машәырк ҟамларц азоуп. Иахьынӡауа урҭ ихааны ирацәажәатәуп, урҭ иахьыршьуа иргом. Ҳара излаадыруа ала, урҭ иахьнеиуа ҩныла-дәныла зҳәаз еиҧш, зегь рыла еиқәышәшәа иҟоуп. Ари аус даара ҟәышрала имҩаҧгатәуп, – иҳәан, дасу ҳахьцоз ақытақәа еиҭа даҳзаҧхьеит.

Сара Отҳара ақыҭа садырҭцеит. Ари ақыҭаҿы инхон даара исзааигәаз ҭырқәа ҭаацәарак. Аҭаацәа раб сан лабҧса Мамеҭ Чақмач-оглы иакәын. Уи ихылтцны иман хҩык аҧацәа. Аиҳабацәа ҩыцьа ҭаацәаран, рыҳәсақәа псыуа ҭыҧҳацәан, дара аҷкәынцәагьы ианакәызаалак ҳҭырқәцәоуп рҳәаӡомызт. Раб затцәык иакәын аҭырқәшәа здыруаз, аҧсшәа бзианы иҳәон. Аешьцәа ҩыцьа, аиҳаби аитцбаӡеи Аҵьынцьтәылатә еибашьра Дуӡӡа активлатцәҟьа иалахәын. Аҳамҭа дуқәа рыманы иааит аибашьра ашьҭахь.

Ахәылбыеха Отҳара аусҳәарҭаҿы снеит. Урҭ исарҳәеит ркыҭаҿы ҩ-ҭзык аҭырқәцәеи ҩ-ҭзык абырзенцәеи шахырго. «Даара иахцьабоит иахьахырго, аха иҳамчузеи, азакәан зегьы рзы изакәануп», – рҳәеит. Сара иахьысҭахыз ҭаацәарак рҟны саанҿасит. Ауха, асааҭ 3–4 реиҧш, амашьынақәа рбжьы аагеит. Ҳҩагылеит аҧшәма Мақсими сареи, ҳеааилаҳәаны амашьынақәа ҳнарышьҭалан Чақмач-оглы рҭаацәараҿы ҳнеит. Амилициа ашьҭахь ҳнармышьҭит. Аҭаацәа зегьы рҿазыҟатцаны иҟан, рыматҭәақәа рыманы амашьынақәа рышҟа рҿаархеит. «Уара, Қьаазым, аибашьра Дуӡӡа уалахәын, аешьцәа шәеитцбаӡагьы уаргьы ара шәааанхоит, шәаби, агәыбжьанытәи шәашьа иҭаацәа наидкыланы иахымтцыр ҟалом», – рҳәеит.

Аешьцәа реитцбы, «сара саб аҭаҳмада дахьыжәго сицымцар зуам», иҳәан днеин амашьына дынҭалеит. Абас, аб, Мамеҭ, иҷкәынцәа Ерыфи Платони (Ҳаилыми), Ерыф иҧҳәыс Какашьа Бжьаниаҧҳа лхәыҷқәа ҩыцьа налыдкыланы ирыманы ицеит.

Ашьжьымҭан Отҳара аусҳәарҭаҿы снеин, амаӡаныҟәгаҩ Лиуба Мықәҧҳа ашәҟәы лсырҩит Ерыф Чақмач-оглы иҧҳәыс Бжьаниаҧҳа дшаҧсуоу азы. Ашәҟәы астаршыни лареи рнаҧқәа нанҭцаны Либагьы саргьы асааҭ 2 рзы Приморск ҳааит. Хьҭоуп, ақәа леиуеит, аҳәынтцәа узылсуам, арахь алыгажәцәа, аҳәса, ахәыҷқәа лаҕырӡышаха аилагьыжьра иаҿуп. Адәыҕба анаҧхгаҩцәа ҳаҧшааит, иҳамаз ашәҟәы дҳарбеит. Акыр аамҭа еилацәажәон, нас инасыҧхьан Абжьаниаҧҳа лхәыҷқәа налыдкыланы иаага рҳәеит. Урҭ сыманы санааи, арҭ рхы иақәиҭуп, аҩныҟа ижәга рҳәеит. Абас Какашьа лхәыҷқәеи лареи аалдкыланы аҩныҟа иаагеит.

Аешьцәа рҩыцьагьы раб дрыманы Казахсҭан инеит. Абзиа абаҟоу, аха амлеи ахьҭеи иадыркӡомызт. Аха рацәак мырҭцыкәа 80 шықәса ирҭагылаз раб даачмазаҩхан иҧсҭазаара далтцит. Аешьцәа реитцбы Платон Аҵьынцьтәылатә еибашьра Дуӡӡа аан Асовет Еидгыла амаршал А. Васильевски ирхәҭаҿы сҭаршынас дыҟан. Ажәакала, урҭ ибзианы еибадыруан. Раб данҧсы ашьҭахь Платон даалаган иҭаацәа зықәшәаз арыцҳара зегьы нанҭцаны Васильевски ишҟа ашәҟәы ишьҭит. Мызкы мтцыкәа аҭак Казахсҭан аиҳабыра ироуит, аешьцәа Чақмач-оглы иаарласны рҩныҟа иоушәышьҭ, излацауа рыгшәмыжьын ҳәа. Платон, сара ҳаб ибаҩқәа цқьахаанӡа саангылоит, уара аҩныҟа уца иҳәан, иашьеиҳаб Ерыф аҩныҟа ддәықәитцеит. Шықәсык ашьҭахь, раб ибаҩқәа аатцхны аҭанақьтәы ҭоубыҭ хәыҷы инҭаҭцаны ателеграмма ааишьҭит, саб ибаҩқәа сыманы абри аены Адлер снеиуеит, шәысҧыл ҳәа.

Рҭынхацәа зегьы Адлер инеин раб ибаҩқәа Оҭҳара иааганы ран дахьжыз анышә иамардеит.

Аӡәгьы издырам 1948-тәи ашықәс азы Аԥсны инахганы иргаз аҭырқәцәеи абырзенцәеи шаҟаҩ рыцҳарыла иҭахаз, урҭ ирхыргаз агәаҟра, амлакра, ахьҭакра. Иашоуп, усҟан иахганы иргаз рахьынтә Аԥсныҟа иааз ыҟоуп, аха шаҟаҩы иахьагьы изааӡаз рԥсадгьыл Аԥсны иаҟәыганы иҟоузеи.

1993 шықәсазы Аԥсны иқәтцны ицаз ақырҭцәа лабҿаба ирбеит харада-барада ауаа арыцҳара ракәыршәара шаҟа рыцҳара ацу, шаҟа гәнаҳара ацу. Ари зегь рзы ҿырԥшыга дууп. Агәнаҳара ҟазтцауа ауаҩы бзиа дақәшәаӡом. Убри азоуп изырҳәауа: «бжьынтәы ишәа, знык ихтцәа» ҳәа.

Исгәалашәоит, 1974–1975-тәи ашықәсқәа раан Гәылрыԥшь араион Акаԥа ақыҭан Бырзентәылантә игьыжьны иааит гәыԥҩык абырзенцәа. Дасу рыҩнқәа рҟны ианнеи, ақырҭцәа ҩнан. – Ҳара ҳааит, ҳаҩнқәа ҭашәырцәы, – анырҳәа, – шәара шәыҩнқәа ҳара иҳаздыруам, арҭ аҩнқәа зтәу ҳара ҳауп, – рҳәеит ақырҭцәа. Ажәакала урҭ ашьакаҭәарахьы икылеибагеит. Қырҭтәылатәи Акомпартиа Ацентр Комитет актәи амаӡаныҟәгаҩ В. Мжаванаӡе даанагеит. Атцыхәтәаны ақырҭцәа Акаԥа иалганы иргеит, абырзенцәа иахьагьы инхауеит.

Ари ҳара иаҳнарбауеит ақырҭцәа Аԥсны зегьы ҭарцәны рнаԥаҿы аагара шәышықәсала ишазхәыцуа, аха аиаша ианакәызаалак аиааира агоит.

АЖӘААТӘИ АХЫ

Сара исҳәарц сҭахым усҟантәи аамҭазы зынӡа зегьы татаԥшьын, акәтагь мцада ицьуан ҳәа. Усҟангьы, уи ашьҭахь акыраамҭагьы ажәлар рԥсҭазаараҿы дара ицырхаган, ргәы канажьуан амилаҭ реиҟарамра, амилаҭ реилыхра, амилаҭ маҷқәа ратәамбара.

Иахьагьы сгәы ихьшәашәаӡа иалоуп сҭара иацыстцарц сҭахуп, абзиаразы ҳәа расҳәарц апартиа Гәдоуҭатәи араиком амаӡаныҟәгаҩ Р. Бохуа иҟны саннеи сышидикылаз.

– Ҳара аус ҳацуур уҭахымзар, иахьуҭаху уца, арахь уаҳа уқәымлан, – иҳәеит уи, – атцарахьы уцозар амҩа бзиа уақәшәааит, уаналгалак арахь уаҳзаа ацынхәрас.

Ԥшьышықәса ирзынаԥшуа хеигӡарак ҟамтцаӡакәа, сгәы ҭыгьҕьаа аҿар џьара бзиарак ахь иҳазкылгандаз, рыԥсадгьыл, руаажәлар бзиа ирбо рааӡара ҳалшандаз ҳәа сзышьтаз сусура зегьы ҳаҭырк, патук ақәымтцаӡакәа аӡы инеиҭеит. Сара сымацара сакәындаз, Бохуа имшала шаҟаҩ акоммунистцәа иашақәа апартиа иалцозеи, рматцурақәа ирымхузеи, шаҟа талант ԥхасҭахазеи. Уи иатцкыс излеиҕьзеи апартиа Аԥснытәи обкоми, Гагратәи, Аҟәатәи, Очамчыратәи, Гәылрыԥшьтәи, Галтәи араикомқәеи, Аҟәатәи, Ткәарчалтәи ақалақьтә комитетқәеи рмаӡаныҟәгаҩцәа, араинагӡкомқәеи ақалақь нагӡкомқәеи рнаԥхгаҩцәа.

Аԥсуа жәлар рхатәы бызшәала изымцәажәо рыҟатцара акәымзи изызкыз 1944 шықәсазы аԥсуа школқәа зегьы ақырҭуа школқәа рахь риагара? Изеиԥшрақәадаз дара аԥсуа школхәыҷқәа атцара дзыртцоз? Урҭ рыбжеиҳарак Жәыргьыҭтәи ҩышықәсатәи артцаҩратә техникум иалгаз ракәын. Усҟан ари атехникум аҟны ирыдыркылоз абжьаратә школ изалымгоз, атцара ззымтцоз ракәын. Нас абанҭ роума ҳара ҳхәыҷқәа знаԥы ианыз, атцара дзыртцоз?

Ишысҳәахьоу еиԥш, акомҿареидгыла Гәдоуҭатәи араиком аҟны ԥшьышықәса ирзынаԥшуа аус зуан, схы сеигӡомызт. Атцарахьы сцар сҭахуп анысҳәалак, сынтәа затцәык уаагыл, ҳаԥхьа ҳара уҳашьҭуеит ҳәа, сжьауа сааргон. Сгәы аныԥтцәаӡа, 1949 шықәса, ав-

густ 1 инаркны ԥсшьара сцеит. Сыԥсшьара мшқәа ирылагӡаны Қәҭешьтәи ашьхатә ҵараиурҭаҿы сцаны аԥышәарақәа ҭины сааит. Убри ашьҭахь ауп арзаҳал ҩны атҵарахьы сцоит, сматҵура аҟнытә схы сақәиҭышәтә ҳәа араион аиҳабыра ианрасҳәа. Избанакәзар, аԥышәара рыҭаразы сцоит сҳәар, сшырмышьҭуаз здыруан.

Аха сахьнеизгьы исықәымҿиеит. Аҩбатәи акурс саналга, ҳкласс астудентцәа зегьы практика ҳасабала Тҟәарчал ашахҭаҿы мызкы ҳаарышьҭит. Апрактика анҵәара жәабаҟа мшы шагыз, ҽнак ашахҭа санҭыҵ исарҳәеит уаха асааҭ 12 рзы апартиа Тҟәарчалтәи ақалақьтә комитет актәи амаӡаныҟәгаҩ В. Балаваӡе дузыԥшуп ҳәа. Сара уи ахаангьы дсымбацызт, избахәгьы смаҳацызт. Аиашазы, сҭаацәа рышҟа иҽеимыз ак иаҳазар акәхап сҳәан, апартиа ақалақьтә комитет аҟны саанит ауыха, асааҭ 12 рзы.

– Улеи, дузыԥшуп, – иҳәеит адкылартаҿы итәаз аҷапшьаҩ.

– Уа бзиала уаабеит, – иҳәан инапқәа рцаҵаӡа даасԥылан, снаганы снаиртәеит. Нас днеин иҭыԥаҿы днатәеит. – Ыы, у-Гәдоуҭатәума, иарбан қыҭоу уахьиз? – Азтцаарақәа сыҭауа схы-стцыхәа зегьы еиликааит В. Балаваӡе.

– Сара сызупхьаз шьҭа иуасҳәап, – иҳәан, ацәажәара дналагеит. – Ҳара иаҳҭахуп аҭыԥантәи акадрқәа ҳааӡарц, аматҵуракәа рахҭарц. Уара ашьхатә ҵара уашьҭоуп, аха еиҳараӡак ҳара иҳамам апартиатәи акомҿареидгылатәи кадрқәа роуп. Сара излаздыруала, уара аҿар рааӡараҿы, рпызараҿы аԥышәа ду умоуп. Ажәакала, утцара ааныжьны арахь уаҳзаароуп, – иҳәеит Балаваӡе.

– Даҽа ҩышықәса роуп исыгу, нас арахь сааусит, – сҳәеит сара.

– Иуҳәаз саҳаит, аха сара исҳәаз уара узы иреигьу усуп, уаҳа акгьы ахумҳәаан, – иҳәан ателефон аақәихит. – Аҭыԥҳа, иаарласны апартиа Қәҭешьтәи ақалақьтә комитет актәи амаӡаныҟәгаҩ Нарсиеи сареи ҳаимабдароуп, – иҳәан атрубка нықәитцеит.

Минуҭқәак рышьҭахь аҭел абжьы геит. – Аа, аҩ. Нарсиа, хәылбзиа, ари иуацәажәо Васо Балаваӡе соуп, Тҟәарчалнтәи. Иҟоузеи, бзиарас ишәымоузеи? аамҭа акыр ицахьеит, иаарласны исҭаху уасҳәап, – иҳәан даасҿапшит. – Убра, шәара шәышьхатә техникум аҟны атҵара итцауеит ҳара даара иаҳҭаху апсыуа ҷкәынак, ашәҟәы дантцеи, Ҭариа Александр Мақьҭаҭ-ипа. Аҳәара ҟастцоит иаарласны ипартиатә документқәа Тҟәарчалҟа идәықәышәтцарц. Уи ҳара атцара дуқәа рахь дҳашьҭырц ҳҭахуп, даара акыр иапсоу ҷкәыноуп, еилукаама? Уаҳа аҵьа усырбом, абзиаразы, – иҳәан иикыз атрубка ныкәтцаны сышҟа даахьаҳәит.

– Нарсиеи сареи еибаҳҳәаз умаҳаи, сара абзиара уазыскыр сҭахуп, атцараҳәа уара хьаас иумоу азы, сара агәра усыргоит, шықәсык ашьҭахь Москватәи апартиатә школ ашҟа ушаҳашьҭуа. Уи уалганы уаар, нас уара узы ашәқәа зегьы аартуп, – иҳәеит Балаваӡе. (Ари шеижьагоу умбо иҟамызт, аха усҟан узыхҟьа узымдырӡо упхасҭартәыр алшон).

– Уатцәытцәҟьа Қәҭешь уцаны уматәақәа зегьы уманы ушиашоу сара сҟны ууаи. Уара уаанӡа уматҵура, уҩны-угәара зегьы ӡбахоит, – иҳәан дҩагылт, шьҭа уца ҳәа аанарго.

Адырҩаҽны изаҳаз сҩызцәа иргәампҳеит исзыруз, аха рнапы ианызеи. Ахәылбыҽха Очамчыра сааин, адәыҕба сынҭаланы Қәҭешь снеит. Ҳтехникум адиректор иҟны снеит, абасоуп иҟоу ҳәа, иасҳәарц.

– Сара издыруеит зегьы. Даара сгәы иалоуп ҳтехникум алгаха ахьурымҭаз, аха даҽакала аиаша ҟаутцеит, избан акәзар, иахьатәи аамҭа зеиԥшроу ала урҭ упхасҭартәыргьы рылшоит, – иҳәеит аҩыза Микелаӡе.

Сыматәа хәыҷқәа аасгәыдкыланы, Қәҭешьаа снарылҵцын Тҟәарчал сааит. Апартиа Тҟәарчалтәи ақалақьтә комитет аиҿкааратә ҟәша аиҳабы С. Ҭарба иҟны снеит, уажәшьҭа сахьырышьҭуа аилкааразы.

– Уара уус ҳалацәажәахьеит. Уатҵәы асааҭ 2 рзы ашахта №2 аклуб аҟны унеи. Акомҿареидгыла ақалақьтә комитет амаӡаныҟәгаҩ Шоҭа Гвазавеи сареи убра ҳнеиуеит, – иҳәеит Ҭарба.

Асааҭ 2 рзы ашахта аклуб аҟны аизара иаҿын ашахтиорцәа ҿарацәа. Издыруа аӡәгьы дыҟам.

Сара студентк иаҳасабала апрактика сахьахысуаз актәи ашахтаҿы акәын. Ус С. Ҭарбеи Ш. Гвазавеи ааит.

Апсшәақәа анааибаҳҳәа ашьҭахь, аклуб ахь инҳапхьеит. – Ухал арахь, – иҳәан, Ҭарба сыжәҩа аанкыланы апрезидиум ахь дынсыпхьеит. Иаразнак еилыскааит ашахта акомҿареидгылатә организациа амаӡаныҟәгаҩыс салырхырц шырызбаз. «Акомҿараа ақәшаҳаҭхару», – сгәы инҭысҳәааит.

– Аҩызцәа, акомҿараа (150-ҩык раҟара тәан). Иахьатәи ҳаизараҿы зҵаарак ауп ҳазлацәажәо. Ишыжәдыруа еипш, шәара шәмаӡаныҟәгаҩ иусура апсыҽразы дамхуп. Иахьа абра дҳацуп акомҿареидгылатә организациақәа рҟны акыр шықәса аус зухьоу, апышәа ду змоу аҩыза Ҭариа А. М. Сгәы иаанагоит, шәкомҿартә хеилак маӡаныҟәгаҩыс иалхра шәақәшаҳаҭхап ҳәа. Азҵаарақәа шәымазар иҳашәҭа, ҳаргьы рҭак ҟаҳҵоит, – иҳәеит Ш. Гвазава.

– Иааркьаҿны ибиографиа ҳаиҳәааит, – иҳәеит комҿар ҷкәынак. Сара иааркьаҿны ирасҳәеит сызнысыз сыпсҭазааратә мҩа атәы. Уи акәхеит, 1951 шықәса, март азы ашахта №2 акомҿареидгылатә хеилак амаӡаныҟәгаҩс салырхит.

Усҟантәи аамҭазы аҩбатәи ашахта егьырҭ ашахтақәа зегьы иреиҳан аусуцәа рхыпхьаӡарала, аха арацәатҵхраҿы ашахтақәа зегьы ирыҵахон, еиҳаразак ашахта анапхгара рхарала. Сара убра саннеи-

уаз аламҭалазы араҟа ҿыц аусурахь инаган: ашахта аначальник В. Ревишвили, апарторганизациа амаӡаныҟәгаҩ Б. Лагәлаа, азаанаҭеидгылатә комитет ахантәаҩы А. Цаава. Ажәакала ашахта анапхгара ҿыц алхын.

– Уатҵәы шьжьымҭан «Тҟәарчалрацәа» атрест аиҳабы Архип Мирон-ипа Лабахәуа иҟны унеи, излаздыруала уи инапы иануп нхарҭала уеиқәыршәара, – иҳәеит С. Ҭарба данцоз.

– Уа бзиала уаабеит арпыс, сызлаухәапшуа ала, уара аҩбатәи ашахтаҿы ҿыц аусура иалагаз уоуп, – иҳәан, илақәа ихаччо, ишиаҭәоу деинааланы дҩагылан апсшәа саҳәаны снаиртәеит. Аҩыза Хахамов бсызипхьа, – иҳәеит иааҩнашылаз апҳәыс лышҟа дынхьапшын.

Минуҭқәак рышьҭахь Хахамов дааҩналеит. Апсшәақәа анааибырҳәа ашьҭахь, Архип Мирон-ипа ҿааиҭит:

– Аҩыза Хахамов, абри аҷкәын иацы аҩбатәи ашахтаҿы акомҿараа рхеилак амаӡаныҟәгаҩыс дарлырхит. Иаарласны нхарҭала деиқәыршәатәуп: ауаҭах, акаруаҭ, ацәарҭа, ахыза, астол, асқам, амҳаҭцә… Еилукаама исҳәаз?

– Ааи, Архип Мирон-ипа. Ауаҭах азы, атрест аҿапхьа игылоу аҩнаҿы иҭацәу иаҳҭар ҟамлаӡои?

– Аа, ибзиаҵәҟьаны исгәалауршәеит. Иара абыржәытцәҟьа днаганы ирба, ацапхақәа иҭа, нас иаҭаху зегьы…

– Ибзиоуп, – дақәшаҳаҭхеит Хахамов.

– Зны ҭынч ҳаицәажәап. Уажәазы иааркьаҿны иуасҳәо абри ауп. Аусуцәа ҿарацәа бзиа урбар ирылумыршо акагьы ыҟаӡам. Абри даара уазхәыц. Иуҭаху акыр ҟалозар, упхамшьакәа сара сҟны уаакыдгыла… Уца. Абзиаразы, – иҳәан апсшәа насаҳәаны иҭыпаҿы днатәеит, абас зегь рыла сеиқәыршәаны. Шьҭа иаҭахыз аусура акәын.

Рацәак мыртцыкәа имҩапысуеит акомҿареидгыла Ткәарчалтәи ақалақьтә комитет изаамҭанутәи аконференциа. Абри аконференциаҿы акомҿареидгыла ақалақьтә комитет абиуро алахәылас салырхит.

Рапхьатәи амшқәа инадыркны еилкаатәын ашахтаҿы шақаҩы акомҿараа ықоу, шака еитцбыратә организациа ықоу, шака мзы ахшәаатәы рымшәацкәа иқоу, аҿар зегьы нхартала ишеиқәыршәоу, ирыгуирызоу уҳәа азтцааракәа.

Ҩымз сцәақәзит, аха акомҿараа шакаҩы аус руаз шьақәсыргылеит – 505-ҩык, акомҿартә организациақәа 13, ахшәаатәы ашәара акәзар, 75–80 процент акомҿараа хымз инаркны ҩышықәса рқынза изымшәацыз ықан.

Амзызқәа рацәоуп. Уск̌ан аусуцәа ҿарацәа Тқәарчалка иааргон Молдавиантәы, Аладахьтәи Украинантәи, Урыстәылантәи, ҩба, ара ианааи ашахтаҿы иказ акомҿартә хеилак анапхгаҩы рацәак дашьтазамызт акомҿараа русура арманшәалара.

Ирымшәацкәа иказ акомҿартә шәахтә (взносы) иартәон 33 нызқь мааҭ. Ари иатаххеит даара дыррала азнеира, даҿеакала иаххәозар, иатахын инеизакны иаразнакы рымхра акәымкәа ҩба-ҩба, хпа-хпа мза рымхрала, рыгәшәа ҳәаны рхатәгәапхарала есымза иршәауа рықатцара.

Иага уадаҩра қалазаргьы, пшьымз рыла капеик рықәымкәа зегьы ршәахтәқәа ршәеит. Азәзатцәык идамхаргьы акомҿарра далымтцит.

1951 шықәса аҩбатәи акварал азтәи аусура аихшьалақәа иаадырпшит ақәҿиара шьахәқәа. Ткәарчалтәи аҩбатәи ашахта ҳамтас иартеит СССР Аминистрцәа Рсовети, Зегьеидгылатәи азаанатеидгылақәа рцентртә совети иртәу еитатцуа Абирақ Қапшьи 600 нызықь мааҭ апареи. Ари ашахта аусуцәа зегьы рзы, еиҳаразак акомҿараа рзы иааира дуззан. Ари аиааира иазкыз аизараҿы ашахта аколлектив

ақәтцара рыдыркылт иранашьоу Абирақ Қапшь назаза азәгьы иширымто азы. Ус иагьықан акыр шықәса.

Хыхь ишысҳәахьоу еипш, Архип Мирон-ипа Лабахәуеи сареи ҳаибадыруеижьтеи рацәак тцуамызт, истахын еиҳа сизааигәаны дыздыруазарц. Аха, уи сара снапы ианымызт.

Ҽнак зны ашахта аиҳабы В. Ревишвили ашахта анапхгара даарыпхьан ус реиҳәеит: «Иаарласны Донбассынтә Ткәарчалка иааргараны иқоуп арацәа тцапызко амашьына «Донбасс». Уи ҳшахта атаразы даара дацхрааит Архип Мирон-ипа, уи акәым иара ихата итахуп ақәыргылараҿы ацхыраара қаитцарц. «Шьта сызхара дзбап», – сгәы интысҳәааит, сахьтәаз.

Дук мыртцыкәа ҳзызпшыз амыруга (амашьына) ҳшахтаҿы иааргеит. Уи дацны даайт Архип Миронипагьы.

– Ыы, арпарцәа, ишәгәапхоу? – днарылапшаарылапшит еизаны игылаз ашахта аусуцәа, илақәа ихаччо. – Уатцәыуха асааҭ 8 рзы саауеит, ари атыпаҿы иқәыргылатәуп, аусура иаларгатәуп, – иҳәан иусурахь дцеит.

Адырҩаҽны, ахәылбыҽха Архип Мирон-ипа шахта матәала иҽеилаҳәаны даайт.

– Мышьта бзиала, шәааи аҩызцәа, – иҳәан, ҳапхьа дгыланы, ашахта аҿышәта дынталеит. Ҳмашьына хәта-хәтала еимҿыршәашәаны еихамҩала ирыманы инеит аҩбатәи аучасткаҿы. Ажәакала, атехникцәа амашьына аибытара иалагеит, Архип Мирон-ипа инапхгарала. Мызкы иалагзаны арацәатцапқага машьына аҳәитцәҳәа арацәа аанашьтуа аусура иалагеит.

Мызкы иазынапшуа уахгьы-ҽынгьы абри иеипш иқаз ауаҩы аус ицура, иацәажәара, ихымҩапгашьа уҳәа ҳара ҳзы амалқәа зегьы иреиҳан. Хатала сара бзантцы сгәатцаҿы ипхаза иаанхеит, уии ҳареи ҳусеицура.

Хыхь ишысхәаахьоу еипш, сара Тҟәарчал саннанага, абжьаратә ҭара сымамызт, сызҭаз ашьхатә ҭарагьы салдмыргеит. Ажәакала, ацгәы алаҕәра иқәҿархәаз еипш, схы зқәыскра сыздыруамызт. Исызбеит сусура сҽеахаршәаланы ахәылпазтәи абжьаратә школ сҭаларц. Ҳәарас иаҭахузеи, 10 шықәса инареиҳаны ашкол иацәхҟьаны иҟаз сзы даара иуадаҩын абжьаратә школ аҭалара. Аха ианысызба инаркны схы самеигӡеит, уахгьы-ҽынгьы аус зуан, сҭара иацысҭон, арҭаҩцәагьы ацхыраара сырҭон. Абас 1953 шықәсазы абжьаратә школ сызлалгаз ала аттестат снапаҿы исоуит.

Убри ашықәсан Гәдоуҭеи Аҟәеи араионқәа жәқьҭак аарымхны еиҿыркааит Афон ҿыцтәи араион. Гәдоуҭантәи адырра сырҭеит Афон араион ҿыц ахь уаҳзааи аусуцәа ҳҭахуп ҳәа. Усҟан сыпшәма, Александра Аргәынпҳа Афонтәи абжьаратә школ аҟны аҭара аҟәша аиҳабыси рҭаҩыси аус луан, саргьы сақәшаҳаҭхеит, Афонҟа аиасра.

Абраҟа иааркьаҿны исхәарц сҭахуп Тҟәарчал сыҟазаара иазкны ажәақәак. Сара макьана исыздыруам ашахтаҿы аусура аҭқкыс иуадаҩу даҽа усурак. Иага убас акәзаргьы, ҩышықәса рыҩныҵҟала сара абраҟа исоуит аҿар рааӡараҿы, цызара рзураҿы аҧышәа дуӡӡа. Уи акырӡа исыцхраауит пхьаҟа сыпҭазаараҿы.

Бзанҵы исхашҭуам гәыкала исывагыланы исыцхраауаз, аусура сгәазырпхоз акомҿараа: Максим Лазба, Баграт Аршба, Иван Мосиагин, Михаил Воротинцев, Зина Дубинана, Мариа Переверзева, Лиудеи Валиеи Купцоваа убас егьырҭгьы.

Аус ахьынӡеицаауаз, ҳахьеилибакааз азы ҭабуп, сара иахьсыпхьаз Афонҟа сымцар ҟалом ҳәа, ҩышықәса аус сыцызуаз ианрасҳәа, зегьы ргәалаҟара бжьысит. Ауха акрыфарҭаҿы исыпхьаны амҩа бзиа, агәалаҟара бзиа сзеиҕьаршьеит. Ашьыбжьышьҭахь апоезд Тҟәарчал–Аҟәа ахь санцоз 30-ҩык инареиҳаны Цьанҭоу аҟнытә Кәазанынӡа исыцны иааит, амҩа бзиа сзеиҕьашьаны соурышьҭит, дара аҷкәынцәеи аӡҕабцәеи ракәзар, урҭ есқьынгьы сыла ихгылоуп.

АЗЕИЖӘТӘИ АХЫ

Афон саннеи, апартиа араиком аҟны инасыпхьан ус сарҳәеит: «Афон араион макьана ишьақәымгылацт, иахьа иҭацәны иҳамоу ҭыҧ заҭцәык ауп – араион астатистикатә усбарҭа аиҳабы иҭыҧ, уақәшаҳаҭзар иахьанатә аусура уалага». Сара исҭахыз зны сшьапы сзаркыр акәын. Ирҳәаз сақәшаҳаҭхеит. Аха уахгьыҽынгьы сгәы иҭаз сҭара ацҭара акәын.

Анцәа ду иҵьшьарала Афон араион псынҭра дук амамызт акәымзар ахьымӡҕыҵәҟьа ҳнаргон. Апартиа араиком актәи амаӡаныҟәгаҩыс Аҟәантәи даарышьҭит Кондрат Хәыта-ипа Убилава. Уи зегь рапхьаӡа иргыланы имамызт аламыс, ауаҩра, аҟазшьа, ауаа дырзааигәамызт. Аҭара ду сымоуп иҳәон, аха иматҵура иақәнагоз ахшыҩи адырреи имамызт. Ишакәымыз ауаа драцәажәон, дрызныҟәон. Ауаҩы апартиа иалцара гәырҕьарак, фырхаҵарак изаҩызан.

Исгәалашәоит, Аҷандара ақыҭантәи аколнхара ахантәаҩыс дыҟан Пкьын Иасон ҳәа ауаҩы хазына, ауаҩ иаша. Маимзак азы, зегьы ажәжәаҳәа анхараантцыра ианаҿыз, дызлеигәампҳа уара идыр, Иасон апартиа араиком актәи амаӡаныҟәгаҩ дупхьеит ҳәа иарҳәеит.

– Аҩыза Кондрат Хәыта-ипа, шәсыпхьазма? – ҳәа ашә аартны акабинет дныҩналеит.

– Аа, бзиала уаабеит, утәеишь, ак уасҳәарц сҭахуп, – иҳәеит Убилава. – Сара изласаҳаз ала, Гәдоуҭа араион аҟны ачарыц рацәак аҽаҩра аанашьҭуам, рҳәауеит.

– Ааи, ус ауп, – иҳәеит Иасон.

– Ибзиоуп, ус акәзааит, аха сара исызбеит сынтәа уара уколнхараҿы х-гектарк ача лоуҵарц. Угәы иаанагозеи?

– Х-гектарк адгьыл баша ак ҳзалымхыр ҳәа сшәоит, – иҳәеит Иасон.

– Мап, иҟоуҵалак сынтәа х-гектарк ачарыц лоуҵоит, ишылоуҵаз алагьы шәҟәыла адырра ҳауҭоит 10–15 мшы ирылагӡаны. Иуаҳама? Убриакәын иуасҳәарц истахыз, умҩа бзиахааит, ухы уақәиҭуп, – иҳәан, Кондрат Хәыта-ипҳа дҩагылан ашәаҟынӡа днаскьаганы дноуишьҭит Иасон.

«Иауеи, абри акы иазҳәоуп, изакәхарызеишь?» – игәы инҭиҳәааит Иасон. Аҵандара данааи, иҩызцәа иреиҳәеит апартиа араиком актәи амаӡаныҟәгаҩи иареи еибырҳәаз ажәабжь. «Уи игәы иҭеикыз ҳара иҳаздыруам, аха х-гектар адгьыл баша иҳазбжьыхуам», – рҳәеит анхацәа.

Кондрат баша аӡы дҭахысуамызт. Мчыбжьык ашьҭахь деиҭаипхьеит Иасон. Ашәхымс ахытҳа имҭакәа, – «ачарыц лоуҵама ишеибаххәаз еипш», – иҳәан, илақәа цәырқшапаны дниҿапшит.

– 2–3 мшы ирхымгакәа илаҳҵоит, – иҳәеит ипсы игәы икылачны Иасон.

– Ус акәзар, абыржәыҵәҟьа астатистикатә усбарҭаҟны унеины ашәҟәы рыҭа ачарыц шылоуҵаз атәы зҳәо. Нас илоуҵап, иуаҳама?

Иасон уаҳа мҳәаӡакәа астатистикатә усҳәартаҿы дааин ашәҟәы ҩны иныкәитцеит Аҵандара ақыҭантәи аколнхараҿы х-гектар ачарыц латҵоуп ҳәа. Абри аҽны сара сыҟаӡамызт, санааи исарҳәеит иҟалаз-шыҟалаз.

Мчыбжьык ашьҭахь Кондрат Хәыта-ипҳа хҩык акомиссиа даарыпхьан адтҵа риҭеит, Аҵандара ақыҭан иҵаны ачарыц ахьылатҵоу агәаҭаразы. Ҳәарас иаҭахузеи, ари адтҵа зиҭоз зыгәра игоз ракәын, сара сыгәра имгозар акәхарын, акгьы сыздырӡомызт. Акомиссиа реиҳабы амаӡаныҟәгаҩ иҟны днеин Аҵандара ақыҭан ачарыц ҳәа акгьы шылатҵам, иларҭцарцгьы ргәы ишҭам иҳәеит. Ари акәын амаӡаныҟәгаҩгьы иитахыз.

Мышқәак рышьҭахь ахәылбыеха, асааҭ 6 рзы, апартиа араиком абиуро аилатәараҿы иупхьоит рҳәеит. Пыхьақәа раасҭа абиуро аҟны изхәапшуаз азтҵарақәа рацәамызт.

– Аҩыза Пкьын длашьҭы, – иҳәеит иааҩналаз апҳәызба (Валиа) лахь ихы нарханы Убилава. Сара ашә уахьынхыҵуа игылаз адиуан аназараҿ сықәтәан. Иасон дахьааҩналаз, сааигәара даангылт.

– Аа, шәихәапш ари амцҳәаҩ, – иҳәан иҽхыршәааны, Иасон блала дааимидеит амаӡаныҟәгаҩ. Абиуро иалаз ртәы сыздыруам, аха итәаны изырҩуаз: аколнхарақәа рхантәаҩцәа, апарторганизациақәа рмаӡаныҟәгаҩцәа, асовет усбарҭақәа рнапхгаҩцәа ухәа иҟалаз рзеилымкаауа, инеиҿапшы-ааиҿапшуа иаанхеит.

– Нас, иҳаҳәишь Аҵандара илашәтҵаз ачарыц «марымажаха» азҳара ишаҿу, – иҳәеит Убилава. Нас ани зыгәра игоз (ижәла сгәалашәом) ажәа наииҭеит.

– Рацәаак ажәа шәасыршьуам, сынтәа х-гектар ачарыц ластҵоит, ибзиахар ҳапхьаҟа иацыстҵоит, – иҳәан аҩ. Пкьын араион аплан иалеитцеит. Уи иихәаз дшамеижьо азы, ҳаҭыр зқәу ҳмаӡаныҟәгаҩ Кондрат Хәыта-ипҳа ажәа иитеит.

– Ача шааз аабоит ҳәа ҳахьнеиз, аара акәым, цыракгьы каимыршәит, арахь ашәҟәы риҭахьеит х-гектарк ачарыц шылатҵоу азы. Ари иаанаго аҳәынтқараа ржьароуп, араион акәзар аплан иадыз нанамыгӡеит ауп, – иҳәан, даара ажәабжь бзиак рылеиҳәазшәа днатәеит «ажәахәҟатҵаҩ».

Афон араинагӡком ахантәаҩы М. Аҩӡба игәы иаатҵаххшәа, – «иашоуп ачарыц алатҵара аамҭа мачк ицахьеит, аха азин иаҳтап иаарласны илеитцарц. Пкьын ҳара дызлаадыруа ауаҩ иаша, аколнхара ахантәаҩ бзиа ҳәа ауп», – ацәажәара дналагеит.

– Михаил Кәынта-ипа! Араион, ачандараа зегьы, иара уаргьы убра унарылатцаны амц ҳаижьеит, ари иоума узхашшаауа, – иҳәан, илакәа тцырхәны итәаз зегьы днарылапшит амаӡаныҟәгаҩ.

Абиуро алахәыла С. Гезердаа (апартиа араиком аҩбатәи амаӡаныҟәгаҩ), В. Осиа мачк идырпсыҽырц рҽыназыркит. Аха уртҭ ирҳәоз баша ӡҭахысрак иаҩызахеит, абиуро иалаз хыпхьаӡарала акыртцәа еиҳан.

– Упартбилеҭ астол икәтца, уара уеипш иҟоу амцҳәаҩ ҳпартиаҿы тып имаӡам! Атцыхәтәан иуҳәарц иутахузеи? – иҳәан амаӡаныҟәгаҩ Иасон днеиҿапшит. Азнык азы иихәара изымдырууа иҿы акны даанхеит.

Пшьшьала иплашь акалтҭ аанкыланы снахан, – «уара апартиаҿы сааншәыжь ҳәа раҳәа», – сҳәан, сыбжьы нытцакны ҿаастит. «Иҟалозар апартиа салшәымцан», – иҳәеит аарла. – «Уаҳа иуҳәо умамзар, еитасҳәахуеит, упартбилеҭ астол икәтца», – иҳәан, Убилава ибжьы ихацаланы ҿааитит. Уи акәхеит, Пкьын Иасон, ауаҩ иаша, ауаҩы хазына инапкәа тцыс-тцысуа ипартбилеҭ ицьыба иаатиган, днеин пшьшьала астол иныкәтцаны дындәылтцит.

– Абиуро иалоу шәаанха, егьыртҭ шәхы шәакәитуп, – иҳәеит амаӡаныҟәгаҩ. Ашә аартны адкыларта сшынылоналаз, уа итәаз аӡгаб Валиа, – «абаапс, Саша, Иасон абахтахь дыргеит ҳәа сыҟоуп», – лҳәеит, дгьатцәыгьатцәуа.

Абиуро ахьцоз ауада ашә ааимпааны сныоналеит.

– Ара иухаштуи, аҩыза Тариа? – илакәа тцырхәны даасҿапшит Убилава. Сара Михаил Кәынта-ипа Аҩӡба снаидыххылан, – «игәнаҳа шәзымгааит, Иасон абахтахь дыргеит», – сҳәан, сыла акамбо атцх лашьца снагәылалеит.

Иасон Пкьын иус ӡбаны хышықәса атакра икәыртцеит, аха иара убри ашықәс антцәамтазы араион апырхит. Иасонгьы аҩныҟа дааит, ипартбилетгьы иртцеит. Абриала уаҩы ибоит апсуа кадркәа харадабарада рматцуракәа ишрымырхуаз, апартиа ишалырцоз, аха ӡҟны уашшуадаз.

Апхьаҩ дазтцаар ҟалоит: «Афонтәи араион ҿыц шықәсыкгьы инамгакәа изапырхзеи?» ҳәа. Сара иахьынӡеилыскаауа, уи абасоуп ишыҟалаз.

1953 шықәса, февральазы, Гәдоута араион аҟынтәи акытакәа: Ачандара, Аацы, Абгархыкә, Мтцара, Приморск, Анхәа, Псырцха, Аҟәа араион аҟнытә: Ешыра Аҩадатәии Аладатәии акытакәа, Гәымста нарыдкыланы инеидыртцан Афонҿыцтәи араион еиҿыркааит. Убри ашықәсан ауп И. Сталини Л. Берииеи рыпстазаара ианалтц. Уртҭ рыпсы антазгьы Қырттәыла анапхгара Апсны зегь реиҳа изыцәшәоз, згәаҭ рымаз Гәдоута араион акәын. Афонҿыцтәи араион аптцарала уртҭ еилыркааит Гәдоута араион атцкыс еицәаз даҽа районк шапыртцаз.

Иҟалаз убри ауп. 1953 шықәса, иуназы, апартиа Афонҿыцтәи араиком имҩапнагеит изаамтанутәи апленум. Араҟа икәгылаз зтцаара затцәык акәын: И. Сталин ихатаратә культ акәзбара ашьтахь ацьажәлар рыҩнутҟа аидеологиатә усура аигьтәра. Апленум аҟны ажәахә ҟаитцеит апартиа араиком актәи амаӡаныҟәгаҩ К. Убилава. Убри ишьтахь дыкәгылт апленум ахь иаапхьаз апартиа Апснытәи обком амаӡаныҟәгаҩ. В. Адамиа. Уи иажәахә аҟны инартбааны далацәажәеит Сталин ихатаратә культ, убас ацьажәлар рыҩнутҟа аидеологиатә усура шьатанкыла аигьтәра атахны ишыҟоу, иахьа уажәраанӡа иҟоу аилагаракәеи аиҿымкааракәеи атып шрымоу уҳәа убас егьыртгьы.

– Абартҭ аиҿымкааракәа рапыхразы, – иҳәеит уи, – зегь рапхьаӡа апсуа жәлар ртцара, ркультура, рбзазаратә тагылазаашьа зегьы акыртуа культура ашьаталоуп ҳапхьаҟа ҿиашьас ирымоу, даҽа мҩакы шыҟам иагьшыҟамло. Апарторганизациакәа,

акоммунистцәа ирылшо зегьы ҟартцалароуп ашкол-қәа русура шьаҭанкыла аиҕьтәразы, ашколхәыҷқәа аиԥызареи абзиабареи рылааӡара уҳәа убас егьыртҕьы.

Ажәакала уи апленум иалахәыз идеилиркааит қартаа рполитика хәымга мап шацәырымкуаз.

Ажәахә ахцәажәаразы дықәгылт Аҵьынцьтәылатә еибашьра иалахәыз, аиааира зарма напы ахҭнызтцаз Н.Тәанба.

– Сталин ихаҭаратә культ, – иҳәеит уи, – апартиеи ажәлари ақәӡбеит, иахәтаз ахәшьара артеит, ақәтцарагьы рыдыркылеит, аха аԥ. Адамиа дзаҟәытцуам Мгьелаӡе «иашәа» аҳәара. Избан аԥсуаа ркультура, рбызшәа Қырттәылатәи акультура ада ҿиашьа зрымам. Сгәы иаанагоит иазхоит ҳәа апартиа аполитика аилагара, ажәлар рыргәаҟра, ҳара ҳажәлар пхьаҟатәи рыпсҭазаара шьҭарнахыс дара рнапы иануп, даҽаӡә ицхыраара рҭахӡам…

Уи ишьҭахь дықәгылт аибашьра аветеран Леонти Сымсым. Уи инартцауланы дақәӡбеит Сталин ихаҭаратә культ, убас харада-барада иреиҕьу хҵеицәа рҭакра, ршьра, рырӡра, аԥсуаа ршколқәа раркра, рбызшәа рҿыхра, шәԥыла артцаԥцәа, ааӡаԥцәа матцурада рааныжьра уҳәа убас егьыртҕьы.

В. Осиа иқәгылараҿы акоммунистцәа иргәалаиршәеит аибашьра дуӡӡа ашьҭахь Аԥсны данааи иибаз шизхамтцоз.

– Ҳара, – иҳәеит уи, – аҕа хәымга ҳаиҿагыланы ҳаибашьуан, қартаа аибашьцәа рыцхраара аҵынхәрас, Аԥсны аԥнқәа ргыланы (аҭыԥантәи ауааԥсыра рхарԥьала), рҭынхацәа Қырттәылантәи иааганы рнырхара иаҿын, ҳхәыҷқәа ақырҭшәаада даҽа бызшәак рҳәар, ҟалаӡомызт.

Ажәакала, апартиа Аԥснытәи обком амаӡаныҟәгаԥ Адамиа лабҿаба ибеит, ари араион акоммунистцәа дара ишырҭаху рнапаҿы ишырзаамгоз. Убри ашьҭахь рацәак мыртцыкәа Афонтәи араион аусура иаҟәырхит.

Абас Афонҿыцтәи араион аҟны аматцура иалаз зегьы усурҭада ҳаанхеит. Мызкы ашьҭахь апартиа Гәдоуҭатәи араиком аҟны исыпхьеит. Апартиа араиком актәи амаӡаныҟәгаԥ Д.А.Хәартцкьиа иҟны снеит.

– Ишубо еипш, Афонтәи араион аныкәырга ашьҭахь усурҭада инхаз ауаа рацәаԥуп, – иҳәеит уи. – Ҳара ҭыԥ затцәык ҭацәны иҳамоуп, уақәшаҳаҭзар уатцәытцәҟьа аусура уалага – уи Афон узҿыз ауп – астатистикатә усбарҭа аиҳабыс, – иҳәеит. Алапшха аамҭа сызҭодаз, сақәшаҳаҭхеит.

Ажәакала, шықәсыбжак аҟара аҵьабаа збеит. Убри ашьҭахь, 1954 шықәса, август азы, Қырттәылатәи Акомпартиа Ацентр Комитет аҟны еиҿкааз хышықәсатәи апартиатә школ аҟны аԥышәарақәа рыҭаны сааит. 1954 шықәса, сентиабр 1 азы атцарахьы сцеит. Усҟан сычқәын фымз ракәын ихытцуаз, сыпшәма Аргәынпҳа Александра Афонҿыцтәи абжьаратә школ аҟны атцара аҟәша аиҳабымс дыҟан, Аԥснытәи АССР Иреиҳаӡоу Асовет адепутатс (ԥынтәны) дыҟан.

12 шықәса (1942 шықәса аррамацурахь санца инаркны 1954 шықәсанӡа) рышьҭахь атцара напаркра даараӡа исцәыуадаԥхеит. Аха исыӡбеит уахгьы-ҽынгьы ашәҟәқәа рыпхьара, исзымдырууа аилкаара… Мач-мач сԥызцәа среицәамкәа атцара салагеит. Ари ашкол иҭаз рыбжеиҳараӡак апартиатәи асоветтәи усбарҭақәа рҟны аус зуаз, аԥышәа ду змаз ракәын. Аиаша ҳҳәозар, ари апартиатә школ аинститутқәеи ауниверситетқәеи ратцкыс излеицәаз акагьы ыҟаӡамызт. Артцаԥцәа дуқәа аус руан, урҭ ҭакпхықәрала иазныҟәон, аӡырԥцәагьы ламысла иҳазныҟәон, иҳацхраауан.

Ари ашкол аҟны заочно ҳасабала атцара рҭцон Қырттәыла апартиатәи асоветтәи усбарҭақәа рнапх-

гаҩцәа жәпаҩык. Имаҷмызт Аҧснытәгьы аҧышәарақәа рыҭаразы иҩеиуазгьы. Ҿнак зны, 1955 шықәсазы Гәдоуҭантәи Қарҭ инеит: Михаил Аҩӡба, Енвер Аҩӡба, Михаил Шамба, Владимир Иосава уҳәа аӡәырҩы.

– Уаала, аҟалаҟь ахь ҳалбаап, – иҳәан, Михаил Аҩӡба даанит сара сҟны. Сеааиласҳәан, ҳаицны, Руставели ипроспект ҳаныланы ҳҿынаҳхеит. Аимадара аҩны ааигәара ҳнеиуаны, аӡә дпышәарччо, – «аа, убара сеигәырҕьоит Михаил Кәынта-иҧа», – иҳәан, инапкәа шьҭыхны даақадгылт. Аҧсшәақәа анааибырхәа ашьҭахь, – «аригьы дгәдоуҭатәуп, апартиатә школ аҟны атцара итцоит», – иҳәан, Михаил Кәынта-иҧа иҳадгылази сареи ҳаибаирдырит.

Дара еицәажәон, сара наскьа сгыланы сырзызырҩуан.

– Аҧсны иҟоузеи, ишҧаҟақәоу ҳҩызцәа? – иҳәан, даҧсышәа мацараха зегьы дразтцаауа ацәажәара дналагеит, иҳадгылаз ахатца. Михаил Кәынтаиҧагьы уи изтцаарақәа рҭак ҟаитцон: «Зегьы бзиоуп, ҭынчроуп, ҳапланқәа наҳагӡоит...» Иҳадгылаз ахатца инапы ҩышьҭихын инацәа иаргәтцысҭа инадикылан, – «ҳара агаӡақәа, агаӡақәа», – иҳәан, ҩынтә-хынтә инацәа аахаиргьежьит. Убри ашьҭахь рацәак мыртцыкәа, – «абзиаразы», – иҳәан, аҧсшәа наҳаҳәаны иҿынеихеит.

– Миша, дызустада ари ауаҩ? – сҳәеит Сара.

– Дышҧаузымдыруеи, ари цыхьа апартиа Аҧснытәи абком актәи амаӡаныҟәгаҩ Шоҭа Гьеҭиа иоуми, – иҳәеит иара. Нас даусымдыруаз. Ҳара агаӡақәа зиҳәазгьы хыхьынтәи ироуаз адтцақәа зегьы иахькылнаго иазымхәыцӡакәа рылақәа хҩаны иахьынарыгӡоз азакәхап.

Хыхь ишысҳәахьоу еиҧш, 1953 шықәса, февраль азы Афонҿыцтәи араион аҟны аусура салагеит.

Мызкаҟара аатцуаны, апартиа араиком амаӡаныҟәгаҩ К. Убилава дсыҧхьеит.

– Утәа, аказы ҳаицәажәар сҭахуп, – иҳәеит.

– Иахьа асааҭ 6 рзы абра уааи уск азы Аҟәанӡа ҳаиццар сҭахуп, – иҳәеит.

– Ҳазцо соуҳәар ҟамлаӡои, сҳәан сиазтцааит.

– Ара, имаӡоу ҳәа акагьы ыҟаӡам, амҩа ҳақәлар иуасҳәоит, уажәы ухы уақәиҭуп, – иҳәеит иара.

Асааҭ 6 рзы амашьына ҳанталан Аҟәаҟа ҳдәықәлеит. Ҳашиашаз апартиа Аҧснытәи абком аҟны ҳнеит. Ахҧатәи аихагылаҿы ҳҩыхәнан, адкыларҭа ашә аартны ҳныҩналеит.

– Ара уаатәа сара уажәы сааиуеит, – иҳәан Убилава амаӡаныҟәгаҩ ишҟа дныҩналеит. Рацәак мыртцыкәа адкыларҭаҿы итәаз аӡҕаб ашә аалыртын, – «улеи, амаӡаныҟәгаҩ дыузыҧшуп», – лҳәеит.

– Уа, бзиала уаабеит, утәа, – иҳәан, Ш. Гьеҭиа аҧсшәа насаҳәаны днатәеит. – Кондрат Хәыта-иҧа даара ибзианы духцәажәеит, саргьы сиқәшаҳаҭуп. Шәраион аҟны ақыҭақәа иреиҕьқәоу иреиуоуп, Ачандара ақыҭа, аха уи иақәнагоу анапхгаҩы дамам иахьа. Сгәы иаанагоит мап укрым ҳәа аколнхара ахантәаҩыс уҳашьҭыр, – иҳәеит иаарпшқаӡаны.

Азныказы исҳәара сҿамшәо саанхеит. Нас маҷк сыҧсы ааивызган, – «сара абжьаратә тцара салгаанӡа Ҳаҧсадгьыл ахьчарахь сыргеит. Саныгьежьгьы стцара исзацымтцеит. Аӡара сышәтәозар, атцарахьы сцар сҭахуп, саналгалак иахьышәтаху сыхиоуп, ҩбагьы Ачандара даара қыҭа бзиоуп, ауаа бзиақәагьы нхоит, еиҳа еиҕьуп аҭыҧантәи аӡәы аколнхара дахагылазар», – сҳәеит.

Ажәакала, асааҭ 12 рҟынӡа аицәажәара ҳаҿын.

– Адкыларҭаҿы уаасзыҧшы, – иҳәеит Убилава. Саатк инеиҳаны адкыларҭаҿы стәан. Нас Убилава даадәылтцын, – «уаала аҩныҟа ҳцап», – иҳәан, иҿынеихеит.

Абас ҳаибадырит апартиа Аҧснытәи абком амаӡаныҟәгаҩи сареи. Убри ашьҭахь ауп, хахь зызбахә сҳәаз, Иасон Пкьын Аҷандаратәи аколнхара ахантәаҩыс даныҟарҵа. Аамзы рышьҭахь Афонҿыцтәи араион еимдырпит, уи еиднакылоз аҟыҭақәа ҵыхьатәи рраионқәа рахь ихынҳәит.

1956 шықәса аналагамҭазы, Қарҭ ақалақь аҟны И. Сталин ихаҭаратә культ азы КПСС Ацентр Комитет ХХ аизара ду аҟәҵара аҿагылара иазкны амитингқәа рымҩаҧгара иалагеит. Қырҭтәылатәи Акомпартиа Ацентр Комитет зқьҩыла иаакәшаны иаагылт. Рыбжьы ҭганы ҿыртуа иалагеит апартиа Ацентр Комитет актәи амаӡаныҟәгаҩ В. Мжаванаӡе ҳашҟа улбаа, гәаартыла ҳаицәажәап ҳәа. Аха урҭ рышҟа аӡәгьы албаара изыгәаҕьуамызт. Избан акәзар ажәлар убысҟак рычҳара хыжжуан, иакәым ак ҟарҵар ҳәа ишәон.

Март 4 рзы азин ҟарҵеит ирҭаху аҟьаад ианҵаны 4–5-ҩык аделегациа рынашьҭразы. Урҭ инаргеит СССР аиҳабыра, убас апартиа Ацентр Комитет реилазаара ҿыц аҟаҵаразы ргәаанагара. Изласгәалашәо ала СССР аҟыҭа нхамҩа аминистрс избахә ҳәан Н. Хрушьчов, апартиа Ацентр Комитет аҩбатәи амаӡаныҟәгаҩыс – В. Мжаванаӡе уҳәа убас егьырҭгьы. Ажәакала урҭ рус акгьы алымҵит.

Адырҩаҽны, март 5 (Сталин дыҧсижьҭеи 3 шықәса аҭра аҽны) рзы В. Ленин иашҭаҿы еизеит 20 нызқьҩык инареиҳаны аҟырҭцәа. Урҭ ҽнак хәлаанӡа инеиҭанеиҭасуа КПСС ХХ-тәи аизара ду аҟәҵара иақәӡбон.

Убри ашьҭахь, рацәак мырҵыкәа, Қарҭ ақалақь Палиашвили ихьӡ зху аоператә театр аҟны рус аӡбара иалагеит апартиатәи аҳәынҭқарратәи напхгаратә усзуҩцәа, ашәҟәыҩҩцәа, анаука аусзуҩцәа, аусуцәа, анхацәа, аинтеллигенциа рхаҭарнакцәа уҳәа зыҧсҭазаара иалзхуаз, ҿааҳәыра рымаӡамкәа акы зхараӡамыз ауаа зырӡуаз: Рапава, Рухаӡе, Ҵереҭели, Абакумов уҳәа егьырҭгьы.

Аӡбарҭахь зинда анеира ҟалаӡомызт. Ҽнак зны, «ара уааи» иҳәан, днасыҧхьеит аҭоурых ҳзыртҵоз апрофессор Е. Бурҷулаӡе.

– Уаҵәы анҭ ауаа ржьыфацәа рус ахьырыӡбо узгар сҭахуп уақәшаҳаҭзар, – иҳәеит уи.

– Сцар сҭахуп, аха снарышьҭуама? – сҳәеит сара.

– Узланеиуа ашәҟәы сара иаазгоит, ҳаиццап, – иҳәан иҭыҧахь дцеит.

Адырҩаҽны азин амхны дааин, симаны дцеит аусӡбарҭахь.

Аӡбаҩцәа ахьтәаз рацәак иацәыхарамкәа ҳтыҧқәа аанкыланы ҳнатәеит. Ахарадҵаҩ СССР апрокурор хада Руденко даақәгылан: – «Абарҭ иахьа зус рыӡбо акыр шықәса имҳәа-мырза ҳҳәынҭқарра иреиҕьу аҭеицәа рҭакра, рышьра иаҿын. Иахьа урҭ рҿы рықәшаҳаҭханы иҟарҵаз ахәымгарақәа рҳәара иаҿуп, урҭ зегьы закәанла ирыхәҭоу иақәыршәатәуп, – иҳәеит Руденко.

Урҭ ацәгьоуцәа рнаҩсан дтәан, шаҳаҭк иаҳасабала, Аҧсны аҩнытҵҟатәи аусқәа рминистр Г. Пачулиа. Убри аамҭазы хыхьынтә аӡәы ибжьы ҿацаӡа иааҳалаҩит:

Аҩ. Руденко! Абанҭ ахәымгақәа дызрылатәамзеи Аҧсны ауаа ржьы зфоз Пачулиа?

Уи акәхеит, хыхь иҟаз аилагьежьрақәа ааиқәтәеит, аҭынчра еилазгаз ддәылырцазар акәхап.

Адырҩаҽны, сара уахь анеира азин сымаӡамызт, аха излеилыскааз ала уи Григори Чагә-иҧа Ашьхараа иакәын. Адырҩаҽны Пачулиагьы ацәгьоуцәа рыгәҭа днадыртәеит…

Абраҟа апрофессор Е. Бурҷулаӡе избахә анысҳәа, исгәалашәеит даҽа хҭыскгьы. 1954 шықәсазы Қарҭ иҭытит Ингораҟәа ишәҟәы, аҧсуаа 17-тәи ашәышықәсазоуп Аҧсныҟа (ҳадгьыл) ианықәнагала ҳәа, рапхьаӡа ауаа ирылазыртцәаз.

Ари ашәҟәы Аҧснытәи аинтеллигенциа даара ргәы днархьит. Ашәҟәы рҩит апартиа Қырҭтәылатәи Ацентр Комитет ашҟа, абри амилаҭ еиҿазыргыло ашәҟәы аилыргара еиҿыркаарц.

Е. Бурҷулаӡе днасыҧхьан убас сеиҳәеит: «Уаҵәы Аҟәантәи иаауеит аҭарауаа: Гь. Зиӡариа, Ш. Инал-иҧа, Нарсиа. Ингораҟәа ишәҟәы еилдыргоит анаукақәа ракадемиа аҟны, иҳәеит. Уара уалатәаар сҭахуп, ашәҟәы автор длитератоуп. Уи еиҧш иҟоу ашәҟәы зҩырц зыхәҭоу ҳара, аҭоурыхҭҵааҩцәа ҳауп. Уара узызго, ашәҟәы автор сиҿагыланы сықәгылоит, исҳәо уаҳар сҭахуп».

Ажәакала аҽны ҳцеит анаукақәа ракадемиахь. Аҧснынтәи иҩеит Гь. Зиӡариеи, Ш. Инал-иҧеи, Нарсиеи. Аха иара дмааӡеит. Ашәҟәы аилыргара ахдырҧеит. Иарҭаз аҿҳәаразы еиҭах спрофессори сареи ҳнеит. Дырҩегьых автор дмааит. Убри ашьҭахь уаҳа акагьы ахымҳәааӡакәа, ашәҟәы еилыргаӡамкәа иаанхеит.

Ари уаҩы инарбоит ашәҟәы ҵаҵгәык амаӡамкәа ауаа реичырчара ишазкыз. Ажәакала, ашәҟәы автор иихәаз шиашамыз идыруан азоуп аилыргара ихы залаимырхәызгьы.

Хышықәса рышьҭахь, апартиатә школ салганы Аҧсныҟа сааит. Апартиа Аҧснытәи обком аҟны снеины апартиатә школ сызлалгаз ашәҟәқәа дсырбеит, ирасҳәеит иарбан усзаалак мап шацәысымкуа, схы сшамеигӡо исылшо азы.

Усҟан апартиа Аҧснытәи обком знапы ианыз ақырҭцәа ракәын, сара сыгәхьаа зкыдаз. Апартиа Гәдоуҭатәи араиком аҟны саннеи ибзианы сидикылт, исыдиныҳәалеит сҭара ибзианы сахьалгаз азы Д. А. Хәартцкьиа.

Аҩыза Хәартцкьиа имӡакәа исеиҳәеит араиком аҟны ҭыҧ затцәык ҭацәны (аинструкторра) шыҟоу, аха исеиҳәеит апартиа Аҧснытәи обком аҟны аусура салагар шиҭахыз. Телефонлагьы диацәажәеит апартиа Аҧснытәи обком аиҿкааратә ҟәша аиҳабы А. Баҕаҭуриа. Адырҩаҽны Баҕаҭуриа сидикылт. Аха уи иаартны исеиҳәеит араионқәа рҟынтәи Аҟәа ақалақь аҟны усура аӡәгьы дышрыдрымкыло (аквартира амамзаара ҽыҵгас иҟаҵаны). Уи иихәоз еиҧшҵәҟьа исеиҳәеит апартиа Аҟәатәи ақалақьтә комитет актәи амаӡаныҟәгаҩ М. Чикованигьы. Урҭ зегьы еибыҳәаны иҟан, ирҳәоз акы акәын.

Мызқәак рышьҭахь исаҳаит апартиа Аҧснытәи обком актәи амаӡаныҟәгаҩыс М. Ҭ. Бҕажәба дҟарҵеит ҳәа. Шьоукы исабжьаргеит хымҧада Бҕажәба иҟны унеи ҳәа.

Ауаа рыдкылара амш аҽны ашәҟәы сҽанҵаны снеит Михаил Ҭемыр-иҧа иҟны. Даара сҭиҵааит, сышәҟәқәа дрыхәаҧшит, нас ателефон аашьҭихын иааирҵәиит:

– Уа, мшыбзиа Николаи Басиаҭ-иҧа! – иҳәан аӡәы аҧсшәа наиеиҳәеит. – Абра ҷкәына ҟаимаҭк дысҭоуп, аҧсшәа цәгьамкәа иҳәоит, сгәы иаанагоит уаргьы дугәаҧхап ҳәа. Убра иҭацәны иумоу аҭыҧ – аидеологиа аҟәшаҿы аусура даларга, дманшәалахап ҳәа сыҟоуп, – аҵәажәара даҿын Михаил Ҭемыр-иҧа. Сара сгәы аҭыҧ иҭагыломызт, дарбан дзацәажәо, иарбан ҭыҧу исыдыргало, шә-хәыцрак сеимдырххон.

– Аа, уажәыҵәҟьа уа днеиуеит, шәеицәажәа, аҭакгьы сазыҧшуп, – иҳәан итрубка ныҟәиҵеит. – Ицәгьам ҭыҧк узысыҧшааит. Сзацәажәоз агазеҭ «Аҧсны ҟаҧшь» аредактор Николаи Басиаҭ-иҧа Киут иоуп, ушиашоу уца, шәеицәажәа, уадаҩрак ҟалозар адырра сыҭа, – иҳәан, дҩагылан снапы аасымихит.

– Уа, бзиала уаабеит арҧыс! – иҳәан аҧсшәа насаҳәаны асқам ахь инапы наирххеит, утәа ҳәа аанарго, Николаи Басиаҭ-иҧа. Уи акыр аамҭа дсазҵаауан, схы-сҵыхәа уҳәа азҵаарақәа сыҭо.

1958 шыкәса, март 8 аҽны агазеҭ «Апсны Ҟапшь» марксизм-ленинизм аидеологиа аҟәша аиҳабыс аусура салагеит. Изҙаӡом, рапхьатәи амзақәа даараӡа исцәыуадаҩын. Акы, 1942 шықәса, аррамацурахьы санца инаркны апсышәала аҭара стцаӡомызт, ҩбагьы, 1954 шықәсазы апсуа школқәа рахь ҳаниас иқартаз алфавит ҿыц истцар акәхеит. Убри аҟны акзатцәык исыцхрааз Қарт апартиатә школ санҭаз испыхьашәаз агазеҭ затцә («Апсны Ҟапшь») уахгьы-ҽынгьы апхьара саҿын, ицәгьамкәангьы сапхьон, амала уи алфавит ала цәаҳәакгьы смыҩӡацызт.

Даараӡа ҭабуп ҳәа расҳәоит аредакциа аколлектив зегьы апсышәала аҩра, апхьара, аиҭагара рҿы ацхыраара ду исыртаз азы.

Хәышықәса рышьҭахь сиаргоит аредактор иха-ҭыпуаҩыс. Аусгьы зуан 1972 шықәса антцәамҭанӡа. Абра салалеит СССР ажурналистцәа реидгыла, сусура иалагӡаны заочно салгеит КПСС Ацентр Комитет хәышықәсатәи иреиҳау апартиатә школ, акырынтә салырхит ацьажәлар рдепутатцәа Аҟәатәи рықала-ҟьтә совет адепутатс, апартиа Аҟәатәи ақалаҟьтә комитет ачленс, уҳәа убас егьыртгьы.

Дарбанызаалак зхы пату ақәызтцо, синтеллигентуп ҳәа зхы зыпхьаӡо ауаҩы ашьыжь агазеҭ ҭиртаҿы днеины агазеҭ аахәаны апхьара дналагоит. Игәапхо астатиақәа днарыпхьаны, егьырт ус илапш нархганы иныкәитцоит. Амала гхак ибар агазеҭ ҭзыжьыз зегьы аӡы инаҭаны даатәоит. Ианакәызаалак уи дазхәыцӡом агазеҭ аҭыжьра иамоу ацьабаа, еиҳараӡак Асовет Еидгыла еилаҳаанӡатәи ажурналистцәа рцьабаа.

Журналистк иаҳасабала сара усазтцаауазар, агазеҭ аредакциаҿы аусура аткыс иуадаҩу даҽа уск ыҟаӡам: уи иаҭахуп адырра ду, ара иупымло зтцаарак ыҟам, урт зегьы рыттцаашьа, рызнеишьа уақәшәозароуп. Иудыруазароуп иукьыпхьуа астатиа иантытцуа аҽны зқьҩыла апхьаҩцәа шамоу, урт иргәапхартә иану-зыҟамтца ишуқәзбо. Убри аҟынтә ажурналист аашьа-рак, аапсарак ҟамтцаӡакәа уахгьы-ҽынгьы ихы аус адиулозароуп, дрыпхьалароуп агазеҭ еиуеипшым ажанрқәа, пхашьарада ираздцаалатәуп уеиҳа здыруа, апышәа змоу ажурналистцәа.

Усҟантәи аамҭазы аредакциаҿы, агазеҭ аҭыжьраҿы зегь реиҳа иуадаҩыз аиҭагара акәын. Аиҭагатә ааун Москвантә, Қартынтә, апартиа обкоми Аминистрцәа Рсовети рҟынтә, ирацәаҩын агазеҭ ахь астатиақәа урысбызшәала иаазышьтуазгьы.

Урт зегьы ишрықәнагоу еиҭаганы агазеҭ иантцатәын. Еиҳараӡак игәыптцәагаз аофициалтә материал аиҭагара акәын. Иаҳҳәап, агазеҭ «Советскаиа Абхазия» аусзуҩцәа аофициалтә материал зегьы урысбызшәала ироуан, ахәылбыҽха ргазеҭ ҭыжьны рыҩныҟақәа ицон. Ҳара, агазеҭ «Апсны Ҟапшь» аусзуҩцәа, ателетаип иаанагоз аматериалқәа зегьы апсышәала еиҭаганы агазеҭ ианаҳтцаанӡа цашьа ҳамаӡамызт.

Сара аредакциа «Апсны Ҟапшь» аҟны снеиаанӡа аиҭагара атәы зынӡа исымбаӡацызт. Араҟа сиқәшәеит ауаҩы хазына – Заз Дарсалиа. Уи хықәкыла дзызкыз аредакциа урысбызшәала иааиуа аинформациатә материалқәа зегьы апсышәала реиҭагара акәын. Зны-зынла аиҭагараҿы ацхыраара ҟартцон агазеҭ аредактор: Н. Киут, З. Гәлариа, Р. Гадлиа, В. Шларба уҳәа егьыртгьы.

Шықәсык аҟара аус зухьан. Ҽнак зны Заз Дарсалиа агазеҭ «Правда» иапхьа иқәтцаны статиак аиҭагара дшаҿыз снеит. Уи ашколхәыҷқәа адиктант шырыҩуа еипш, агазеҭ «Правда» апсышәала дапхьаны илеиҳәон акьыпхьҩы Валентина Берулаапҳа.

Акыр аамҭа стәаны сихәапшуан. Сышҟа даа-хьаҳәын, – «сеиҭагашьа угәапхома?» – иҳәан, дааччеит.

– Исгәапхоит, аха агазеҭ «Правда» апсышәала аҭытцра иалагаз цьысшьан, аха уи иану зегьы урысбызшәоупеи, – сҳәеит сара саахыхәымаршәа.

– Абри аҳәоу уаԥхьеи, – иҳәан игазеҭ аасиркит.

Саԥхьаны санаалга, – «уажәшьҭа иаҳәаз аԥсышәала еиҭагеи», – иҳәеит Заз. Анс ҟастцеит, арс ҟастцеит, аха исзеиқәмыршәеит. Нас уи ҭынч-ҭынч исеиҳәеит аиҭагашьа аформақәа, атехника.

– Агазеҭ аҟнытә макьана иулымшар ҟалап, еиҳа еиӷьзар ҟалап урыс бызшәала иуоууа астатиақәа реиҭагара уҽазукыр. Иузымдыруа уазтцаа. Уи ԥхашьара аҭахӡам, – иҳәеит уи.

Акыр аамҭа садхалеит аиҭагара, аха атцыхәтәаны хар сымаӡамкәа аиҭагара салагеит. Иаҳҳәап, ахәылбыҽха аҩныҟа санцо агазеҭ «Правда» сыманы сцон.

Ауыха асааҭ 1–2 рҟынӡа даҟьак еиҭаганы, еиҭа сылаԥш нахыганы снышьҭалон. Сара еиҭазгаз акьыԥхьра аҭахӡамызт ишиашоу атипографиахь ирышьҭуан.

Агазеҭ ианаҳтцон еиуеиԥшым ажанрқәа: астатиақәа, аочерккәа, афелетонқәа, апропагандатәқәа уҳәа. Инартбааны ианаҳтцон ақыҭа нхамҩа, аекономика, ааглыхра, акультура, атцара, аҽар рааӡара уҳәа ирызкыз астатиақәа. Имаҷӡамызт аилагарақәеи аиҿымкаарақәеи ртәы зҳәоз акритикатә статиақәагьы. Урҭ рыбжеиҳарак апартиеи аиҳабыреи хшыҩзышьҭрала иҭыртцаауан, ирылацәажәон. Ахара зду ахьдырхәуан. Уи ҳара, агазеҭ аусзуҩцәа ҳгәы ҟанаҵон, ҳусураҿы ацхыраара ду ҳнаҭон.

Аредакциаҿы сусура иалагӡаны сара заочно ҳасабла 1963 шықәсазы салгеит КПСС Ацентр Комитет аҟны иҟаз хәышықәстәи иреиҳау апартиатә школ, 1969 шықәсазы срыдыркылт СССР ажурналистцәа рхеилак ахь, 1972 шықәса инаркны 1978 шықәсанӡа апартиа Аԥснытәи обком ақәтцарала КПСС Ацентр Комитет иҭнажьуаз ажурнал «Агитатор» аштат иалам акорреспондентс сыҟан. Абарҭқәа зегьы сара сыԥсҭазаареи сусуреи рҿы акырӡа иаԥсан.

Абас жәохә шықәса инарзынаԥшуа аус зуан аредакциа агазеҭ «Аԥсны ҟаԥшь» аҟны: марксизм-ленинизм апропаганда аҟәша аиҳабыс, аредактор ихаҭыԥуаҩыс, атцыхәтәантәи ашықәс азы аредактор иусқәа насыгӡон. Хыхь ишысҳәаз еиԥш, аредакциаҿы аусура шымариамызгьы, сара сыԥсҭазаараҿы даара акыр иаԥсаны исыԥхьаӡоит. Ирацәоуп иснартцаз, иснарбаз, исеилнаркааз.

АҨАЖӘАТӘИ АХЫ

1972 шықәса октиабр азы апартиа Аԥснытәи обком актәи амаӡаныҟәгаҩ В.О. Кобахьиа дуԥхьоит рхәеит.

– Уа бзиала уаабеит, утәа, – иҳәан, днеин иҭыԥаҿы днатәеит. Ишаԥу еиԥш, В. Кобахьиа зны аредакциа аусура дазтцааит, аус зуа рҭагылазаашьа, цхыраарас ирҭаху уҳәа убас егьыртгьы.

– Сара узаазгаз уасҳәап шьҭа, – иҳәан ацәажәара дналагеит. – Агазеҭ аҟны иухугахьоу аҵьабаа зегьы иаадыруеит, ҭыԥк аҟны 10–15 шықәса аусура мариаӡам. Ҳара иҳаӡбеит, уусуразы ҭабуп ҳәа уаҳҳәоит, угәы иацәымӷымзар апартиа обком аҟны ҭыԥк ҭацәны иҳамоуп, убри аҭыԥахь ааҳгар ҳҭахуп, – иҳәеит. – Уи апартиа Аԥснытәи обкоми Аҟәатәи ақалақьтә комитети иртәу аполитикатә тцара Аҩны аиҳабы ихаҭыԥуаҩыс ауп, – иҳәеит Валериан Осман-иԥа.

– Шәара, апартиа анаԥхгаҩцәа абраҟа уақәнагоит, аус иазеиӷьуп ҳәа ишәыԥхьаӡозар, сара мап ахысҳәааӡом, иаасылшо акы иагсыжьуам, – сҳәеит сара.

– Ус акәзар, уатцәы аредакциаҿы удокументқәа нарыҭаны, уааины уҭыԥаҿы аусура уалага, – иҳәан дҩагылеит В. Кобахьиа.

Ари аҩнаҿы аус зуаз аколлектив хәычы А. П. Арӡынба раԥхьа днаргыланы зегьы цхыраарак, хылаԥшрак сыгмыжьӡакәа срыдыркылт. Саргьы исылшоз акы агмыжьӡакәа снаԥынтцақәа зегьы насыгӡон.

Усҟантәи аамҭазы ари аҩны аҿапхьа уснагӡатәыс иқәгылаз апартиа иаднакылауаз ақәҭцаракәа зегьы ажәлар рхы-ргәы аҟынӡа анагарала, урҭ зегьы апҫҭазааараҿы рынагӡара акәын. Араҟа апропагандистцәеи, алекторцәеи, агитаторцәеи разыҟаҭцара иазкны алекциақәеи ажәахәқәеи ирыпхьон ҳреспублика аҭарауаа, арҭаҩратә институт алекторцәа, Москвантәи аҭарауаа, аекономистцәа, ашәҟәыҩҩцәа. Ажәакала, апартиеи аиҳабыреи ирыдыркылоз ақәҭцаракәа апҫҭазаараҿы рынагӡара иазкын.

Усҟантәи аамҭазы Апсны аҭагылазаашьа хыхьхыхь уахәапшуазар ицәгьам уҳәартә иҟан. Аха Апсни апсуааи егьырҭ амилаҭқәа ирыдкыланы уанахәапшлак иумбарц залшомызт урҭ зинла ишеипшымыз, ишеицәыхараз.

Иаагап Апсны аҭоурых. Ҳара иаадыруеит жәытәнатә аахыс Апсны ахала ишыҟаз, акы ишахьпшымыз, иара аусқәа ахала ишаӡбоз. Идыруп, 1921 шықәсазы Асовет мчра Апсны ишьақәымгылар, уи иахьа иамоу ақәҿиаракәеи аихьӡаракәеи шамоуаз. Асовет мчра Апсни апсуа жәлари ирнаҭаз абзиаракәа маҷӡам.

Аха Асовет Еидгыла еиднакылоз амилаҭ республикақәа аҿиара, аизҳара ианаҿыз аамҭазы, шьоукы Апсны иамаз азинқәа рыркьаҿра иаҿын. Абас, 1921–1931-тәи ашықәсқәа раан Апсны зхы иақәиҭу, ихьыпшым республиканы Аахыҵ-Кавказтәи Афедерациа иалан. 1931 шықәсазы Абжьаратәи Азиа автономтә республикақәа: Узбекистан, Киргизистан, Туркменистан, Ҭаџьыкистан республика дгылақәаны ианыҟарҵоз Сталини Бериеи ргәы иҭаз Апсны зинда Қырҭтәыла иахьпшны, ишнеи-шнеиуа иналаӡҩаны ицо аҟаҭцара акәын.

Қырҭтәыла ианаларҭцa ашьҭахь Апсны аекономика, акультура, аҭцара уҳәа рҿиараҿы апырхага ду ҟанаҭцеит И. Сталин иабжьагарала афинанстә усбарҭақәа зықәныҟәоз аполитика. Ареспубликақәа рырҿиара иазкны СССР аиҳабыраҿы ирыдыркылоз абиуџьеҭ аҟнытә Апсны иақәнагоу аҭаракәа ишиашоу Апсныҟа раашьҭра азин рымырхит. Абиуџьеҭ зегьы ишиашоу Қарҭҟа ирышьҭуан.

Ари даара иапырхаган Апсны цәарала аиқәыршәараҿы. Ажәакала, Апсны аекономика ашьҭыхразы, акультура, аҭцара, анаука рырҿиаразы иақәнагоу аҭара амамызт.

Ус ишаауаз, Қырҭтәыла анапхгара, анаука аусзуҩцәа, ашәҟәыҩҩцәа уҳәа иҟам-ианым рыла еиқәырҽаҽаны апсуа милаҭ ҳәа, акгьы шыҟам, ишқырҭуа хылтцшьтроу уҳәа ауааҗәларра ихарҭцартә аҟаҭцара нападыркит. Апсуаа ракәзар, ари даара игәырҩаргон, рҽазыршәон урҭ раҿапҽера, аха СССР аиҳабыра ақәҿырҭуамызт, аамҭа цацыпхьаӡа маҷ-маҷ апсуаагьы ақәшаҳаҭхап ҳәа ргәы иаанагон.

Ус, 1937–1938-тәи ашықәс еиқәаҭцәақәа ҳаарҭагылт. Рапхьаӡа Қарҭ дҩаганы ипҫтазаара далырхит, амилаҭ зҭцааразы зегь реиҳа изцәшәоз, Апсны анапхгаҩы Н. А. Лакоба. Уи инаишьҭаргыланы Апсны анапхгара зегьы, убас аҭцарауаа, ашәҟәыҩҩцәа, аинтеллигенциа, анхацәа нагақәа, аусуцәа уҳәа харада-барада рус ӡбаны иршьуаз ршьит, егьырҭ рыпсадгьыл инахганы ҿаахәыра рымамкәа идырӡит.

Шьҭа инызкылодаз? Анапхгаратә усбарҭақәа: апартиатә, асоветтә, анхамҩатә, аҭцараиурҭақәа уҳәа рышәқәа ҟьаҟьаӡа иаатит ақырҭцәа рзы. Қырҭтәылантәи рҿаархеит «акадрқәа». 1937 шықәсқәа инадыркны 1954 шықәсанӡа аӡәык-ҩыџьак рыда (урҭгьы дара рҭәқәа ракәын), маҭцура дук апсуак дахагыланы дубомызт. 1938 шықәсазы Қырҭтәыла аиҳабыра ирыдыркылт ақәҭцара: апсуа школқәа зегьы рҟны ашколхәычқәа ақырҭуа бызшәа дыртцаразы. Иҭыжьын арҭцага шәҟәқәа, апрограммақәа, школцыпхьаӡа иаарышьҭуеит арҭцаҩцәа ақырҭцәа.

ՔАЖӘИАКТӘИ АХЫ

1941 шықәса, иун 22 ашарпазы имҳәа-мырза Германиатәи архәҭақәа Ҳаԥсадгьыл иақәлеит. Ҳәарас иаҭахузеи, ихьчатәын усҟантәи Ҳаԥсадгьыл дуӡӡа СССР, шьа злаз арԥарцәа рабџьар аашьҭыхны аҕа хәымга иниҿагылеит. Хыԥхьаӡара рацәала Аԥснытәи аҽарацәа рарзаҳалқәа рыманы инеит арратә комиссариатқәа рҟны: ҳдәықәшәҭца афронт ахь ҳәа. Аԥснытәи еиуеипшым архәҭақәа рышҟа ицеит 55 нызқьҩык арԥарцәеи аҭыԥҳацәеи. Убарҭ рхыԥхьаӡараҿы иҟан 900-ҩык инареиҳаны аҭыԥҳацәа.

Аибашьра ашықәсқәа раан афронт аҟны иаадырԥшыз афырхаҵареи агәымшәареи рзы 22-ҩык Аԥсны аҵеицәа Асовет Еидгыла Афырхаҵа ҳәа ахьӡқәа рыхҭан, 3-ҩык аибашьцәа Ахьӡ-аԥша аорденқәа хԥа-хԥа ранашьан, жәанызқьҩыла аибашьцәа орденлеи медаллеи ргәышԥқәа ҩычаны рҭаацәа ирзааит.

Ара иахьааиз ирбаз-ираҳаз еигәырҕьартә иҟамызт. Аԥсуа школқәа зегьы қырҭуа школқәаны иҟаҵан, аԥсуаа рхәычқәа аурыс школқәа рҭалара азин рымамызт, ақырҭуа бызшәа ада даҽа бызшәак аҳәара азин ыҟамызт. Арҵаҩцәа зегьы усурада адәы иқәын.

1953 шықәса, март 5 рзы И. Сталин иԥсҭазаара далҵит. Рацәак мырҵыкәа Л. Бериагьы уи днаишьҭарҵеит. Иара убри ашықәсан август аҩбатәи азбжазы Аҟәа еизыргеит Аԥсны араионқәа зегьы рхаҭарнакцәа. Абраҟа апартиа Аԥснытәи обком актәи амаӡаныҟәгаҩ Г. Қарчаа инапхгарала имҩаԥысыз аизараҿы иалацәажәеит зҵаара затәык: аԥсуа школқәа ԥхьаҟатәи рпеипш. Г. Қарчаа иҽадмырхалацәакәа аизара иалахәыз иреиҳәеит аԥсуа школқәа ԥхьаҟатәи русуразы ажәлар ирҭаху иаартны аиҳабыра ираҳарц шырҭаху.

Асценаҿы игылаз астол хәыҷы иадтәалан апартиа обком амаӡаныҟәгаҩ Г. Қарчаа, Д. И. Гәлиа, А. М. Ҷоҷуа.

– Ажәа зҭахыда, – иҳәан, Қарчаа днарылаԥшаарылаԥшит.

– Ҩбаҟа ажәа сҳәарц сҭахуп, – иҳәан инапы дҩахеит Қарчаа иармарахь итәаз аԥсуа шәҟәыҩҩы дуӡӡа Д. И. Гәлиа.

– Аа, ухаҵкы Дырмит Иасыф-иԥа, ҳаузыӡырҩуеит, – иҳәеит Қарчаа.

Дахьтәаз дҩагылан, атрибунахь дымнеизакәа, ҿааиҭит:

– Дадраа, сгәы иаанагоит абра иқәгылоу азҵаара аԥсуа жәлар рзы иамоу аҵакы цқьа шәазхәыцны шәгәаанагара шәҳәап ҳәа. Сара шәсазҵаауазар, – иҳәеит Д. Гәлиа, – ҳашколқәа ԥыхьа ишыҟаз еиԥш рыҟаҵара ауп сыззырaзу. Даҽакала иаҳҳәозар. ԥшькласск рҟынӡа аԥсуаа рхәыҷқәа аԥсышәала аҵара рҵалааит. Хәба инадыркны урыс бызшәала, амала аԥсуа бызшәеи алитературеи маҭәарк еиԥш ирҵалароуп. Абас шәақәшаҳаҭзар, сара сажәа абри ала салгоит, – иҳәан иажәа аахиркәшеит.

– Ажәақәак сҳәар сҭахуп, – иҳәан инапы дҩахеит Арзаабеи Гәлиа. – Уажәы аагәа, – иҳәеит уи, – аутра сҭан, ҽагак кны. Аҩны ахәыҷқәа рыҳәҳәабжь саҳаит. Машәырк ҟалазаап, сҳәан, сҽага нкаршәны, аҩны сааизар арадио хәыҷы иакәшаны игылоуп. «Аа, бабаду, ҳрадио аԥсышәала ацәажәара иахьалага убоу?» – рҳәеит дара. Ари лакәӡам, ҵабыргуп. Иҟалеи, ҳхәыҷқәа рбызшәа зырҿаҳхи, аԥсышәала ицәажәар зыҟамлои, егьырҭ ажәларқәа рхатә бызшәа рыбла ҷыц еиԥш ирыхьчозар, иалеицәажәозар?

– Иазхазааит Сталини Бериеи рполитика хәымга ақәныҟәара, – иҳәеит Платон Кикориа. Уи инарҭбаа-

ны далацәажәеит Сталини Бериеи рполитика ццаршеи иахҟьаны ажәларқәа, убарҭ рхыԥхьаӡараҿы аԥсуаагьы налатцаны, ирхыргаз агәаҟреи арыцҳареи ртәы. Сара 15 шықәса инарзынаԥшуа сзыхҟьа сзымдырӡо Аԥсны салганы сыҟан. Сара исхызгаз ҳаҕоу ихигааит. Ашколқәа зегьы иадыркааӡа ишыҟаз иҟатцатәуп, ҳхәычқәа рбызшәа рдыруазароуп, мамзар раԥсуара зынӡа ирхаштыр алшоит. Зҭоурых ззымдыруа урҭ милатӡам…

– Сара, – ихәеит М. Аҩӡба, Афонҿыцтәи араинагӡком ахантәаҩы, – аибашьра дуӡӡа схызгеит, милатла саԥсыуоуп анысҳәалак саҟара сыцлон. Аибашьцәа зегьы аҳауеиԥш ҳаззыԥшыз аиааирагара акәын. Аиааира аагеит. Амилаҭқәа зегьы, аибашьра иацәынхаз, бзиала ҳәа неибыҳәаны досу ҳаҩныҟақәа рахь ҳаихеит. Иаабеи ҳара, аԥсуаа аибашьра ҳахганы Аԥсны ҳанааи? Ҳашколқәа зегьы аркны ақырҭ бызшәахь ииагоуп, аԥсышәала иҭыҵуам ашәҟәқәа, агазеҭқәа, ҳқыҭақәа, ҳхаблақәа рбжеиҳарак рыхьӡқәа ԥсахуп, усҳәартак аҟны уарлашәарла ада аԥсуак дубом, арҭаҩцәа зегьы амхны усурҭада адәы иқәуп. Уаҩы игәы иаанагар ҟалоит, Аԥсны анемеццәа рнапаҿы иҟазма ҳәа…

Ҳқыҭақәа рыбжеиҳарак рҟны аҩнқәа ргыланы Қырҭтәылантәи ахтцәацәа ааганы иҩнартцеит. Афронт ацхырааразы анхацәа ирылырхуаз аԥарақәа, аҳәынҭқарра ацхыраара ацынхәрас, абарҭ аҩнқәа рыргылара иахҭнырцеит.

Абра иқәгылаз ишырҳәаз еиԥш, Аԥсны ишьақәыргылатәуп асовет политика, иазхоуп ажәлар ирхыргаз арыцҳарақәа. Ҳашколқәа цыхьа ишыҟаз еиԥш иҟалароуп, ажәакала Асовет закәанқәа зегьы Аԥсны аус руа иҟатцатәуп.

15-ҩык инареиҳаны иқәгылаз зегьы еицҿакны, хҭак еицҭаршәны ирҳәоз акызатцәык акәын: аԥсуа школқәа зегьы цыхьа аус шыруаз рыҟатцара, аԥсуаа рхәычқәа аԥсышәала атцара дыртцара, аиаша ақәныҟәара, азакәан еилазго иқәнага иақәыршәаара.

Абас 1953–1954-тәи атцара ашықәс инаркны аԥсуа школқәа зегьы, уаанӡатәи рпрограммала аусура иалагеит. Арҭаҩцәа гьежьит русурахь, аԥсышәала иҭыҵуа иалагеит ашәҟәқәа, агазеҭқәа, ажурналқәа, аԥсышәала ацәажәара иалагеит арадиоқәа, аԥсышәала имҩаԥыргауа иалагеит аизарақәа, аконцертқәа, аспектаклькәа, мачҳ-мачҳ аусҳәартақәа рышҟа инеиуа иалагеит аԥсуа кадрқәа.

Абарҭ аиҭакрақәа шыҟалазгьы акыр шықәса иаанханы иҟан избамыз апроблемақәа жәпакы: атопанимика, ателехәаԥшра, аспециалистцәа ҿарацәа разыҟатцара, ақалақь уаа нхарҭала реиқәыршәара ухәа убас егьырҭгьы.

Иааидкыланы зегьы хыхь-хыхьла уанрыхәаԥшлак агәаанагара уоуан егьа цьабаа аабазаргьы ҳаԥхьаҟа ҳусқәа зегьы бзиахоит, ҳара иаҳҭахыз амҩаду ҳанылеит ҳәа. Иара убас агәаанагара ҳаман, иахьа уажәрааӡа ҳахәаҿера иаҿыз ҳгәылацәагьы иҟартцаз ахәымгарақәа еилыркаап, уажәшьҭарнахыс уаҳа еилагарак, еиҿагыларак ҟартцарым ҳәа. Аха аамҭа цацыԥхьаӡа, ргәы иҭаз ахәымгарақәа «ажә адәахьала игроуп, ауаҩы иҩнутцҟала» ҳәа, шырҳәо еиԥш, мачҳ-мачҳ адәахьы ицәыртцуа иалагеит ақыртцәа рыгәтакы. Еиҭах Қарҭынтә иаарышьҭуа иалагеит матцура ҳасабла «аԥшыхәцәа» апартиатәи, асоветтәи, азанааҭеидгылатәи, акомҿареидгылатәи усҳәартақәа рышҟа. Изҿузеи урҭ? Зегьрапхьаӡа урҭ рхакәын изышьҭаз, нас рҩызцәа, рҭынхацәа ирыԥхьаны иааргон аматцурақәа, анхарҭақәа, аагарҭақәа зегьы дара иртәын.

80-тәи ашықәс антцәамҭазы иумбарц залшомызт ажәлар рычҳара рызнымкыло, рымч

ақәымхо ишыҟаз. Пҟарак еипш, ес-жәашықәса (1957, 1965, 1967, 1978, 1989 шықәсқәа) ажәлар иаартны ргәынамӡара рҳәауа иалагеит. Аизарақәа, ақәгыларақәа мҩапысуан ана-ара, аидысларақәагьы атып рыман. Аха аиҳабыра рҟынтәи хылапшрак, ма иртахыз дгыларак рбомызт.

Апсны анапхгара (Б.Адлеиба, В.Кобахиа, В. Хынҭәба) рыла иабон рыжәлар ргәазыҳәара, Қырҭтәыла адтҵра шыртахыз, ақыртцәеи дареи реицынхара, реиҩызара шзалымшоз, аха изықәтәаз рҽы агәра зкыз қартаа ракәын. Аурыс ҳәынтқарра акәзар, урт утҵәы мблыкәа укәац ӡы ҳәа, есқьаангьы еиқәдырҿаҿон, иаартны ақыртцәа иҟашәтцо иашам ҳәа рызҳәомызт.

1989 шықәсазы ақыртцәа атҵараиуртақәа милатла ршара иалагеит. Ақыртцәа Апснытәи ауниверситет иаҿыганы Аҟәа еиҿыркааит Қарттәи ауниверситет афилиал. Ртыпахь инармышьтуа иалагеит аорганизациақәа рнапхгаҩцәа – апсуаа. Аҟәаҟа иаауа иалагеит ладахьтәи Қырттәыла араионқәа руаапсыра, урт имҩапыргауа иалагеит зинк рымаӡамкәа амитингқәеи, аизарақәеи, ақәгыларақәеи. Иаартны ирҳәауа иалагеит Апсны жәытәнатә аахыс Қырттәыла ишатәу, апсуаа ракәзар исасцәаны ара ишынхауа, адгьыл дара ишыртәым. Уаҩы ибон еитах қартаа мчыла Апсны агара рҽешазыҟартцоз. Қырттәылантә иааргоз аҳәса ракәзар, акыр жәашықәсала Абжьаратәи Азиаҟа иахганы иҟаны иааз цьушьап, асаба рҿатата ишьамхнышгыланы адгьыл иагәӡуан, – «ари ҳара ҳадгьыл ауп», – рҳәон.

Рапхьатәи амшқәа раан, апсуаа иаадырпшуан ачҳара, игәыҕуан Асовет еиҳабыра қартаа иҟашәтцо иашам, шәҽаанышәкыл, шәаланагалацәеит ҳәа рарҳәап ҳәа, аха атагылазаашьа есымшааира еицәахон.

Ари збоз рычҳара хыжжуа иалагеит. 1988 шықәса иун 17 рзы 100-ҩык инареиҳаны аинтеллигенциа рнапы атҵаны КПСС 19-тәи Загьеидгылатәи аконференциа ашҟа идәықәыртцоит ашшыпхыӡ: ақыртцәа Апсны имҩапыргоз ахәымгаратә политика ақәӡбаразы.

Иара убри ашықәс, декабр 13 рзы Аҟәа аҳәынтқарратә филармониаҿы имҩапысуеит аизара Жәлар рфорум «Аидгылара». Абра ирыдыркылаз ақәтҵара инақәыршәаны 1989 шықәса, март 18 рзы Лыхнашта имҩапысуеит 30 нызқьҩык инареиҳаны излахәыз атоурыхтә еизара. Аизара иалахәыз СССР иреиҳаӡоу амчрақәа рыхьӡала ирыдыркылт Аапхьара – 1931 шықәсанӡа Апсны иамаз астатус: Республика дгыланы аҟатҵара иазкны. Абри аапхьара рнапы атҵарҩит аизара иалахәыз зегьы, убас апартиа Апснытәи обком актәи амаӡаныҟәгаҩ Б. Адлеиба (уи ибзианы идыруан Қырттәылатәи Акомпартиа Ацентр Комитет аусзуҩцәа дзықәдыршәоз). Апрель 6 рзы иаалырҟьаны имҩапгаз апартиа Апснытәи обком апленум аҟны Б. Адлеиба ихы дақәитҭыртәуеит, итыпаҿы апартиа обком актәи амаӡаныҟәгаҩыс далырхуеит В. Хышба.

Апсуа интеллигенциа рнапы зтҵарҩыз ашәҟәы аилыргаразы Москвантәи иааиуеит гәыпҩык СССР жәлар рдепутатцәа. Акомиссиа алахәылацәа иҟартцаз алкаақәа рҟны иарбан ауниверситет Қарттәи афилиал Апсны аиҿкаара мап ацәкра, абитурентцәа ауниверситет адкыларазы иҟатцаз априказ апыхра уҳәа убас егьыртгьы. Урт рынагӡара ацынхәрас Аҟәатәи актәи абжьаратә школ аҟны акомиссиа нападыркит Қырттәылатәи ауниверситет Аҟәатәи «афилиал» ашҟа астудентцәа рыдкылара.

Абарт зегь рышьтахь гәыпҩык апсуаа актәи ашкол илақәлан акомиссиа еимдырбгьыжәааит. Абас 1989 шықәса пхынгәы 15–16 рзы, ақыртцәеи апсуааи реидыслараҿы иҭахеит 14-ҩык – 5-ҩык апсуааи 9-ҩык

ақырҭцәеи. Ари ақырҭцәа рхарала аԥсуа ҭоурых аҟны дамыґны иаанхеит.

Абарҭ амшқәа рышьҭахь, Қырҭтәыла аладахьтәи араионқәа рҟнытә Аԥсныҟа иааргауа иалагеит хыԥхьаӡара рацәала ақырҭцәа. Урҭ гәыԥ-гәыԥла рыҽешаны имҩаԥыргауа иалагеит аизарақәеи амитингқәеи. Иркыз алозунгқәеи аплакатқәеи ирнын: «Аԥсны жәытәнатә аахыс ақырҭцәа иртәуп, аԥсуаа ара исасцәаны иаланагалаз роуп».

Уи акәым, 1989 шықәса апрель 9 рзы Қарҭ иҟалаз асовет ари аҭыԥантәи ауааԥсыреи реидысларааан иҭахаз ақырҭцәа рзы Аҟәа ақалақь К. Маркс иулицаҿы идыргылоит абаҟа. Абри абаҟа амшала Аҟәа, Гәдоуҭа, Очамчыра уҳәа аԥсуааи ақырҭцәеи рыбжьара иҟалеит аидысларақәеи аиҿагыларақәеи. Атҵыхәтәаны аԥсуаа абаҟа ҟәыбаса иқәыртцеит. Аха дара иҟарҭцац ҟартцон. Ари абаҟа ганы Гәымсҭа иреиґьу аҭыԥ аҿы еиҭадыргылоит.

Қырҭтәыла ахада ҿыц З. Гамсахурдиа напаиркит амилаҭ маҷқәа рҟынтә атәыла «арыцқьара». Убас Қырҭәтәыла иалырцеит Дағьысҭантәи аварцәа, аурысцәа адинхатцаҩцәақәак, аибашьра иалагеит Аахыҵ-Уаԥстәыла аобласт иаҿагыланы, мап ркит аҭырқә-месхитинеццәа Қырҭтәылаҟа рырхынҳәра. З. Гамсахурдиа иоуп «Қырҭтәыла ақырҭцәа рзы» ҳәа, афашист лозунг раԥхьаӡа иаԥызтцаз. Убри аамҭазы Аҟәа аҩнқәа рҭӡамцқәа, атҵлашьапқәа, афымца шьаҟақәа уҳәа рҟны икыдыґґала иаакыдлеит ашәибгьыцқәа, Қырҭтәыла аҿар рахь ааԥхьара ҟазтцоз: «Ақырҭуа дызшьуа ақырҭуа – ақырҭуа жәлар рышәиԥхьыӡ иқәшәааит. Атәым милаҭ еиуоу аԥхәыс даазго ақырҭуа – ақырҭуа жәлар драґоуп».

Абарҭ афашист ажәақәа акьыԥхь иананыла ашьҭахь Қарҭынтә даауеит апрокуратура аусеилыргаҩцәа рнапхгаҩы. Уи «иҭитцаауа» далагеит абарҭ ашәибґьыцқәа ахьынтәааз, еиҿызкааз реилкаара. Даара иҽазишәеит урҭ аԥсуаа еиҿыркаазшәа аҟатцара. Аха уи еиқәирҽаҽоз лтцшәа иамуит «асапын шәах» еиԥш инытцаба ицеит.

Абарҭ амшқәа раан 5-ҩык аԥсуаа – СССР Иреиҳаӡоу Асовет адепутатцәа атәыла апрокурор хада Сухарев ихьӡала ашәҟәы дәықәыртцеит Аԥсны имҩаԥысуа ахҭысқәа рҭтцаара Қырҭтәыла апрокуратура иамхны дара иргарц. Аха Аидгыла апрокурор ицхырааҩцәа аӡәы абри арзаҳал Аԥснытәи апрокуратура ашҟа иааишьҭит уи алацәажәара азы. Ари иаанагоз амилаҭ маҷқәа ратәамбареи рхамытцгылареи роуп.

Ажәакала, абарҭқәа зегьы лабҽаба иаҳдырбоит ақырҭцәа рнапаҿы Аԥсны аагара, аԥсуаа милаҭк аҳасабала зинк рымаӡамкәа, акы иақәитӡамкәа рыҟатцара рыҽешазыршәауаз.

Абри ашықәс (1989) азы, амилаҭ еизыҟазаашьа бааԥсы амшала, ақырҭцәа азин змазгьы измамызгьы Аԥсны 14 џьара имҩаԥыргеит аизарақәеи амитингқәеи, 70 нызқьҩык инареиҳаны ауааԥсыра злахәыз.

ҨАЖӘИҨБАТӘИ АХЫ

1978 шықәса февраль 21 рзы апартиа Аԥснытәи обком абиуро аҟны иалацәажәеит гәыԥҩык аԥсуа интеллигенциа КПСС Ацентр Комитет ашҟа ирҩыз ашәҟәы аилыргара иазкыз азтцаара. Иара абри ауха радиола сара исаҳаит аԥсуа интеллигенциа КПСС XIX-тәи апартиатә конференциа ашҟа иршьҭыз ашәҟәы апартиа Аԥснытәи обком абиуро аҟны иалацәажәаны гәыԥҩык акоммунистцәа ахара рыдтцаны апартиа иалырцеит, рматцуракәа ирымырхит ҳәа.

Адырҩаҽны, асааҭ 9 рзы, сусураҿы (апартиа обком аҟны) снеит, сҩызцәа рааира сазыԥшны стәан. Издырырц сҭахын иҟалаз аиашаҭцәҟьа. Асааҭ 10 реиԥш ателефон абжьы аагеит, атрубка аақәсхын, – «сзырҩуеит», – сҳәеит.

– Александр Мақьҭаҭ-иԥа, апартиа обком актәи амаӡаныҟәгаҩ В. М. Хынҭәба дуԥхьоит, – лҳәеит адкыларҭаҿы итәаз аԥҳәыс.

Аҩбатәи аихагылаҿы сышҩеиуаз, хыхьынтәи абиуро алахәылацәа аӡәаӡәала исԥылауа иалагеит. Шьоукы аԥсшәа рҳәошәа ҟарҵон, рыхқәа аадырҵысуан, даҽа шьоукы сҟәаҟәа инас-насуан, ус аӡәы ибжьы ныҵакны иудысныҳәалоит, – иҳәеит. Сара иҟалаз сыздыруамызт шәхәыцрак срылан. Ашә аартны адкыларҭа снҩналеит.

– Уажәыҵәҟьа, – лҳәан актәи амаӡаныҟәгаҩ ишҟа днҩналеит, адкыларҭаҿы итәаз аԥҳәыс. – Улеи, лҳәан ашә аалыртит.

– Бзиала уаабеит, утәа ҳәа уасҳәаӡом. Иацы иҟалаз уаҳазар акәхап. Уажәы уи алацәажәаха ҳамам, ҵаҟа дузыԥшуп аҩ. Маршьаниа. Мап мҳәакәа уицны уца, маҷк ҳаатынчхар, ҳагәтыхақәа цқьа еибаххәап, – иҳәеит В. Хынҭәба.

– Уажәы ҳара иаадыруеит амузеи аколлектив агәынамӡара шрымоу, урҭ иахьынӡауа ргәы ҟаҵатәуп, иҟалаз русура иаԥырхагамхароуп. Иахьа уа иаҭахуп апориадак аҟаҭҵара, аусуцәа ирҭахуп, аиаша аилкаара, ргәы кармыжьаауит, маҷк иааҭынчрахар, нас зегьы ҳнеидтәаланы гәаартыла ҳалацәажәап, – шьҭа улбаа амашьынахь, – иҳәеит Валери Михаил-иԥа.

– Уа шьыжьбзиа, ҳахьцо уеиҳәама Валери Михаил-иԥа? – иҳәеит Л. Маршьаниа.

– Ааи, исеиҳәеит, аха еиҳа еиҕьзамзи сара шәсаз-ҵаар, ма абиуро ахь снашәԥхьар, – сҳәеит сара.

– Уаҟа иқәгылан акандидатурақәа 4–5, аха зегьы еицҿакны уара укандидатура иазыразхеит, – иҳәеит иара.

Амузеи аҿы ҳаннеи, аколлектив зегьы еизаны итәан. Аԥсшәа нареиҳәан астол днахагылт Маршьаниа.

– Акы сазҵаар сҭахуп, – иҳәеит амузеи аусзуҩык.

– Изакәызеи? – иҳәеит Маршьаниа.

– Ҳара иаҳҭахуп иаадырырц ҳдиректор имаҵура дзамшәхыз? – иҳәеит уи.

– Иацы апартиа Аԥснытәи обком абиуро аҟны иалацәажәеит аԥсуа интеллигенциа Москваҟа ирҩыз ашәҟәы. Иахьа ара сзааз абиуро иаднакылаз ақәҵара алацәажәаразы акәӡам. Уи иаарласны ҳалацәажәараны ҳаҟоуп аколлективқәа зегьы рҟны. Сара дышәзаазгеит адиректор ҿыц. Аҩ. Ҭариа А. М. зегьы дыжәдаруеит, ҿыц дшәырдырра аҭахуп ҳәа исыԥхьаӡом, убри аҟнытә даҽа кандидатурак шәымамзар дааныжьны сцоит. Иаарласны ҳаиқәшәоит, – иҳәан Маршьаниа иусурахь дцеит.

Абас аколлектив уаҳа акы ахымҳәааӡакәа срыдыркылт.

Рацәак мырҵыкәа абиуро иалатәаз сҩызак даасыдгылан: «Иудысныҳәалоит, ақәҿиарақәагьы узеиҕьасшьоит, – иҳәеит. – Зегь реиҳа исгәаԥхаз. хәҩык рахьынтә абиуро иалахәыз зегьы аӡәк иеиԥш уара иахьудгылаз ауп. Аха 10–15 шықәса аус зцууаз, ҩызак еиԥш узцыз аӡәы, дҩагылан ҿааиҭит: «Шықәсқәак уажәаԥхьа ақыртцәа ирҿагылоз ашәҟәы инапы аҭаҩны апартиа обком ахь ианааишьҭ, ари ажәлар реичырчароуп иаанаго ҳәа лахь ишәҭеит, иахьа амузеи аиҳабыс дшәышьҭуеит, ишԥеилкаатәу?» – иҳәеит. Уи ииҳәаз аӡәгьы ихаҟны иааимгеит, иара иазынхеит.

Ашәҟәы ҳәа уи зызбахә имоу 10 шықәса уи аԥхьа қырҭуа журналк аҟны ҵарауаҩык, Берзенишвили

ҳәа аӡәы, статиак анитцеит аԥсуаа аҟыртуа дгьыл ианыҟәнагала XVII ашәышықәсазоуп ҳәа. Ингораҟәа иҭижьыз ашәҟәы ашьақәырӷәӷәара иазкны. Гәыцԥык агазеҭ «Аԥсны ҟаԥшь» аусуцәа Берзенишвили истатиа аҟыртцәеи аԥсуааи еичзырчауа статиоуп, иҟалозар аҟыртцәа рҟынӡа инашәыгӡа абри еиԥш иҟоу астатиақәа рԥра иаҟәытцырц ҳәа, ашәҟәы ԥны апартиа обком ахь 15-ԥык ҳнапкәа атцаԥны иҳашьҭыз ауп.

Иашоуп, сара аколлектив анапхгаԥык иаҳасабала снапы ахьаныстцаз шьоукы иргәампхеит, лахьгьы сырҭеит. Аха уи сара сгәы иалымсӡеит, избан акәзар, сыжәлар рыхьчаразы исыхьуа акгьы мап ацәыскӡом. Усҟан иара инапы атцеимыԥӡеит, иааигәарагьы инеимышьтӡеит унапы атцаԥ ҳәа инеиз ачкәынцәа.

Хымшҟа аатцуаны, апартиа Аҟәатәи аҟалақьтә комитет аҟны иуԥхьоит рҳәеит. Уа сахьнеиз ус сарҳәеит: «Уатцәы абиуро аилатәараҿы иалацәажәараны иҟоуп амузеи аҟны аус зуа акоммунистцәа: В. Аԥӡба, Е. Аҵьынцьал, Т. Гыцба, И. Мархолиа, Н. Шенкао Москваҟа иршьҭыз ашәҟәы знапы атцазԥыз рус». Сара шәызсыԥхьеи анысҳәа, – «акы, урҭ уара уусзԥцәа роуп, ԥбагьы, урҭ ашәҟәы рнапы ахьатцарԥыз иашам ҳәа укәгылароуп», – рҳәеит дара.

– Мап, избан акәзар: акы, ашәҟәы иану сыздырӡом, ԥбагьы, химш роуп итцуа амузеи адиректорс аус зуеижьҭеи. Иҟашәтцаз иашам ҳәа иахьа сырҿагылоит, снас уатцәы аус шԥеицаауа дареи сареи.

Макьана ашәҟәы иану сыздырӡом, аха излеилыскааула, урҭ апартиеи аиҳабыреи рҿаԥхьа иқәдыргылт рыԥсҭазаараҿы, русураҿы ирԥылауа аиҿымкаарақәеи аилагарақәеи ирызку азтцаарақәа. Урҭ рҭак аҟатцара ацымхәрас, дара рыҟәӡбареи, рыршәареи иалагеит.

Сара ҟазшьас исымоуп иахьагьы, схала еилыскаанӡа иарбан зтцааразаалак аламцәажәара.

– Абиуро аҟны иаабап аус шцо. Иаҭахны исыԥхьаӡозар сгәаанагарақәак сҳәоит, исымԥхьаӡозар ажәакгьы сҳәом, – сҳәан, сындәылтцны сцеит.

Адырԥаҽны абиуро алахәылацәа зегьы қьаадкәак еилырхуа ирыхәапшуа итәан. Аҟалақьтә комитет актәи амаӡаныҟәгаԥ Қарҭҟа «иԥхьан» дцеит, иусқәа зегьы аԥбатәи амаӡаныҟәгаԥ З. Аԥӡба инаиҭаны.

Ишырҳәаз еиԥш, аԥсуа интеллигенциа Москваҟа иршьҭыз ашәҟәы иаԥхьеит. Уи ус имарианы еилукааура иҟамызт. Иҟан узыдгылашаз маҷымкәа, уздымгылашазгьы. Ишысҳәахьоу еиԥш, иқәыргылаз азтцаарақәа рҭак аҟатцара ацынхәрас, ачкәынцәа рус аӡбара иалагеит.

Араҟа иҟан аиҿагыларақәа, аилибамкаарақәа, ақәымчрақәа. Атцыхәтәаны акоммунистцәа В. Аԥӡба, Е. Аҵьынцьал, И. Мархолиа, Н. Шенкао, Т. Гыцба ахара рыдтцаны лахь рырҭеит, рпартиатә документқәа ирынтцаны.

Сара сықәгылара аҭахны исымԥхьаӡеит. Избан акәзар, акоммунистцәа ирыдгыланы акы зҳәарц зҽазызкуаз зегьы аҿаԥырҽуан, ражәа атцыхәтәанынӡа иддырҳәомызт. Сара избон ачкәынцәа аиаша раҳарц шырҭахыз, аха урҭ рызтцаарақәа рҭак ҟазтцодаз. Еицәастәыр атцкыс, сҳәан сҽаанызкылт.

Абиуро иалгеит, зегьы ҳалбааит. Избоит сычкәынцәа ргәы шԥыжәжәоз, ишгәамтцуаз.

– Маҷк шәаасзызырԥы, – сҳәан, саарылагылт. – Сара ибзианы еилыскааусит ишәаҳаз, ишәзыруз шәгәы ишалсыз, аха абиуро алахәылацәа иахьа шәара ахара шәыдтцаны ишәықәырҭәаз «аҳәынтцәа» иаарласны, шәара шәаамԥхьаӡакәа дара рнапала «ишыдрыцкьо» агәра шәсыргоит, – сҳәеит.

Ус иагыҟалеит, мызкы инамгакәа.

Абри аамҭазы амузеи аҟны имԥаԥысуан аусура дуқәа, Октиабртәи ареволиуциа 60 шықәса ахытцра

ацыларазы ҽазыҟатҵаракәа. Ҳәарада, ара иҟан ауадаҩракәа. Акы, амузеи адиректор иамхра аколлектив ргәы днархьит, ҩба, ари еипш иҟаз аныҳәа дуӡӡа иазкны аекспозициа аҟатҵара иаҭахын амалкәа (аҧара) рацәаны, урҭ амузеи иамаӡамызт.

Абарҭ ауадаҩракәа зегьы ириааины амузеи аколлектив ирылшеит Октаибр дуӡӡа иакәнагаз аекспозициа аҟатҵара. 1979 шықәса аналагамҭазы СССР Акультура аминистрра аҟнытә Аҟәа иааует акомиссиа Ҭ. Свирепова хадара ззылуаз, аҧсуа музеи аныҳәа ишаҧылаз аилкааразы. Акомиссиа ахәшьара ҳаракы арҭеит амузеи аныҳәа ишаҧылаз азы. Рацәак мыртцыкәа Москвантәи иааит СССР акультура Аминистрреи азанаҭеидгылакәа Рцентр Комитети иртәыз Адиплом. Убри инашьҭархны Қырттәыла акультура аминистрра аҟнытә амузеи иаиуит Адиплом 1-тәи аҩаӡара.

80-тәи ашықәсқәа раан ҳтәылаҿы Аҧсуа ҳәынҭқарратә музеи 2-тәи агәыҧ ирылаҧхьаӡан, амузеи аусзуҩцәа рхыҧхьаӡара маҷын, илаҟәӡан урҭ руалафахәы, азин рымамызт аҟәшақәеи, асекторқәеи реиҿкара. Абарҭ азтҵаарақәа рызбаразы апартиа Аҧснытәи обком аҟнытә документла сеиқәыршәаны сдәықәыртцеит СССР афинансқәа рминистрра ашҟа. Уа сидикылт аминистр ихаҭыҧуаҩ. Истахыз зегьы анеиликаа, – «уара уца Аҟәаҟа. Азтцаатәқәа иқәургылаз зегьы ҳрылацәажәаны аҭак узынаҳашьҭуеит», – иҳәеит уи.

Мызкы аатҵуаны Москвантәи иааит СССР афинансқәа рминистрра ақәтцарала Аҧсуа ҳәынтқарратә музеи 2-тәи агәыҧ аҟнытә 1-тәи агәыҧ ашҟа ишиагоу атәы зҳәоз ашәҟәы. Уи ҳара иҳалнаршеит иаарласны аҟәшақәа – 4, афилиалқәа – 4, асекторқәа – 4, реиҿкара, аусуцәа рхыҧхьаӡара 56-ҩык рҟнытә 98-ҩык рҟынӡа ашьҭыхра, аусуцәа руалафахәы акырӡа азырҳара убас егьырҭгьы.

Абартқәа рышьҭахь ҳмузеи иаҭаауаз асасцәа рхыҧхьаӡара иазҳауан, бжьаратәла шықәсык 550-600 нызқьҩык аднакылон. Анаукатә усзуҩцәа лассылассы еиҿыркаауан еиуеиҧшым атемақәа ирызкны еитатцуа ацәыргақәтцақәа. Урҭ рыманы ицон Аҧсны ақалақьқәеи араионқәеи рахь. Ацәыргақәтцақәа инарымаданы анауктә усзуҩцәа ирыҧхьон алекциақәеи ажәахәқәеи Аҧсни аҧсуааи рҭоурых, ареспубликаҿы аекономика аизҳашьа, ақыҭанхамҩа аҿиашьа, аҿар рааӡара аҭагылазаашьа уҳәа убас хадара злаз атемақәа ирызкны.

Абарҭ реипш иҟоу аусуракәа мҩаҧыргон Аҧсны анҭытцгьы: Нхыт-Кавказ инхауа ҳашьцәа рыҩнутҟа. Адыгцәа, аҟабардакәа, ачеркьесцәа, ауаҧсаа, абазацәа. Урҭ иахьагьы аҳәара ҟартцауеит Аҧсуа ҳәынтқарратә музеи аусзуҩцәа еиҭартаарц азы.

Амузеи Аҵьынцьтәылатә еибашьра Дуӡӡа азал аҟны аибашьра аветеранцәа алархәны ашколхәыҷқәа апионеррахь ирыдыркылоз агалстуккәа рыхәда ихыршьуан, акомҿаррахь ирыдыркылоз – абилеҭқәа рыдныҳәаланы рнапаҿы ирыртон, Асовет архәтақәа ҿыц ирыдыркылоз асолдаҭцәа ааганы Рыҧсадгьыли рыжәлари рыбла чыц еипш ишырыхьчауа, рыматц шыруа азы ҭоуба руан, убас егьыртгьы.

Абри аамҭазы, ақыртцәа Асовет ҳәынҭқарра иаҿагыланы аҧровокациақәа рыҟатҵара есымшааира идыртбаауа иалагеит.

1988 шықәса, ноиабр азы, СССР Аконституциа ахәтақәак рыҧсахра ауп изыхҟьа Қарҭ ақалақь аҟны иҟалаз Асовет арбџьар мчқәеи аҭыҧантәи ауаацсыреи реидысларакәа. Аха ақырттцәа уа иаанымгылакәа Аҧсныҟа иаргоит амитингқәеи, аизаракәеи, аҧровокациақәеи рымҩаҧгара.

Аҧсуаа ачҳара ду аарҧшны ақырттцәа ргәы рҽаныртцон, ирабжьаргон изҿу аҧровокациақәа

ирҟәатцырц, аха дара еиҳагьы рҽеырыцәгьаны, аҭыпантәи ақыртцәа (5-тәи рколонна) рыцырхыраны, зинк рымаӡамкәа аизарақәеи амитингқәеи мҩапыргауа иалагеит.

Убри аамҭазы КПСС Ацентр Комитет аҽеазыҟатцара иаҿын XIX апартиатә конференциа амҩапгаразы. Аконференциа аҿы иалацәажәараны иҟан аҭыхәтәантәи аамҭазы, СССР анеилаҳа ашьҭахь, амилаҭқәа ирыбжьалаз аилибамкааракәа рҭышәынтәалара иазкыз азтцаара.

Ақыртцәа имҩапыргоз аизаракәа раан иркыз аҩыракәа руак аҟны ианын: «Апснытәи автономтә республика аҧыхтәуп», «Аҧсуа жәлар ашьауӷа иакәыршәатәуп» ҳәа. Ари аҧсуа интеллигенциа реипш, Апсны икәынхоз амилаҭқәагьы ргәахы ҵнажәеит, рмилаттә хьыпшымра, ршьамдгьыл чарҳәара азура, ратәамбара реипш ирыпхьаӡеит, иагьеиҿыркааит еиуеипшым акциақәагьы.

1989 шықәса, март 18 рзы Гәдоуҭа араион Лыхнашҭа имҩапысит 30 нызқьҩык инареиҳаны излахәыз аҧсуа жәлар реизара. Аизара иалахәыз ирыӡбеит Москва иҟалараны иҟаз КПСС Ацентр Комитет апленум амилаҭбжьаратә проблемақәа рылацәажәараан 1988 шықәса ноиабр азы Қарҭ ақалақь аҟны иҟалаз аидысларақәа раан Апсни аҧсуааи ратәамбареи рықәыӷәӷәареи рзы иҟатцаз аапхьара апленум иалахәу рхаҟынӡа инаргарц. Ажәлар ринициатива зыхҟьаз Апсны аиҳабыра абарҭ аапхьаракәа ахьақәҿырымҭыз ауп.

Ари аапхьара хықәкы хадас иамаз 1921 шықәса инаркны 1931 шықәсанӡа Апсны Советтә социалисттә республика ҳәа иамаз астатус аиҭашьықәыргылара акәын.

Қырттәылантә иааиуаз агәыпқәа акьыпхь рхы иархәаны, аҭыпантәи ақыртцәа ирықәыӷәӷәон, урҭ Апснытәи АССР ауаажәларра рмилаттә проблемақәа

рызбараҿы ацхыраара ҟартцарц азы. 1988 шықәса апрель 8 рзы Гәылрыпшь ақыҭан имҩапысыз ақыртцәа реизараҿы ақыртуа уаажәларратә гәып «Русҭавели» анапхгаҩы А. Бакраӡе иқәгыларараҿы иаартны ихәеит: акы, Апснытәи автономтә республика аҧыхра, аҩбатәи, Қырттәыла СССР алтцразы ирылшо зегьы шыҟартцо.

Убри ашықәс март, апрель, маи раан Апсны имҩапысуа иалагеит массала аизарақәеи, амитингқәеи Қырттәылантәи иааиуаз агәыпқәеи аидгылақәеи рнапхгарала.

1989 шықәса март 25 аҽены Аҟәеи Гали рҟны зинда имҩапысит амитингқәа, Қартынтә иааз агәыпқәа рнапхгарала. Уаҟа ирыдыркылаз ақәтцараҿы абас аҳәон: – Қырттәыла арегионқәа зегьы аус руазароуп Қырттәылатәи аиҳабыра рнапхгарала; – наӡаӡа ртцыхәа птцәатәуп аурыс шовинистцәа Қырттәыла аҩнутцҟатә ускәа рттцаарразы иҟартцо аусуракәа; – шьҭа иаамҭоуп имҩапгазарц автономтә республикақәа раныжьра аҭаху-иаҭахыму аилкааразы Қырттәылатәи ССР аҟны (бжьыҭарала) ареферендум амҩапгара.

Апрель 1 азы Гагра азона Леселиӡе ақыҭан ақыртуа милаҭ имҩапыргеит зинк рымаӡамкәа амитинг, аҧсуа жәлар рықәӡбара еилыхха изныпшуаз.

Убри инеиҳангьы, амитинг иалахәыз ишәыршәыруа иркын х-пштәык змаз аменшевикцәа рбираҟқәа.

1918–1921-тәи ашықәсақәа раан Апсны ашьаартцәыра иалазыргылаз Қырттәылатәи абуржуазиатәдемократиатә республика агвардееццәагьы иркыз абарҭ аҩлагқәа ракәын.

Абарҭ ашықәсқәа раан ақыртцәа иааргәампхоз зегьы: абольшевикцәа ирыдгылоз, дара рполитика хәымга иаҿагылоз рпсҭазаара иалырхуан.

Абри амитинг аҟны иқәгылаз Зураб Чавчаваӡе А. Бакраӡе ихы наиқәкны ҿааиҭит: «Иацы март 31 аҽены

уара бжьытарала президентс уалырхит, Урыстәылатәи аимпериа ахьынӡаҟоу амилаҭ дуқәа реипш, амилаҭ хәыҷқәагьы азпшуп ахақәитреи ахыхьчареи. «Нхыҵ-Кавказтәи ажәларқәа зегьы гәыҕыртас ирымоу Қырҭтәыла ауп», – иҳәеит уи.

Амитинг иалгоит. Уи иалахәыз зегьы аменшевикцәа рфлагқәа кны идәықәлеит Аҟәаҟа. Урҭ рымҩан зычҳара зызнымкылаз гәыпҩык апсуаа рыҷкәынцәа Бзыԥ ақыҭан, Афон ҿыц аҳаблаҿы, Аҟәатәи амҩаду уҳәа аҭыԥқәа рҟны амитинг иалахәыз иларыжәлан рхы изамыхәо иҟарҵеит.

Автобусқәа ирықәланы ацәгьара ҟазҵаз рзы ашьауҕатә ус хаҵыркын.

Апрель 2 рзы Аҟәа ақалақь Қырҭтәылатәи асубтропикатә институт ахыбраҿы Қырҭтәылантәи агәыԥқәа рнапхгаҩцәа Коставеи Чавчаваӡеи зинк рымаӡамкәа имҩапыргеит астудентцәа рмитинг. Урҭ аапхьара ҟарҵеит аизаракәеи, азабастовкакәеи, амлакреи рымҩапгара апҵаразы, ашколхәыҷқәеи астудентцәеи апхьаракәа рышҟа имнеирц азы.

Абри амитинг аҟны Костава иқәгылараҿы абас иҳәеит: «Иацы сара сыла иабеитуаҩы иааизымычҳаша ахҭыс. Апартиа Гәдоуҭатәи араиком актәи амаӡаныҟәгаҩ К. Озган длеит Леселиӡе аҳаблаҿы, уа иара ус имаӡам (уи даҽа раионк датәуп). Атрибунаҿы дҩыхәнан, – «аизара иалахәу шәеимпы, ақырҭцәа ара ус шәымаӡам», – иҳәеит. Уи алымшошәа аниба амитинг иалахәыз рышҟа ҿааиҭит: – «шәара абраҟа, абри ҳара ҳадгьыл аҟны ишәҭахузеи, шәзышьҭоузеи?» ҳәа.

– Ҳара абри адгьыл аҟны есқьынгьы ҳныҟәалоит, уи ажәытәан изтәыз Давид Строитель дышныҟәоз еипш. (Анапеинҟьаракәа.)

Анаҩсан уи иҳәеит: «Ҳара гәыԥҩык апсуа сепаратистцәа «амш еиқәаҭцәа» рзааҳгоит. Урҭ рыхшыҩ маҷуп. Урҭ ҭабуп ҳәа рарҳәар рхәҭоуп ақырҭуа еиҳабыра иахьа уажәраанӡа ҳадгьыл аҟны иаанкыланы измоу. Урҭ ирҭаху акрыҟазар зегьрапхьаӡа ирҳәароуп Урыстәыла аиҳабыраҿы акәымкәа Қырҭтәыла аиҳабыраҿы. Урҭ нхауеит ақырҭуа дгьыл аҟны, убри аҟнытә апсуаа иаарҭаху иарбан зҵааразаалак Қырҭтәыла аиҳабыра рыла ирзбалароуп. Ҳара апсуаа ахшыҩ дҳарҭап. Ара аҳра зуа Қырҭтәыла ауп, Урыстәыла аиҳабыра ракәӡам»…

Апсны еиҿкааз Чавчаваӡе ихьӡ зхыз агәыԥ алахәыла Какубава иқәгылараҿы абас иҳәеит: «Қырҭтәылатәи аиҳабыра ҳара (аҭыԥантәи ақырҭцәа – А. Ҭ.) иҳадгылозар, убасҟан ауп ақырҭуа дгьыл – Апсны, ахьчара анҳалшо. Убри ақырҭуа еиҳабыра ианырзеилымкаа уи иаанаго ҳара ҳақәӡаара ауп, убасҟан ауп ашьакаҭәаргьы аныҟало…»

Апрель 4 рзы Қарҭ ахаҭарнакцәа алархәны Гал ақалақь аҟны ақырҭцәа имҩапыргоит амитинг. Уаҟа аҭыԥантәи ауаапсыра рықәгыларакәа рҿы, Лыхнашҭа апсуаа ирыдыркылаз аапхьара аҵакы шырзымдыруазгьы, уи иақәӡбон. Иара убас цәаҧҿыгас иҟоу зегьы рзырҳәон апсуаа, аурысцәа, асовет ҳәынҭқарра. Аизара иалахәыз дҵаны иқәдыргылт Ш. Русҭавели ихьӡ зху апремиа алауреат Б. У. Шьынқәба ихьӡ ахыхны уи ианашьоу апаракәа Чавчаваӡе иуаажәларратә фонд иахырыпхьаӡаларц.

Иара убри апрель 8–9 рзы Гәылрыпшьи Гагреи имҩапысыз ақырҭцәа рмитингқәа рҟны Қырҭтәылатәи аиҳабыра ирыдырҵеит иаарласны Қырҭтәыла ареферендум мҩапыргарц Апснытәи автономтә республика апыхреи, ССР Апсны астатус ашьақәыргыларазы Лыхнашҭа ирыдыркылаз аапхьара знапы аҵазҩыз СССР Иреиҳаӡоу Асовет апсуа депутатцәа рмандатқәа рымхреи ирызкны.

Маи 15 рзы, Аҟәа ақалақь, Ленин иашҭаҿы апсуа милаҭ зинда имҩапыргеит 10 ныҙкьҩык инареиҳаны

излахәыз амитинг. Уаҟа уаҩы ибон алозунгқәа: «СССР - ҳара ҳаҩнду ауп», «Нагӡара ақәзааит СССР ажәларқәа реиҩызара», «Ҳара адтца ҟаҳтцоит Аԥсны арепрессиа ахыхра» уҳәа егьыртҭгьы.

Аизара иалахәыз ишрықәызбауа рҳәеит хреспубликаҿы имҩаԥысуаз ахҭыс гәымхақәа, аԥсуаа рықәымчра, аультимативтә формала аиҳабыра рықәыҵәгәаара. Дтцаны иҟартцеит Қарҭтәи аҳәынтқарратә университет афилиал Аҟәа аҟатцаразы иҟоу ауспҟа аԥыхра, х-пштәхәык змоу аменшевикцәа рфлаг ацәыргара мап ацәкра уҳәа убас егьыртҭгьы.

Маи 25, асааҭ 13 рзы, Аҟәа ақалакь Аконституциа аштаҿы 1500-ҩык злахәыз ақыртуа ҳәсақәа зинда имҩаԥыргеит амитинг. Уа иқәгылаз рықәӡбеит апрель 9 рзы Қарҭ иҟалаз ахтысқәа, дтцаны иҟартцеит ахара зду рықәнага иақәдыршәарц, ақырҭуа ҿарацәа арраматцура ареспубликаҿы ирхыргауа рыҟатцара, ашколқәа рҟны Аԥсны атоурых дыртцара аҟәыхра уҳәа егьыртҭгьы.

Апартиа Аԥснытәи обком аизарақәеи амитингқәеи рымҩаԥгара алзмыршоз ақәтцара шаднакылазгьы, маи 26 аены Аҟәа ақалакь, Аконституциа аштаҿы Чавчаваӡеи, Руставели руаажәларратә гәыԥқәа зинк рымаӡамкәа имҩаԥыргоит жәанызқьҩык злахәыз амитинг. Аштаҿы ихыршьуеит аменшевикцәа рфлагқәа жәба.

Амитинг аҟны иқәгылаз аиҳабыра ирыдыртцеит Қырттәылеи Аԥсынтәылеи рҟны ҳәынтқарратә бызшәаны иҟартцарц ақыртуа бызшәа мацара.

Ахәылбыеха, гәыԥҩык аԥсуа ҷкәынцәа, зинк рымаӡамкәа афлагқәа кыдырхуа иалагеит. Аҿарацәа наҟ-ааҟ реидысларақәа аԥырҟәкәаан азинхьчаратә усзуҩцәа рыбзоурала. Урт имҩаԥыргоз аилибамкааратә усуракәа рышьтахь, ақырҭуа ҿарацәа иаанханы иҟаз афлагқәа рхала икыдырхит.

Пхынгәы 21 аены, Аԥсуа филармониа ахыбраҿы еизеит Аԥсны араионқәа зегьы рхатарнакцәа. Урт иаартны иақәӡбеит Қырттәылатәи ССР Аминистрцәа рсовет маи 14 рзы Қарттәи Аҳәынтқарратә университет афилиал Аҟәа аҟатцаразы иаднакылаз ақәтцара. Урт СССР аиҳабыра рышҟа аҳәара ҟартцеит абри ақәтцара аилкааразы Аҟәаҟа иаарышьтырц СССР Иреиҳаӡоу Асовет адепутатцәа злахәу акомиссиа.

Ишдыру еипш, Аԥсны жәытәнатә аахыс инхауеит амилатқәа рацәаны. Ҳара иҳазҳәом урт рыбжьара еимакык-еиҿакык ҟамлацызт ҳәа. Аха урт ирыбжьалоз аилибамкааракәа дара рхала, изыхәтоу ауаа ақәыршәаны, атыԥантәи ауааԥсыра рымчала аимакаиҿак еилдыргон, ацәгьаура аҟынӡа инамгакәа. Рыцҳарас иҟалаз уажәтәи аимак-аиҿак тынчла рызбара атыԥантәи амчракәа ирылымшеит.

Абарт амшқәа раан Қартынтәи иаауаз ақырттуа националистцәа рнапхгарала санкциак рымаӡамкәа Аԥсны имҩаԥыргоз аизаракәеи, амитингқәеи, апровокациақәеи рхаралоуп ҩ-жәларык: ақыртцәеи аԥсуааи еичырчаны ашьаартцәырахь икылзгаз.

ҨАЖӘИХПАТӘИ АХЫ

1992 шықәса, август 12 рзы, ашьыжь сусураҿы саасит. Рацәак мыртцыкәа ателефон абжьы аагеит:

–Сзырҩуеит, – схәан, атрубка аақәысхит.

– Шьыжьбзиа, акультура аминистр соуп агәырҩа уазырго, – иҳәеит.

–Уахь снеир утахума, мамзар телефонла исоуҳәома иутаху? – сҳәеит сара.

– Мап, арахь умааин. Аиҳабыра рыдтца уасҳәар стахуп, – иҳәан аминистр исеиҳәарц иитахыз

дацәыпхашьо ацәажәара дналагеит. – Ишудырруа еипш, иахьа атәанчарахьы ацаразы заамҭа ааиз зегьы, русуразы ҭабуп ҳәа раҳәаны рҭыпаҿы аҿарацәа амҩа раҳҭоит.

– Сара уи хьаас иҟастцаӡом, саапсара хәычҷы пхасҭазымтәуа ауаҩы даажәгозар иахьагьы сҭыҧ ихызбаауам, – сҳәеит.

– Ус акәзар ҳаилибакааит, август 18 рзы адиректор ҿыц дҳаманы ҳнеиуеит, аколлективгьы ирдыраат, – иҳәеит иара. Убри ашьҭахь ҩымш адокументқәа зегьы реиқәыршәара саҿын, адиректор ҿыц актла иҭаразы. Аиаша ҳҳәозар 15 шықәсатәи саапсара пхасҭазымтәуа ауаҩы иакәын исҭахыз. Маӡамзар, схаҭыпан иааҗәгода, сҳәан снаиазтцаат аминистр. Араҟа маӡа ыҟаӡам: 3–4-ҩык рыжәлақәа неиқәипхьаӡеит. Урҭ зегьы сара ибзианы издыруазсыздыруаз ракәын. Имӡакәа, иаҳҳәозар, урҭ аӡәгьы илшоны дыҟамызт. Амузеи знапхгара мариоу усӡам. Ажәакала, сара схы сақәиҭын, аколлектив ракәын аус злаз, иалырхуа дара рнапы ианын…

Абри аамҭазы сара адырра сырҭахьан август 14 ашьыжь асааҭ 10 рзы Аҧсны Аминистрцәа рсовет ахантәаҩы ихаҭыпуаҩ З. А. Лабахәуа иҟны снеир шиҭахыз. Сара издыруан уи ииҭахыз. Убри аҟнытә саалаган аплан ҟасцеит октиабр аналагамҭазы Пицунда иҟаларань иҟаз «Аҧсуа-база» аконгресс иалахәыз рзы ацәыргақәтца аиҿкаара иазкыз.

Сара сеипш, абри аипылараҿы днеит Урыстәыла арратә ҭоурыхтә архив аусзуҩ Л. Ҵәыцъ-пҳа. Ҳахҩыкгьы ҳнеидтәалан ҳалацәажәеит Пицунда иҟаларань иҟаз аконгресс азы ацәыргақәтца аиҿкаара азтцаатәы. Сара ирасҳәеит Шәача ақалакь аҭоурых иазку амузеи аҟны еиҿкааны иҳамаз ацәыргақәтца сентиабр 25 рзы Пицундаҟа аагара сгәы иштоу, иазымхо Аҟәантәи ишназго, Лариса илҳәеит архив анапхгаҩцәа 25 рҟынӡа Аҧсны иазку адокументқәа

шлырто. Ажәакала, иҳаӡбеит ацәыргақәтца аиҿкара ҭакпхықәрала ҳшазнеиуа.

Асааҭ 12 реипш, Зураб Акаки-иҧа аҧсшәа наҳаҳәаны ҳауижьит.

– Сара аиҳабыра ирасҳәоит еибаҳҳәаз, нас шәареи сареи ҳаиқәшәоит ашәахьеи аҩашеи ирхымгакәа, – нацитцеит.

Лариса аҩныҟа дцеит, сара амузеи ахь. Амҩа сахьынӡақәыз исаҳауан хысбыжьқәак, аха изакәыз сзеилкааумызт. Ус, амузеи аҟны санааи аколлектив зегьы, ашәқәеи аҧенцьырқәеи аркны, еилагьежьуа исзыҧшны игылан.

– Иҟалазеи, ара шәызгылоузеи, шәдәылырцама? – сҳәеит сара.

– Ыы, ҳара ажәабжь ҳзаауагоит ҳәа ҳаузыҧшуп, уара ҳара уҳәазтцааует. Излеилаҳкааз ала Қырттәылантәи зқьҩыла бџьарла еиқәыных, атанкқәеи абзарбзанқәеи рыла Аҧҳа ҟаҧшь анаҩсан игыланы ақалакь алахысра иаҿуп, – рҳәеит дара. Убри аамҭазы вертолиотк аахалан абомба канажьт Аҧсны аиҳабыра рҩны азааигәара. Абас иалагеит 1992 шықәса, август 14 аҽны ақырҭуа-аҧсуатә еибашьра, 314 уахи ҽени ицоз.

Рыцҳарас иҟалаз, ҳара ҳазыҟатцамызт ари еипш аҭагылазаашьа.

1992 шықәса, август 14, ахәылбыҽха, Аҧсны ауааҧсыра рахь телевизорла аапхьара ҟаитцеит Аҧсны Иреиҳаӡоу Асовет Ахантәаҩы В. Г. Арӡынба. Аапхьараҿы абас иҳәон:

«Акыр иаҧсоу Аҧсны ауаатәыҩса. Абри даараӡа иуадаҩу асааҭ азы, шәышҟа схы нарханы аапхьара ҟасцоит. Ҳара ҳадгьыл иақәлеит абџьарла еиқәных Қырттәыла Аҳәынтқарратә совет архәтақәа, зхыпхьаӡараҿы аҧсҭбареи аилаҧыххаареи ҳтәыла иазаазгаз ацәгьоуцәа. Иҟамызт, иагьыҟам аҭагылазаашьа абри еипш иҟоу акциа хәымга Аҧсны хәычҷы аҟны

иҟалартә. Ҳара ҳаҩны ҳанхон, еимактәу проблемак ҟаларгьы иҳалшон ҭынчымҩала аӡбара.

Ҳара иҟамлац акгьы ҟаҳамтцаӡеит, Қырҭтәылаҟа ажәалагала ҟаҳтцеит иҳабжьалаз апроблема цивилизациала аӡбаразы. Ҽырцшыгас иаагозар, СССР анеилабга ашьҭахь аӡәгьы аибашьра даламгаӡеит, ажәларқәа зегьы еилибакааны аиқәышаҳаҭра рнапы аҭцарҩит.

Ҳаргьы ҳаилибакааны ҭынчмҩала, цивилизациала аӡбаразы иҟаҳтцаз ажәалагала аҭак ацынхәрас атанкқәеи, аҳаирпланкқәеи, абзарбзанкқәеи ҳажәыртцеит, ауаа ршьреи аҩнқәа рырҳәреи иалагеит. Абри иаанарпшит Қырҭтәыла анапхгара иахьатәи рхаҿра хәымга иашатцәҟьа. Атцыхәтәаны тцәахышьак амамкәа дара рҟазшьатцәҟьа аацәыртцит. Рсабрада рҿырхит. Аиҳабыра рхарала Қарҭ икаҭәеит ақырҭуа ишьа, Агыртәыла – агыруа ишьа, Уаҧстәыла – ауаҧс ишьа, шьҭа ҳара ҳҟны иааит.

Сара ишәасҳәар сҭахуп адунеи ажәларқәа зегьы ишырдыруа Аҧсны аҭагылазаашьа баацсы. Адунеи ажәларқәа зегьы урҭ иҟартцаз акциа хәымга иақәыӡбоит.

Иахьа ҳара аморалтә дгылареи аматериалтә цхыраареи ҳагӡам. Ҳәарас иаҭахузеи, сара ацәажәара сцәыуадаҩуп иахьа, ҳара ҳаҩнаҭа арҳәрақәеи, ахәыҷқәа рыргәаҟреи, ауаа рцстазаара ашәарҭа иантагылоу аамҭазы. Аха сеилышәкаар сҭахуп аҳәара шысцәыуадаҩу, аха агәра ганы сыҟоуп ацхыраареи адгылареи шҳагымхо азы. Иахьа инаркны агәра шәсыргоит ҳаирпланума, верталиотума ҳажәлари, ҳақалақьқәеи, ҳқыҭақәеи рылахысра зеазызкуа зегьы хлантцы рылашьҭра шҳалшо. Изыхәҭоу адтца рымоуп Аҧсны игылоу аҳаиртә полк анапхгаҩцәа. Урҭ ирбоит Аҧсны имҩаҧысуа акциа хәымгақәа. Хымпада даргьы уааупп, иҟоу рбоит, аха адтца ирымоу нармыгӡаргьы шыҟамло рдырует. Урҭ гәахеибакрала ирықәӡбоит Қырҭтәылатәи аруаа имҩаҧыргауа ацәгьаурақәа.

Даҽа ганкахьала ҳара иҳамоуп иҳадгылауа ауаа. Раҧхьатәи аверталиотқәа ааит апрезидент Дудаев иҟнытә. Сара агәраганы сыҟоуп абри аҭагылазаашьа баацсы хшаиаауа, Аҧсны имҩаҧысуа аҧсҭбарақәеи аилаҧыххаарақәеи ҳзаазгаз, Аҧсни Қырҭтәылеи рыбжьара аиҕарара рыбжьазтцаз зегьы шахьырхәхауа азы».

Абри аҽны инаркны ҿааихак ҟамтцакәа апулемиотқәеи, автоматқәеи, верталиотла ажәлари, ақалақьқәеи, ақыҭақәеи рылахысра иаҿын. Ажәлар ирзеилкаауамызт иҟалаз, изхараз, изыхҟьаз, аха аӡәгьы аҭак ҟаитцомызт, еилагьежьран иҟаз.

Аха Аҧсны Иреиҳаӡоу Асовет асессиаҿы ақырҭуа депутатцәа Гамахариа, Надареишвили, Какәбава, Астемирова, Месхи рхымҩаҧгашьа, рцәажәашьа, арахь ҳара ашьакаҭәара хҭахым ҳәа ирҳәоз уанрыхәаҧшлак, иумбарц залшомызт урҭ рыжәлар аибашьрахь ишрыпхьоз.

Август 15, ашьыжь, сыҧшәма аҩны дааныжьны сара амузеи ахь сцеит, Акультура аминистрра, ма аиҳабыра рҟнытә цхыраарак сауазар ҳәа. Аҟәа иалгатәын Аҧсны аҭоурыхи анаукеи рзы аҭцак ду змаз аматәаркәа. Абас август 15 инаркны 18 рҟынӡа сара амузеи савагьежьуан, сыҧшәма аҩны ателефон дадтәалан, аха аӡәгьы даҳзымтцааӡакәа амузеии ҳареи ҳаизынхеит. Август 18 рзы ақыртцәа бҵьарла еиқәных, ртанкқәа ақалақь ықәырцәажәауа Аҟәа инахаҧеит.

1992 шықәса август 25 рзы сгәыла – аҳәаахьчаҩ Владик даит.

– Ателефон аҟны аӡәы уиҭахуп, – иҳәеит.

Атрубка анаақәысх, – «Саша, уаҳәшьаҧа Гера дтахеит, узааиуазар уааи», – иҳәеит, даара исзаагәаз аӡәы. Иҟастцара сзымдыруа сыцсы сылшәшәаны

асқам снықәҳаит, цытрак ашьтахь Владик сыжәаа днатцагылан сааны снаганы, – «аибашьра закәу уара иудырует», – наҳәаны дцеит.

Убри ашьтахь жәамш инареиҳаны сыпшәмеи сареи гәырҩала ҳаҩны ҳаҩнан. Гәдоутақәа сцар стаххеит, аха излеилыскааз ала, арахь аашьа ықәзамызт. Ара инхон ҳмузеи хылапшрада, ара дынхон уахгьы-еынгьы сара исывагыланы амузеи иахылапшуаз сыпшәма.

Аибашьра алагара рацәак агмызт. Сабшак аены саҳәшьапа Хынтәба Гера ателефон дасит, аҩныҟа – Лыхныҟа уцар утахума ҳәа. Саргьы сеазкны сыҟан. Ус асаат 10 реипш машьынала дааин, симаны амҩа ҳақәлеит. Усҟан ақыртцәеи ауапсааи аибашьра иаеын.

– Диадиа Саша, Қырттәыла Асовет ҳәынтқарра иалтцит. Ақыртцәа рхатә ҳәынтқарра аргылара иалагеит. Владислав Григори-ипа апсуаагьы Қырттәыла иалтцны ихьыпшым рхатә ҳәынтқарра дыргылоит ҳәа зрылеимҳәои? – иҳәеит.

– Икәургылаз азтцаара иашоуп, аха уи ус имариоу усзам. Акы, ҳара макьана Қырттәыла ҳахыпхьаӡалоуп, ҩбагьы, Аахыц-Уапстәыла аиҳабыра автономтә област аҟнытә автономтә республикахь ҳаиасуеит анырҳәа ауп ақыртцәа ауапсаа ирабашьуа ианалага. Ҳаргьы убас ҳзырур ҟалоит, – сҳәеит сара. – В. Арӡынба урт зегьы ибоит, еиликаауеит, аха макьана аамта мааицт, ахатә ҳәынтқарра аргылара рылеиҳәарц азы. Ус хымпада иагьыҟаитцоит, – сҳәеит. Ақыртцәа ҳара изҳабашьӡом, избан акәзар дара ара ирацәоуп, аибашьра иалагар рыжәлар ықәырхуеит, – иҳәеит Гера.

– Иуҳәо иашоуп, ахы ауаа милатла еилнахӡом, аха урт хьаас ирымаӡам, ҳадгьыл ауп иртаху, – сҳәеит сара.

Аибашьра иалагаанӡа Гера хҩык азҕабцәа иман. Ипшәма лцәа лтәымкәа дыҟан. Ҳара урт зегьы ҳрызхәыцуа ҳаналагалак ҳгәалаҟара еиҳа еицәахон, аха даеа мҩакгьы ҳамамызт, амузеи ааныжьны ацара чарҳәараны иҳапхьаӡон.

1992 шықәса август 26 аены «Демократическаиа Абхазиа» ҳәа, ампытцахалаҩцәа итрыжьуаз агазет ианылеит «Апышәара аамта» зыхьӡыз астатиа. Уи иаҳәон: «Апсны иага атагылазаашьа баапсызаргьы, ауаапсыра ирымазароуп афатә, арыжәтә, аҳақьымтә цхыраара, рыдгьыл аҟны имшәа-мырҳауа аныҟәара уҳәа убас ауаҩы зда дхәартам».

Уаҩы игәы иаанагар ҟалон, шаҟа гәцаракрыла, гәыбылрыла ауаа ирзыҟоузеи ҳәа. Арахь урт еиқәыпхьаӡоу зегьы рызбахә аҳәара ҟалозма.

Ана-ара аҩнқәа, амагазинқәа, акультура аусҳәартақәа абылра иаеын. Тцыхәаптцәарак рымамызт ауаа ршьра, ртакра, архәрақәа. Урт иҟартцоз мӡаӡакәа зныӡынла агазетқәа ирныртцон.

«Аҟәа ақалақь аҟны ирблит хеихагыларак змаз аунивермаг, амагазин «Белаиа роза», Абсоиуз уҳәа убас амал рацәаны изыҩназ ахыбрақәа. Абарт ирыхҟьаны ақалақь иаиуз апхаста иартәауеит 85 миллион маат инареиҳаны», аҳәон урт агазет ианыртцаз статиак аҟны. Убриала уаҩы ибоит ақыртуа оккупантцәа шықәсыки ҩымзи рыла Апсны иартаз апхаста шаҟа ыҟоу.

Август антцәамтазы амузеи гәатаны аҩны саит, аҩбатәи аихагылаеы сышҩеиуаз ҳаҩны аеапхьа атанкқәа хпа ааин ахысра иалагеит. Сыпшәма дшәар ҟалап сҳәан, иаарццакны амардуан саныҩаеала, сшьапы нсытцаҟәалан ишакәымыз скаҳаит. Убри аамтазы ҳәсақәак аасықәшәан исытцагыланы аҩнынӡа снаргеит. Убри амшала мызкы иазынапшуа аҩны саанхеит. Есышьыжь асаат 7-8

рзы сыпшәма амузеи аҟны дцаны игәаҭаны даауан, убас ахәылбыҽхагьы.

Мызкы ашьҭахь сара сцаны сахылапшуа салагеит, аха анҭ архәыцәа акы иааннакылозма. Уахык зны, аихатәы ценцьыр ҿҳәаны аҳасабеилыргаҩы дахьтәаз иҩналаны, асеиф цәны ахьтәы мацәазкәа ҩбеи 400 мааҭ аԥареи ндәылганы иргеит. Убри инаркны амузеи ахьчара уадаҩхауа иалагеит.

1992 шыҟәса антцәамҭазы акультура аминистрс дшьақәдырӷәӷәоит С. П. Қьецба, уаанӡа Аҟәатәи амузыкатә ҭцараиурҭа адиректорс иҟаз. С. Қьецба слацәажәаны ақалақь амал ахьчара иазкыз аусҳәарҭеи амузеи адирекциеи аиқәышаҳаҭра шәҟәы рбжьатцаны 1992 шыҟәса, декабр 20 инадыркны амузеи ахьчаҩцәа ықәсыргылеит. Урҭ ауалафахәы роуан аминистрцәа ркабинет аҟнытә.

С. Қьецба министрс лыҟаҭцара абасоуп ишыҟалаз. Уахык ателефон абжьы геит. Атрубка анаақәысх: «Александр Мақьҭаҭ-ипҳа, саҭамзааит ауадаҩ уахьаластцо, ари зҳәо Светлана Қьецба соуп. Акы еипшымкәа суҳәоит усыцхраарц, – лҳәеит уи. – Иахьа, аиҳабыраҿы инасыпхьан акультура аминистрс бҟаҳтцарц ҳҭахуп, бгәы иаанагозеи ҳәа сарҳәеит. Сара мап скит, аха уатцәынӡа аамҭа бахҭоит, ашьжьымтан аҭак ҳазпшуп, рҳәеит. Иҟастцари?»

– Светлана Прокофи-ипҳа! Сара иахьа сыҟазар, уатцәы сҟамлар ҟалоит. Иббоит аамҭа зеипшроу, сара рахәыцла икнаҳау ибабжьазгараны иҟоузеи, – сҳәеит.

– Сара уаҳа сзазтцаауа уаҩ дсымаӡам, суҳәоит изакәызаалак ак сабжьга, шьжьымтан ирасҳәаша? – лҳәеит дгьатцәы-ӷьатцәуа.

– Уаха сазхәыцоит ибасҳәаша, ашьыжь асааҭ 8 рзы ибасҳәоит, – сҳәан, атрубка ныкәыстцеит.

– Иуацәажәоз дзуста? – лҳәеит сыпшәма.

– Исацәажәоз Светлана лоуп. Иахьа илыпхьаны акультура аминистрс бҟаҳтцоит ҳәа ларҳәеит.

– Нас дызуазтцааи, уара уҟнытә илҭахузеи? Уара арахәыц уакуп, макьана иҟало ҳаздырӡом.

– Ибҳәо саҳауеит, аха сара даҽакала сазхәыцуеит уи илҳәаз, – сҳәан, сгәы иҭаскыз аартны иласҳәеит.

– Акы, мап бымкын, бақәшаҳаҭха ҳәа ласҳәоит. Уи министрс дҟартцар сара сахьыҟоу сылзамхӡом. Ус анакәха сара директорс сахьынӡаҟоу амузеигьы ыҟазаауеит. Ҩба, министрс лара лакәымкәа даҽаӡә дҟартцар, агәра ганы сыҟоуп ҽенак сшаанырмыжьуа. Усҟан бареи сареи ҳаапсара аӡы инарҭоит, сҳәеит.

Адырҩаҽны, асааҭ 8 рзы телефонла иласҳәеит мап мкыкәа дақәшаҳаҭхарц. Ус иагьыҟалтцеит.

Уи министрк иаҳасабала уа иҟалтцоз сыздыруам, аха сара ацхыраара сылҭеит амузеи ахьчаразы аиқәшаҳаҭра аҟатцараҿы, ахьчаҩцәа ауалафахәы рауа рыҟатцараҿы.

Убри ашьҭахь акультура аминистр слыҳәеит, Н. Лакоба иул. 31 аҟны иҟоу асахьаркыратә галереиа ахьчара иазкыз аиқәшаҳаҭра ҳабжьатцаразы. Уи излеилылкааз ала Аминистрцәа рсовет аҟны мап ркит, аԥара ҳамам ҳәа аҽытцга ҟатцаны. Аха азин лымсхит агалереиа аусзуҩцәа ирауаз ауалафахәала ахьчаҩцәа рықәгыларазы. Есымза аведомост ҟастцон урҭ аус руазшәа. Уи схы иархәаны, ианвар 29 рзы аиқәшаҳаҭра ҳабжьаҳтцеит ачапшьаҩцәа Б.Бобыри, В.Киселиови сареи, уахгьы-еынгьы агалереиа ахьчаразы. Абас асахьаркыратә галереиа итцәахны иамаз 487 инареиҳаны асахьаҭыхҩцәа, убарҭ рхыпхьаӡараҿы А. К.Чачба (Шервашиӡе), В. Д. Бубнова, Е. Г. Котлиаров, С. Габелиа, Х. Аҩӡба, В. Гамгиа уҳәа рырҿиамҭақәа кьыс рымаӡамкәа еиқәхеит. Аибашьра ианалга ҳара, амузеи аусзуҩцәа, шыҟәсык иазынапшуа уалафахәыда аус аауан.

«Ишәыстцо аԥара сымаӡам, аҩныҟа шәца», – анысҳәа, – «уара ауалафахәы ануоуа ҳаргьы иҳауп», – рҳәан, 1994 шыҟәса апрель нтцәаанӡа агалереиа

рхьчон Бобыри Киселиови. Ари ҟазтцо ҳкультура даара бзиа избо иоуп. Убри аҟнытә сара дааразa ҭабуп ҳәа расҳәоит Б. Бобыри В. Киселиови иҟартцаз агәымшәаразы.

Ҳәарас иаҭахузеи, аибашьра анцоз, Аҟәа ақырҭуафашистцәа рнапаҿы ианыҟаз, ауаа шәаны ақалақь ианзаламлоз аамҭазы, сара схы сацәшәаны, ишәҭаху азыжәу ҳәа апсуаа ҳмилаҭ музеи затцәы ҳагацәа иаарызныжьны сзымцеит. Шықәсыки ҩымзи сыпшәмеи сареи иаҳҳаагаз агәаҟрақәеи, арыцҳарақәеи, амлакреи, ахьҭакреи ртәы аҳәоит 1999 шықәсазы Аҟәа иҭытцыз «413 уахи-ҽени ампытцахалаҩцәа рнапаҿы» зыхьӡу сышәҟәы.

Ақалақь уаа аамҭа баапсы иҭагылан, ирымамызт ауаҩы зда дхәарҭамыз: ача, аӡы, алашара, апхарра. Урҭ зегьы ҳаргьы иҳамаӡамызт. Сыпшәма есышьыжь, ҳгәылацәа, аурыс ҳәсақәа дрыцны дцон, сдокументқәа лыманы Аҭынчра апроспект аҟны аибашьра аветеранцәа рзы иаадыртыз адәқьан ахь, чахык, ма даҽа фатәык аалгарц. Зны-знла лнапқәа ыркәлаауа даауан.

Адәқьан аусзуҩцәа ача аазгоз амашьына агвардееццәа иргеит, уатцәы шәаа ҳәа рарҳәон.

Ҽнак зны, лгәы аныптцәаӡа акәхап, дсазтцааит: «Ақалақь ауаапсыра зегьы рхы ахьынахоз ицеит, издыруа аӡәы ақалақь аҟны дызбом, арахь уара ақәҿуҭуам, угәы иаанагои, ҳаагылоу, ҳцауоу?»

– Сгәы иҭатцәҟьоу иаартны ибасҳәоит, нас иҳаӡбап иҟаҳтцо, – сҳәан, ацәажәара сналагеит: – Абар шьҭа 15 шықәса тцуеит ҳапсуа милаҭ рҭоурыхи ркультуреи еилыхха изныпшуа, жәанызқьла абаҟақәа зҩноу амузеи аиҳабыс сыҟоижьтеи, аибашьра ҟалеит ҳәа уи ааныжьны сцара иаанаго чарҳәароуп. Сара сызцом, аха исызбеит бара Лыхныҟа бдәықәстцарц, амала мап сцәыбымкын, аамҭа баапсык ҳтагылоуп, шәацьҳәаҩык бысзиҩызахоит.

– Иуҳәаз еилыскааит, амузеи ааныжьны ацара саргьы сақәшаҳатӡам. Аха сара шьаҿак снеираны сыҟам, уара умацара ааныжьны, ҳапсуазар ҳаицыпсааит, – лҳәеит. Убри инаркны ацара-амцара ҳәа ҳалацәажәаӡомызт…

Лассы-лассы «асасцәа» ҳтаауа иалагеит. Урҭ ирҭаххеит еилыркаарц, ақалақь иалтцны зегьы ахьцоз ҳзымцаз, ара иҟаҳтцо, ҳаззыпшу уҳәа убас егьырҭгьы. Урҭ рызтцаарақәа рҭакс иаҳҳәоз акакәын: ҳара ҳаҩны ҳаҟоуп, цәгьарак ҳгәы иҭаӡам, – ҳҳәон. Дара ирҭаху маҭәоума, шьатцоума имтцааӡакәа ирыманы ицон.

Ҽнак зны хәҩык ааин ҳаҩны аимдара иалагеит.

– Маӡамзар шәзышьҭоузеи? – сҳәеит.

– Ҳара иҳаҳаит шәара ачеченцәа тцәахны ишәымоуп, убас арациа, абцьар, – рҳәеит.

– Урҭ акгьы сымаӡам сара, баша шәеимдоит, – сҳәеит.

Ус аӡәы днеин ҳамаҭәақәа зҭаз ашкаф ааиртит. Амаҭәақәа рыбжьара иаабжьихит итцәахны иҳамаз ҳпара хәычқәа.

– Уаҳа шәымаӡами? – иҳәан, илақәа тцархәны даасҿапшит.

– Исымоуп даҽа 10 мааҭк, уатцәы чахык злаасхәара, – сҳәан сцьыба иааҭыхны инаимтцаскит.

– Омашәа иубаша, иаахәлаанӡа ишымнеиуа рыздырӡом, уатцәтәи амш иазхәыцуеит, – иҳәан иикыз апарақәа 25–25 мааҭ ицоз 4 бгьыцк аарылихын астол иныкәипсан индәылтцны ицеит.

– Уатцәынӡагьы ҳапсы ҭазааит, – лҳәеит лылаҕырӡ лҿашы сыпшәма.

Сара избон илбоз, илаҳауаз шылзымычҳауаз, аха исымчзеи. Беслан Валериан-ипа Кобахьиа азин иман Гәдоуҭантәи изҭаху арахь раагара, изҭаху арантәи уахь ргара. Уи хынтә телефонла дсацәажәеит: «Рыпсы ҭазар арахь иаага ҳәа уҭынхацәа снапы ианыртцеит,

амашьына гылоуп афилармониа аҿапхьа, шәнеи шәызгоит», – иҳәон иара. «Макьана ҳапсы ҭоуп, аха амузеи ааныжьны сызцом, уахьнеиуа исызраҳәа ара снызкылауа», – сҳәон сара.

Ҽнак зны амузеи аҟны снеиин ашәқәа, апенцьырқәа гәастеит, аӡә дыԥналеит уҳәо иҟамызт. Адольмен апхьа игыланы еицәажәон хԥык амузеи аусзуԥцәа. Снеиин апсшәа нарасҳәеит. Убри аамҭазы машьына ласык ааин ҳапхьа иаангылт. Хԥык агвардееццәа ааҭыццын:

– Ари амузеи аиҳабы дабаҟоу? – рҳәеит.

– Сара соуп адиректор, ишәҭахузеи, – сҳәеит.

– Ашә аарты, амузеи аабарц ҳааит, – рҳәеит дара.

Снеиин аекспозициа ахьыҟаз ашә аасыртит. Аӡәы иавтомат насыҟәкны сапхьа даагылт, егьырҭ азалқәа реимдара иалагеит. Урҭ адокументқәеи афотоқәеи рыда анырымба иааин, – «ашә аркы», – рҳәан, идәылтцны иаагылт.

– Егьырҭ ҳԥызцәагьы ирбар рҭахуп шәмузеи, – рҳәан, рмашьына инҭалан, сахьынхо адрес ааилкааны ицеит.

Сара исыӡбеит Аҵьынцьтәылатә еибашьра аветеранцәа ркабинет аҟнытә сыпшәма адырра лысҭарц, уа инеиуа агвардееццәа ҳдокументқәа гәарҭарц шырҭаху, ажәакала дымшәарц.

Сышнеиуаз машьынак абжьы аасаҳаит. Саапшызар, анҭ амузеи гәазҭоз роуп. Урҭ ицазшәа ҟатцаны, исхылапшуазаарын сахьцо еилыркаарц.

– Аа, ҳацәгьа уҳәарц уцома? Уааины уҭал амашьына, ҳара уаагоит, – рҳәеит. Умнеир уабацо, снеиин амашьына сынҭатәеит. Сапхьа итәаз иавтомат сгәы итцакны иааникылт, сармарахь итәаз сармарахьтәи сԥытцра иавтомат нытцакны даатәеит. Амашьына 4-тәи ашкол аҟны ианнеи, аныҟәцаԥы даахәын асасааирҭа «Ҭбилиси» аштаҿы даангылт. Зегьы ааҭыццын акы еимаркуа иалагеит, аха сара исзеилкаауамызт урҭ ирҳәоз. 10–15 минуҭ аибарххара иаҿын. Нас зегьы амашьына иааҭалан Ленин ибаҟа аҿапхьа ҳанааи, амашьына ааныркылан дырԥегьых реимакреиҿак иналагахт.

15–20 минуҭ рышьҭахь амашьына иааҭалан, – «шьҭа уԥныҟа ҳга», – рҳәеит. Ҳаԥны аштаҿы ҳанааи, зегьы ааҭытцит; сара санааҭытц, аштаҿы игылаз сгәылацәа, ууанӡа апсшәа картцәаны исазҳәоз (акыртцәа) зегьы нытцаба ицеит. Сара рапхьа снагылан аԥны ашә аартны зегьы ҳныԥналеит.

– Бымшәан, арҭ аҭыпантәи ҳаҷкәынцәа роуп, ҳдокументқәа гәарҭарц иааит, – сҳәеит, дымшәарц азы.

Сыпшәма днеиин ҳпаспортқәа ааганы индлыркит. Урҭ апаспортқәа аахдыртын апсышәала ҳажәла, ҳахьӡ зныз абҕьыцқәа аагәылыржәжәан икәыкәны инкарпсеит.

– Апсуа милаҭ ыҟаӡам, шәара иабашәыпшааи? – рҳәеит.

Сара сгыланы срыхәапшуан: «Абарҭ амартцеԥцәа, амилаҭ зтцаара иазкны цәаҳәак иамыпхьац, сара апсуа милаҭ ҳәа ак шыҟам сдыртцоит», – сгәы инҭысҳәааит. Аха исымчзеи, хԥык абнауаа бҵьарла еиқәных сапхьа игылоуп. Сыпшәма лыпсы ааибакын, ак лҳәарц инаҟәылкит, аха данаасҿапш, лҽаанылкылт.

Ҳахьынҭытцлак угәы узырхьша ада ҳаҳауамызт, иаабомызт. Уи гәырԥаагон, аха иҳамчзеи: иацы хатцеи пҳәыси агәам-сам ахькарпсо иганы иршьит, артистк Курченко лпарк аҟны дыршьит, арҳәра, аҭакра, ацәапҿера ртцыхәа пҵәаӡом, анышәынтрақәа ирыкәыршоу амармалташь амхны Қырттәылаҟа иргоит, убас егьыртгьы.

Ҽнак зны мачк исзааигәаз, аибашьра ду иалахәыз агыруак даасыдгылан, – «Саша угәы иахәаша ак

уасҳәоит. Истахыз аӡәы агәра згартә исеиҳәеит, есымша Гәдоуҭаҟа Нхыҵ-Кавказынтә аҿарацәа апсуаа ирыдгыланы аибашьразы аара ишаҿу, аҟабардақәа, ачеченцәа, ауапсаа, ашапсыгцәа, ачеркесцәа, Аладатәи Урыстәыла аказакцәа, аҳәаа-ныркцәынтәи апсуа диаспора», – иҳәеит.

– Убри ииашаны ишуҳәо еилыскаар изласылшо ала уҳәы ҟасцоит, сҳәеит, арахь сара исфо сымаӡахымзт.

– Уара уеипш уи саргьы сгәы иахәоит, – иҳәан, дынсыдтцны дцеит. Рацәак мыртцыкәа еилыскааит уи иҳәаз шиашаз. Ари ҳара ҳзы игәышьтыхган.

ОАЖӘИПШЬБАТӘИ АХЫ

1992 шықәса, ноиабр аобатәи азбжазы, ашьаартцәыратә еибашьра анцоз, ампытцахалаоцәа рнапаҿы Аҟәа аныҟаз, ауаа ршьрақәа, архәрақәа, харада-барада ауаа рыпстазаара ианалырхуаз аамтазы, Аџьынџьтәылатә еибашьра аветеранцәа рықалақьтә хеидкылаҿы, гәыпоык аветеранцәа шеицәажәоз (саргьы убри аҿны псымышьтыга фатәык сзаагозар ҳәа снеины сыҟан) ашә аартны А. Аҳашбеи Џь. Микелаӡеи ааоналеит.

– Аа, иаҳтахыз зегьы ара шәыҟоуп, – рҳәеит.

– Ҳзышәтахузеи? – днараздцааит ветеранк.

– Абри аоыра шәнапхьа, нас ҳаицәажәап, – рҳәан, астол иныкәыртцеит иркыз абгьыц. Абгьыц неимда-ааимдауа зегьы рылапш нахырган, сапхьа иаакәыртцеит.

Абгьыц аакәысхын снапхьеит:

Кырттәыла ареспублика апарламент

Акыр иапсоу Едуард Амвроси-ипа!

«Ҳара апсуа уаажәларра рхатарнакцәа агәтынчымра ҳнатоит ажәлар ртагылазаашьа баапсы, аешьцәа еиҿагыланы реибашьра. Ҳара ҳажәлар пхьаҟатәи рлахьынтца ҳазхәыцны аапхьара ҟаҳтцоит:

Автономтә республика анапхгаоцәа рхарала иҟалаз ауаажәларратә- политикатәи асоциалтә-економикатәи тагылазаашьа хьанта ҳара иҳаднатцауеит иҳалшо зегьы ҟаҳтцарц ауаа реиқәырхаразы.

Ҳара уаоытәыосак иаҳасабала ҳуалпшьақәа ируакны иҳапхьаӡауеит апсуаа, ақырттцәа, убас милатрацәала еилоу автономтә республика иаланхауа зегьы рышҟа аапхьара ҟаҳтцауеит «Апсны аиқәырхара акомитет» аптцараҿы ацхыраара ҳартарц.

«Апсны аиқәырхара акомитет» шәаанапхьоит:

– Амилатқәа зегьы реиқәшаҳатреи ауаатәыосаратә тынчреи рыҟатцара шәацхраарц:

– Апсны ақалақьқәеи ақытақәеи ааныжьны ицаз ахтцәацәа рыргьежьра, жәлар рынхамоа анаплаккәа зегьы аусура раларгара, ауаапсыра агәыҳалалратә цхыраара рытара уҳәа рҿы ацхыраара ҟашәтцарц.

Аҳәара ҟаҳтцауеит «Апсны аиқәырхара акомитет» аиҿкааразы аидеиа ацхыраареи адгылареи рзы ишәылшауа ҟашәтцарц».

Ари ашәҟәы рапхьатәи апхьараан иаапшит Гәдоуҭа иҟаз Апсны аиҳабыра ирызкыз уаоы изымычҳауаз (екстремисты, предатели, изменники, авантиуристы...) ажәа баапсқәа.

Рапхьа сара, нас Н. Цхомариа иаартны ираҳҳәеит абарт ажәа цәапҿыгақәа рааныжьра ҳшақәшаҳатымыз. Зны мап ркит, аха нас иақәшаҳатхеит. Сара снапала урт ажәа цәапҿыгақәа тцәаӷәаны акьыпхьоы илыстеит, ҿыц акьыпхьразы.

Атцыхәтәаны абас ҿаастит:

– Ҳара макьана ари еиҿышәкаауа акомитет хықәкыс иамоу ҳаздыруам, аха иахьынӡеилыскаауа ари ҳәынтқарратә усбартоуп. Ҳара ҳветерантә хеидкыла уаажәларратә усбартоуп, ус анакәха ҳара ҳнапы атцаора акгьы аанагаӡом.

– Ҳара абри аидеиа атәы Е. Шеварднаӡе ианиаҳҳәа, ус ҳаиҳәеит, иарбанзаалак усбарҭак (уаажәларратәзаргьы) анапхгаҩцәа рнапы аҭарҩыр азхоит ҳәа. Аиашазы, урҭ ирҳәаз ахаҭцара уадаҩын, аха аиаша уазҳәодаз.

– Иахьа иалыршаны ари ашәҟәы Қарҭ иганы Шеварднаӡе иаҳҭароуп, уи шьақәрҕәҕәахоит иаарласны апарламент аҟны, – рҳәеит дара.

Уи ашьҭахь излеилаҳҟааз ала ари џьаргьы ишьақәыдмырҕәҕәаӡеит. Избан акәзар, уи зинк, мчык, лшарак аманы, аӡә дазызырҩуа, ихы иаирхәо иҟаӡамызт.

Иахьа абри акомитет акәша-мыкәша аимак-аиҿак рацәоуп. Сара излаздыруала акомитет анеиҿыркаа инаркны аибашьра ааилгаанӡа зынзаҭцәык иадамхаргьы уи алахәылацәа ааизганы зтцаара заҭцәык изаламцәажәеит.

Уи акәым, 1993 шықәса, ианвар аантцәаанӡа «акомитет» хантәаҩыда аус ауан.

Иахьеипш исгәалашәоит 1993 шықәса, ианвар антцәамҭазы Акомитет еизыргеит. Хҩык уи алахәылацәа аветеранцәа рхеидкылаҿы иааин Н. Цхомариеи сареи мчылаҭцәҟьа ҳрыманы ицеит аилатәарахь. Уа иқәгылан зтцаара заҭцәык: «Аҧсны аиқәырхара акомитет» ахантәаҩи уи ихаҭыԥуааи ралхра.

Г. Габуниа ажәалагала ҟаитцеит акомитет ахантәаҩыс Л. Маршьаниа, ма Р. Ешба ралхразы. А. Ҳашбеи Ць. Микелаӡеи ҩагылан Маршьаниа хантәаҩыс иҟаҭцара мап ацәыркит. Л. Маршьаниа идгылаҩцәа Р. Ешба идымгылт. Ажәакала, ҭыгьӡаа реипш еилалеит. Атцыхәтәаны А. Ҳашбеи Ць. Микелаӡеи лызбахә рҳәеит Виолетта Агрба. Уи зынӡаск лызбахә рҳәар лымуит.

– Сара иаасыдышәцалар, акомитет салтцуеит, – лҳәеит.

Убри аамҭазы Н. Цхомариеи сареи ԥшьаала ҳандәылтцны ҳҭыԥахь ҳцеит.

1993 шықәса ианвар 28 рзы агазеҭ «Демократическая Абхазия» аҟны ианыртцеит «Аҧсны аиқәырхара акомитет» еиҿкааун, иагьалахәуп 72-ҩык, апрезидиум – 15-ҩык ҳәа. Убри ашьҭахь иара убри агазеҭ аҟны иаабеит «Аҧсны аиқәырхара акомитет» ахантәаҩыс далхуп С. П. Қьецба ҳәа.

Сара слазтцааит, банбалырх, насгьы бақәшаҳаҭума ҳәа.

– Апрезидиум аҟны инасыԥхьан, иахьарнахыс акомитет ахантәаҩыс балхуп, рҳәеит. Сгәы иҭаҭцәҟьаз сыдмырҳәаӡеит, – лҳәеит Светлана.

Абраҟа иазгәасҭарц сҭахуп даҽакгьы. Акомитет аԥҟараҿы ишиҳәоз ала: «Аҧсны аиқәырхара акомитет» иалаларц зҭаху дарбанзаалак, милаҭ еилыхрак ҟамтцаӡакәа, арзаҳал иҩыр акәын, нас апрезидиум аҟны днаԥхьаны иарзаҳал еилдыргон, даԥсоуп ҳәа рыԥхьаӡозар акәын данрыдыркылоз. Акомитет иалоуп 72-ҩык, ҳәа агазеҭ иану аӡәызаҭцәык арзаҳалгьы имҩит, џьаргьы дрыдрымкылаӡеит. Акомитет еиҿызкааз ирдыруаз асиа ианыртцон ирзымтцааӡакәа. Асиаҿы иану аӡәырҩы Аҟәа иҟаӡамызт. Акыр шықәса Аԥсуа ҳәынҭқарратә музеи аҟны машьынаныҟәцаҩыс аус зуаз Иаша Кәарҷиа иавтомат кны Гәымсҭа аруаа дрылагыланы деибашьуан. Асиаҿы дануп уи акомитет далалазшәа. Уи еиԥш иҟоу маҷӡам.

Ажәакала, «Аҧсны аиқәырхара акомитет» ҳәа, иахьа еимаҳкуа ҳаҭырк амаӡамкәа, џьаргьы ишьақәырҕәҕәаӡамкәа, еижьаганы асапыншәах еиԥш иныҭцаба ицеит.

Ҽнак зны Аиҳабыра рыҩнаҿы, аветеранцәа рхеидкыла акабинет аҟны снеит, џьара чаҿаҭцак, ма цаҭликак аӡы сзаагозар ҳәа. Уа итәан 10-ҩык раҟара аветеранцәа. Ус ветеранк (Абель) дааин даасыдтәалеит. Уи сара дансықәшәалак ажәабжь ҿыцқәа

сеихәон. Ҩыцьа аԥацәа иман: аӡәы Гәымсҭа абџьар кны ҳаҷкәынцәа дырҿагылан, егьи-азауад «Сухумприбор» аҟны аџьаԥҳаны ахьыҟартцоз дыҟан. Ари даара игәы иалан. Аҟәа иалганы игар иҭахын, аха аԥара имамызт. Иҟаитцалак аԥара ԥшааны Гәымсҭа иҟаз ичкәын Қарҭ дганы ахәшәтәырҭаҿы дышьҭоушәа ашәҟәы ааганы аштаб аҟны ириҭеит. Даҽа мызкы ашьҭахь «Сухумприбор» аҟны аус зуаз Москва дганы ашәҟәы паршеиқәа ҟатцаны иааигеит.

– Шьҭа сыԥсыргьы џьанаҭ сцоит, сычкәынцәа Аԥсны иалзгеит, – иҳәеит, ихы аасыдикылан.

Абри аҽны итәаз зегьы днарылаԥш-аарылаԥшын, – «батоно Шьоҭа», – иҳәан, апрофессор Шь. Мисабишвили ихы наиқәикит.

– Иуҭахузеи, Абель? – иҳәан, Шьоҭа даахәын днаизыԥшит.

Ара итәан атцарауаа: аиурист, аекономист, аҭоурыхҭтцааҩ, афилософ, ажәакала ауаа нагақәа.

– Зтцаарак еилыскаар сҭахуп, амала, сызлашәыҳәо, шәара шәтцарауааауп, сара аусуроуп издырыуа, – иҳәеит. – Сара еилыскаарц сҭахуп, зтцаара затцәык, уи аҭакс иаҭаху ажәа затцәык ауп.

– Иҳәа, сзырҩуеит, – иҳәеит Шьоҭа Мисабишвили.

– Абри ҳахьынхо адгьыл зтәыда, аԥсуаа ракәу, ақыртцәа ракәу?

Зегьы неиҿаԥшы-ааиҿаԥшуа иааилахеит.

Минуҭқәак рышьҭахь, – «батоно Абель, ари азтцаара иаарласны аҭак аҟатцара уадаҩуп, уи цқьа иҭтцаатәуп», – иҳәеит Мисабишвили.

– Батоно Шьоҭа, еиҭасҳәахуеит, сара атцара сымаӡам, ажәак ауп исҭаху – изтәыда абри адгьыл?

Шьоҭа деиҭалагеит аҭак ахыкәшара.

– Сара избоит уи аҭак аҟатцара шышәҭахым, шәара атцара зшәыртцауа аиаша рашәҳәаӡом, иазхоит аҿарацәа ржьара. Ҳара зегьы ҳазқәынхо адгьыл жәытә-натә аахыс аԥсуаа иртәуп. Ҳара аԥсуаа ҭабуп ҳәа раҳҳәар ҳахәҭоуп ҳахымбаакәа ҳахьырчҳауа азы, – иҳәан, дҩагылт Абель, – аҩныҟа уцозар, унаскьазгоит, – иҳәан, саԥхьа дгыланы иҿынеихеит.

Ленин иашҭа ҳанааҟәла, – «Абель, уара иуҳәаз азы ҕәҕәала ушахьдырхәуа удыруоу уа итәаз уашьцәа?» – сҳәеит, ииҳәарызеишь ҳәа сиҿаԥшуа.

– Сара зегьы срызхәыцны ауп азтцаара шықәсыргылаз. Акы, уара иахьуаҳауаз, иахьубаз сгәы иахәоит, ҩба, Шьоҭа Мисабишвили астудентцәа аиаша шреимҳәоз еилсыркааит, – иҳәеит иара. – Сычкәынцәа Аԥсны иалзгеит, уи азы сгәы ҭынчуп. Сара рацәак нызтцуа сакәым, ирҭаху сзыруааит, ргәхьаагьы скым, сгәы иҭаз аартны ирасҳәеит. Урҭ сара сеиҳагьы ирдыруеит ари адгьыл аԥсуаа иштртәу, – иҳәан, аԥсшәа насаҳәаны дцеит.

Излеилыскааз ала, Абель аибашьра ашьҭахь Баҭым азааигәаара иԥсҭазаара далтцит.

1992 шықәса, декабр 14 аҽны Аҟәа ақалақь знапаҿы иҟаз ақыртуа фашистцәа еибарччауа, – «ара иацы аԥсуаа иҟартцаз шәаҳау, ари гыгшәыгроуп», – рҳәон иааидгылоз зегьы.

– Урҭ ақыртцәа роуп иҟазтца ҳәа, ҳара ҳхы иҭадырԥар рҭахуп, шәагьымычча ӡан, – иҳәеит В. Гогиа.

Сара ирҳәо сзеилкааУамызт, урҭ телевизорла ираҳаит, сара стелевизор аус азымуа, иҟартцахьан, насгьы, алашара ҳамырххьан.

– Изакәуи уара шәызлацәажәо, аԥсуаа цәгьарас иҟартцеи? – сҳәеит.

– Иҟартца умбои, иацы Тҟәарчалынтә иԥырны Гәдоуҭаҟа ицоз авертали от Лаҭа ақыҭаҿы аԥсуаа еихсны иҭадырхеит. Излаpҳәо ала, уи иҭан 70-ҩык инареиҳаны аҭахмадцәа, аҳәса, ахәычқәа. Зегьы лтантцәа ицеит.

– Иаҳҳәап, уи аҧсуаа иҭадырхеит, аха ҵатцгәыс иамоузеи? – сҳәеит.

– Урҭ хыҟәкыс ирымоу ажәларкәа иреилдыркаар рҭахуп, аверталиот аҟыртцәа роуп иҭазырха ҳәа.

Хымш абри ада даҽа жәабжьк ыҟамызт.

Аха жәларбжьаратәи акомиссиа иҟалаз ацәгьара анҭыртцаа ашьҭахь, урҭ иҟартцаз адырраҭара ак рзымҳәауа иҟанатцеит, аргама ауаа ирбеит, ираҳаит ацәгьара ҟазтцаз аҟыртцәа шракәыз. Абарҭқәа зегьы рышьҭахь аҟыртцәа ирҭахуп, дара ишырҳәо еипш, «ицҟьоу аҟьаад бгъыц ала ҳалагап ҳаиҩызареи ҳаицхырааареи».

ҨАЖӘИХӘБАТӘИ АХЫ

Аҟыртцәа рырхәҭаҟәа акырынтә рҽазыршәахьан Гәымсҭатәи афронт пжәаны Гәдоуҭа ажәылара. Аха иамуашәа анырба ирыӡбеит ашьра зыҟәтцаны Қарҭ иҭакыз 50-ҩык аҟыртцәа ааганы аҧсуаа ирыжәыртцарц. Ус иагьыҟартцеит. 1993-тәи аацынра анҭцәамҭазы 50-ҩык ашьра зҟәыз аҟыртцәа Аҟәа иааганы Апионерцәа рыҩны иҩнартцеит. Урҭ ар рнапхгаҩцәеи дареи аиҟәышаҳатра рыбжьартцеит. Ашьра зҟәыз пҟараны иҟартцеит: жәамш фатәылажәтәыла иаарҭаху зегьы рыла еиҟәдыршәарц, ишырҭаху рпсы ддыршьарц, нас бцьарла еиҟәыршәаны аҧсуаа ирыжәыртцарц. Архәҭаҟәа рнапхгаҩцәа рхы иадыртцеит урҭ афронт пжәаны аҟыртуа архәҭаҟәа ианрырҭалак ашьҭахь рхы ишаҟәитҭыртәуа, иахьырҭаху ицар шыҟало.

Жәамш урҭ иаарҭахыз зегьы рзааргон, ргәы ҟартцон, ажәылара иазыҟартцон. Атцыхәтәаны абцьар рыманы ианнеи, аӡәзатцәык иҭыпаҿы дрымбеит, аӡәаӡәала ибналаны ицахьан.

Ҽнак зны, ашьыбжьышьҭахь, аҟалаҟь аҟны ахысра иалагеит, аҩнҟәа зегьы хыцхыцуан, иҟала уаҩы издырамызт, ишәаны издәылтцуамызт. 25–30 минуҭ инареиҳаны абцьарс ирымаз зегьы рыла ахысра иаҿын. Сара даара интересс иҟастцеит, абри ахысра ҵакыс иамаз аилкаара. Сыцшәма ус лҳәеит: «Арҭ ахәымгаҟәа Гәымсҭа афронт пжәаны Гәдоуҭаҟа ицазар ҟалап, мамзар уаҳа изыргәыргьозеи!» Ишакәхалак ашара сазпшын. Адырҩаҽны «сҩыза» дааин, – «уаала ӡык, чахык ҳауазар аабап», – иҳәан, симаны аветеранцәа рхеидкылаҿы ҳнеит.

– Иҟалаз шәаҳау иаха? – иҳәеит, ҳара ҳапхьа инеихьаз аӡәы. Иҟалазеи ҳәа, ҳантцаа: – Иацы, ашьжьымҭан, Гәдоуҭа иҟоу Аҧсны аиҳабыра ирҿагылоу аоппозициа анапхгаҩцәа руаӡәы В. Арӡынба икабинет дныҩналан, иацәажәара далагеит. Ишеицәажәоз рбжьы цәгьахеит, ажәакала аҟыртцәеи аҧсуааи реинаалара еимаркит. Убри аамҭазы инеиз итапанча ааҭихын Арӡынба диеихсит. Ҕәҕәала ихәыз В. Арӡынба ҳаирпланла Москваҟа ддәыҟәыргалт, аха Москва инаӡаанӡа, ипсҭазаара далтцит, изызкызгьы абри иҟалаз ахҭыс ауп, – иҳәеит иара.

– Уи шәара ишәнаҭозеи? – сҳәахт, ииҳәарызеишь ҳәа сиҿапшуа.

– Уи иаҳнаҭо – аибашьра аҟәытцроуп, аинаалараҳь аиасра ауп, – иҳәеит иара.

Убри аамҭазы дааҩнашылт аветеранцәа рхеидкыла аҭакзыпхыҟәу амаӡаныҟәгаҩ Нора Хачатуриан. Уи илаҳаз омашәа илбеит.

– Иаха В. Арӡынба телехәапшрала дцәажәон, сылала дызбеит, – лҳәеит Нора.

– Бара иббази ибаҳази ҳаздыруам, аха иҟалаз сара даара сгәы иахәеит, – иҳәеит Кегәраӡе дахьтәаз.

– Гәдоуҭаа азин руҭар, ҽнак ала Арӡынба иеипшу жәаҩык рпшааауеит, – иҳәеит Ш. Мисабишвили; зегьы ааибарччеит.

Ҳаԥныҟақәа рахь ацара ҳеыназаҳкуаны еипш, сара исзымдыруаз хатцак дааԥнашылан, зегьы аԥсшәақәа нараҳәаны днатәеит.

– Уанбааи Москвантәи? – иҳәан, уи азтцаара наиитеит В. Гогиа.

– Сара иацоуп санаа. Сыла иабеит В. Арӡынба анышә дахьамардаз «Новодевичиа анышәынтраҿы» еилажьу ашәтқәеи авенокқәеи – вагонк иазкуам, – иҳәеит уи.

Ари ицәажәашьала уаԥы ибартә иҟан уи уҳәансҳәан аҳәара дазыҟатцаны дшыҟаз. Сшьапы снанамго аԥны сааит. Ак шсыхьыз, иҽеимыз ак шсаҳаз гәалтеит сыпшәма, аха иаартны абас ауп ҳәа лаҳәара сзымгәагьит. Лара убасҟак бзиа дылбон, Анцәа ду еипш диқәгәыгуан Владислав Арӡынба. Лгәы иазымычҳар ҳәа сшәан акгьы ласымҳәаӡеит. Хымш рышьтахь урт ирҳәаз зегьы шхытҳәааз, ишымцыз ҿаҿаӡа иаанарпшит ателехәапшраҿы В. Арӡынба иқәгылара.

Сара избон, исаҳауан Арӡынба иакәымзар аибашьра ҟалаӡомызт ҳәа агәаанагара змаз шырацәаз. Аха иумбарц залшомызт аԥсуаа аибашьра ахықә иқәзыргылаз дара ақыртцәа шракәыз, иара цызак иаҳасабала ижәлар рыхьчара дахӡыӡаауа дшашьтаз. Дашьтан мацара акәым, ҳара иаадыруазар ҳахәтоуп, шәышықәсала аԥсуа жәлар ирeигӡу рыцқәынцәа рпсы нахтынтцо иззықәпоз ахақәитреи ахьыпшшымреи наӡаӡа ирзаазгаз Владислав Григори-иԥа Арӡынба ижәлар рышҟа имаз абзиабара шакәу. Уи Аԥсны атоурых аҟны даанхоит зыжәлар рзы зхы, зыпсы иамеигӡоз, наӡаӡа аԥсуа жәлар ахьыпшымра рзаазгаз иакәны. Аԥсуа жәлар ирыхәтоуп аӡәк еипш еидгыланы, иахьа ироуз ахақәитреи ахьыпшымреи, аҳәынтқарреи рыбла ҷыц еипш рыхьчара, рыпсадгьыл арбеиара, аршәткакаҷра, иҿырпшыганы аҟатцара…

1993 шықәса март 15–16 рзы Ешыратәи ажәылараан ҳархәтақәа ирықәымҿиеит, дара, ақырттцәа изларҳәоз ала 600–700-ԥык амацәаз еипш итакын. «Рнапы иԥахар аӡәгьы дыркьысӡом, мап анакәха – аӡәзатцәык дынҳажьуам», – рҳәон дара.

Урт ирыхьыз зегьы ижәдыруеит.

80–90-тәи ашықәсқәа раан Аԥсуа ҳәынтқарратә университет аҟны атцара зтцоз аҿарацәа зегьы дырдыруеит ауниверситет алектор, афилософиатә наукақәа рдоктор Л. Цьахаиа. Ари «зегьы здыруа» афилософ Гагра ақалақь ақыртуа мпытцахалаԥцәа рнапаҿы ианаарга, агазет «Демократическая Абхазия» ианитцеит астатиа. Зегьытцәҟьа цкьа исгәалашәом, аха уи атцакы абасоуп ишыҟоу: «Аԥсуаа рхала аатцәа италеит, урт шьта ирыхәтоу рнапы иԥаханы, шәааи аинаалараха ҳаиасып. Мап анакәха урт зегьы уа итарҟәаҟәоит». Аатцәа ҳәа уи зызбахә имаз Ешыра мацара акәӡамызт, Гәдоута араионгьы уа иалан.

1993 шықәса, октиабр 6 рзы ҳабџьар мчқәеи Нхытц-Кавказнтәи ииааз ҳашьцәеи Гагра ахы ианақәитыртә ашьтахь даҽа статиак агазет ианитцоит абас: «Аԥсуаа ирытатәуп инартбаау азинқәа змоу ареспублика, Қырттәыла аилазаараҿы иааныжьны». Абри астатиа санапҳьа иаасгәалашәеит схәыҷра ашықәсқәа. Усҟантәи аамтазы аахәара мариамызт ашьатцаматәа. Убри азы аҷкәынцәа ажәцәа иалхны аимаақәа ҳзырзахлон. Рытцақәа анкылтцәалак, иаарҳәны ирзахуан. Убри даара деипшуп Л. Цьахаиагьы.

Ажәапҟак аҟны иаҳәауеит: «Милат баапс ыҟаӡам, анапхгаԥы баапс иоуп иҟоу». Ақырттцәа рҟынгьы иҟоуп ацәгьара зтахым, аиԥызара пату ақәызтцо ауаа.

Акырынтә избахә схәахьеит Николаи Михаил-иԥа Цхомариа. Убри еипштцәҟьа ихы мԥацигон Абель Гвацьиагьы.

Ари ҟалеит 1993 шықәса, март аналагамҭазы, чахык, ма џатликак аӡы сзаагозар схәан, аибашьреи аҵьеи рветеранцәа ркабинет аҟны снеит. Ари аиҳабыра рҩны аҟны ауп иахьыҟаз, 7–8-ҩык раҟара тәан. Снеин сҭыпаҿы снатәеит, ҭцаҟа ҳахьынапшуаз Ленин ибаҟа аҿапхьа автобусқәа ҩба гылан, уахь анеира иалагеит аҳәса ашәҭқәа рыманы.

– Иҟалеи, анҭ абацо? – иҳәеит аӡәы.

– Уртҭ Гурам Габуниа иани иаби иахьа анышә иарҭоит, идышшыларц ицоит, – иҳәеит Валико.

– Александр Мақьҭаҭ-ипа, ҳаргьы ҳрыццап, ҳанааура аҩны ҳалбаап, – иҳәеит Н. Цхомариа ихы аасықәикын.

Сара аӡәы дсыцымкәа ақалакь сзалалаӡомызт, мап сзымҳәеит. Ҳнеин автобус атәарҭақәа рҟны ҳнатәеит. Аӡҩыбжьа ҳаннеи, – «наҟ амашьынақәа зцаӡом, аҵҳа цыржәаахьеит», – рҳәан, амашьынақәа ааныркылт.

Зегьы амашьынақәа ҳаарықәҵцын апсцәа ахьышьҭаз ашҭа ҳанҭалеит. Аҩнеихагыла ҭцаҟатәи иаартыз ашә инылагыланы иаагьежьуан ҳапхьа игыланы ҭәыуара инеиуаз зегьы. Ак шыҟалаз ҩашьомызт, аха...

Ҳара, ашьҭахьӡа игылаз ашә ҳаннылагыла, ҳаҕоу иибаша! Иаразнак ҳаагьежьын Гурам ҳнаидашшылашәа ҟаҳҵан, еилагылаз ауаа ҳнарылагылт.

Апшәмацәа ҭаҳмадак даарылтцын, – «дадраа, арахь, ашҭахь иааажга аҭоубытқәа», – иҳәеит. Арпарцәа аддыҳәа инеин ҭоубытк рыманы рҿаархеит. «Ари аб, ари ан, ари аҧа, ари аҭаца, ари апҳа», – рҳәан, хәҭоубытк ашҭа агәҭаны инеивадыргылт. Аҭоубытқәа дәылжәга зҳәаз абырг даарылтцын ҿааиҭит:

– Сара ажәа шәасыршьуам, исҳәогьы сақәшәом. Абри аҭаацәара ду анхареи, асасдкылареи, ауаҩреи рыда рыздырӡомызт. Иҟалаз шәаргьы ижәбоит ҳаргьы игәырҩаагоит, аха ҳнапы ианузеи. Иаха ахәылбыеха апшәмацәа аҭаацәа рхәы ааҟарҭцан, рнаҩсан инхоз рыҷкәын ишҟа рыбжьы надыргеит, упҳәыс думаны уааи, какалк еицаҳкып ҳәа. Ирхианы игылаз астол рыхәҩыкгьы аакәшаны инатәеит, акрышырфоз, агвардееццәа ашә иаалагылан аҟәкәаҳәа иааргәыдтцаны ишьны ицеит. Рышьра мацара азмырхакәа рыхқәагьы хырыҵәтцәеит. Абас абри аҩнаҭаҿы, ишыжәбо, ахлымӡаах ҟалеит.

Адырҩаены:

– Уа мшыбзиа, сара Аминистрцәа рсовет аҟнытә сааит, амузеи аҟны аус зуаз ахацәа ахьынхауа рыхьӡ, рыжәла аага ҳәа саарышьҭит, – иҳәеит капитанк.

– Амузеи аҟны аус зуаз ахацәа иахьа Аҟәа аӡәызаҭцәыкгьы дыҟаӡам, уртҭ зегьы приказла рхы иақәиттәуп, – схәеит.

– Ус акәзар, иахьа аамҭа сымам, уатцәы саауеит априказ ахҩыла соуртә иҟатца, – иҳәан дцеит. Аухатцәҟьа априказ «ахҩыла» ҟастцеит 1992 шықәса сентиабр 25 арыцхә ала: «Иахьцаз ахьсзымдырауа азы русура аҟнытә рхы иақәиттәуп амузеи аусзуҩцәа: Т. Гыцба, В. Кәытцниа, Р. Гәажәба, С. Аҩӡба, Е. Аҵьынцьал, Д. Амқәаб, М. Хәартцкьиа, З. Гәылуа, Г. Корсантиа, Н. Шенкао, Л Еныкь, Б. Берулаа, П. Саӡба». Акапитан ианиҳәаз аены дааин априказ иманы дцеит.

Убри ашьҭахь рацәак мыртцыкәа ареспублика асоциалтә еиқәыршәаара аминистр дсыҳәеит Аҟәа иалаханы иҟоу апсуаа рынхарҭақәа нарбаны рсиа исҭарц.

– Сара издыруеит уртҭ рҭагылазаашьа шбаапсу, исҭахуп фатәыла срыцхраарц, – иҳәеит. (Ижәла аҳәара аҭахны исыпхьаӡом.)

Аиаша схәозар, зны сақәшаҳаҭхазшәа ҟастцеит, аха иаапҵәаны игәра сзымгеит. Аибашьра ашьҭахь ҳаиқәшәеит ари «аминистри» сареи. Апсшәа анааибаҳҳәа, ус иҳәеит:

– Сара еилыскааит сыгәра шумгаз, аха сара гәыкала истахын срыцхраарц, – ихәеит.

Саргьы иаартны иасҳәеит игәра шызымгаз.

Убри ашьҭахь сара зыгәра згоз рыла амузеи аусзуҩцәа 16-ҩык есымза акультура аминистрра аҟнытә аулафахәы рысҭон, иҟастцаз аҳәарала даҽа 10-ҩык инареиҳаны, аҳалаҿь иалаханы иҟаз Аҵьар ҟаҧшь аҟнытә афатә рауан…

Аҟәа аҳалаҿь аҳырҭуа мпыҵахалацәа рнапаҿы ианаарга ашьҭахь, рацәак мырҵыкәа аҳалаҿьуаа ирыларҳәеит ачаҭирҭа амагазин Аҭынчра апроспект аҟны иаартуп ҳәа. Хәыҷгьы-дугьы рдокументқәа рыманы уахь еихеит. Ҳгәылацәа аурыс ҳәсақәа ааин сыҧшәма сдокументқәа налыдкыланы дрыманы ицеит. Афатә (ача) аахәара аҧҟара шыҟаз абыс ауп: ашарҧазы асааҭ 5 рзы иҵаны ашәҟәы рҿаныртҵон, асааҭ 7 рзы аталонқәа рырҭон, ашьыжь асааҭ 9–10 рзы ача ааргон, аха рыцҳарас иҟалаз, лассы-лассы ача аазгоз амашьына ача шҭаз агвардееццәа иргеит, «уатҵәы шәаа» рҳәон аҭиҩцәа. Ари ачҳара уадаҩын, аха зҟны уашшуадаз. Ажәлар амла иагон, аха ргәхьаа зкыдаз.

Ҿнак зны, аҭцаа рҿашәы, уаашәҩык инареиҳаны агәаран иқәгылан ача иазҧшны. Убри аамҭазы, аҧсыуа хатҵак 60–70 шықәса ирҭагылаз, аҳәса днарыдгылаланы, ибжьы ныҵакны ҿааиҭит: «Сбызшәа еилызкаауа шәысзызырҩы, – ашәы еиқәаҭцәа шәшәышәымҵан, шәгәы-шәылахь еиқәҭцаны идшәмырбан, иҟоу жәбоит, шәҩызцәагьы ирашәҳәала абри исҳәо, сгәы иаанагоит аҭцакы еилышәкаауеит ҳәа».

Ииҳәоз ззеилымкаауаз, – «ҳаи рыцҳа, ари ихы еилаҧсазар ҟалап», – рҳәон. Уи ашьҭахь излеилкаахаз ала, Аҟәа аҳалаҿь Аҵҳа ҟаҧшь анаҩсан аҧсыуа пҳәыск ашәы лышәтцаны дшааиуаз аҳырҭуа гвардееццәа хҩык аалыдгылан:

– Ари ибшәу ашәы бхатҵа иакәу, быҷкәын иакәу ибыцәтахаз, насгьы дабаҭаха? – ҳәа иналазтцааит.

– Сашьа иоуп, Шромоуп дахьҭахаз, – лҳәеит, лылаҕырӡ лҿатҵәо.

– Баргьы уахь бицца, – рҳәан, иаалгәыдтцаны дыршьит.

ҨАЖӘИФБАТӘИ АХЫ

1992 шықәса, сентиабр 3 рзы Москва имҩаҧысит Урыстәыла апрезидент Б. Ельцини, Қырҭтәыла Госсовет ахантәаҩы Е. Шеварднаӡеи, Аҧсны Иреиҳаӡоу Асовет Ахантәаҩы В. Арӡынбеи, Нхыҵ-Кавказ ареспубликақәеи, Урыстәыла Афедерациа атәылаҿацәқәеи, аобластқәеи рхатәарнакцәеи реиҧылара. Ари аиҧылара азкын Аҧсны аҭагылазаашьа ҭынчымҩала аӡбара азтцаатәы.

Аха ара изалымшеит Аҧсны алахьынҵа ҭынчмҩала аӡбара, избан акәзар, хадара злаз азтцаара, аҳырҭуа архәҭақәа Аҧсны ралгара, адокумент аҟны избамкәа иаанхеит.

Аибашьра шцац ицон, иҭахон акы зхарамыз ауаа, ибылуан аҳалаҿьқәа, аҳыҭақәа, зегьы зҿыз иаанханы иҟаз амал Аҧсны иалганы агара акәын.

Сентиабр 24–25 рзы Урыстәыла Иреиҳаӡоу асовет асессиаҿы иалацәажәеит: «Аҧсны имҩаҧысуа аибашьра Нхыҵ-Кавказ иҟанатҵауа анырра» азтцаатәы. Асессиа аҳәтцараҿы ианын: «Қырҭтәыла аиҳабыра амилатҭбжьаратә проблемақәа мчыла рызбаразы имҩаҧыргауа иаҳәызбатәуп, иаарласны аибашьра атҵыхәа пҵәатәуп, Аҧсны иалгатәуп архәҭақәа зегьы».

Абри аҳәтцара анагӡара аҵынхәрас, Қырҭтәылатәи аиҳабыра Гал иааргауа иалагеит архәҭа чыдақәа,

Апсны иҟаз архәҭақәа рымҿахак есымша идыртбаауан, ашьакаҭәара, абылра, архәрақәа, аҭакрақәа еихсыгьрак рымамызт.

Апсны аиҳабыра, арбџьар мчқәа рнапхгаҩцәа изныкымкәа ақыртцәа ирабжьаргахьан архәҭақәа зегьы Апсны иалжәга ҳәа, аха урҭ рхахьгьы иааргомызт, аибашьра ишаҿыц иаҿын.

1993 шықәса, иун 27 аҽены Шәача ақалаҟь аҟны имҩапысит х-ганк рхаҭарнакцәа реипылара. Абраҟа рнапы аҭарҩит аиқәышаҳаҭра, Апсны имҩапысуа аибашьра аҭыхәа апҭәара иазкны. Уаҟа иаҳәон: «Еибашьуа аганқәа рыбжьара жәларбжьаратәи анапшцәа рыбжьагалара, Апсны закәанла иалхыз аиҳабыра русурахь рыргьежьра». Абри адокумент рнапы аҭарҩит: Ареспублика Апсны Иреиҳаӡоу Асовет ахантәаҩы ихаҭыпуаҩ С. Аџьынџьал, Ареспублика Қырҭтәыла апарламент ахантәаҩы В. Гогәуаӡе, Урыстәылатәи Афедерациа адәныҟатәи аусқәа рминистр В. Козырев.

Абри аиқәышаҳаҭра ашьҭахь, лабҿаба иубартә иҟан ақыртцәа уи анагӡара ргәы ишҭамыз. Апсныҟа иааргауа иалагеит архәҭа ҿыцқәа, атехника.

Ҳшааиуаз, сентиабр 9 рзы Аҟәеи Очамчыреи рҟны ақыртцәа имҩапыргеит ауаа рацәа злахәыз амитингқәа. Уаҟа ирҳәеит закәанла иалху Апсны аиҳабыра Аҟәаҟа раара шалдмыршауа. Уи инеиҳангьы Аҟәатәи амитинг аҟны ирыдыркылаз ақәҭарара ҿы ишарбаз ала, Апсны аиҳабыра реилазаара алхразы иапҵатәын ҩ-ганк рхаҭарнакцәа злахәу акомиссиа. Акомиссиа аҿапхьа иқәгылан Апсны аиҳабыра реилазаара еиҿагылоу аҩ-ганкгьы рхаҭарнакцәа рыла аиҿкаара; анаҩсан: В. Арӡынба, К. Озган, С. Аџьынџьал, С. Ҭаркьыл, О. Дамениа, Иу. Воронов, Л. Лакербаиа, А. Тополиан, А. Гәарамиа, С. Лакоба ашьауҭа иақәыршәатәын.

Абриала урҭ еиҭашьақәдыргәгәеит Т. Надареишвили иажәақәа: «Ақырҭцәеи апсуааи дгьылк аҟны еицынхашьа рымаӡам ҳәа».

Абас Шәача ирыдыркылаз аиқәшаҳаҭра ақыртцәа рхарала ақьаад аҿы иаанхеит.

Апсны аиҳабыра лабҿаба ирбауан, шықәсык уи апхьа, 1992 шықәса, сентиабр 3 рзы ақырҭцәа рнапы зҭарҩыз аиқәшаҳаҭра еипш лҭцшәада, еижьаганы ишаанхоз. Шьҭа иазхоуп рҳәан, апсуаа аҽеазыҟаҭара иалагеит сентиабр 16 инаркны ажәылара.

Аибашьра ашықәсқәа раан амацәаз иҭакны Гәдоуҭа иҟаз Апсны аиҳабыра, В. Г. Арӡынба рапхьа днаргыланы, апарламент адепутатцәа уҳәа Апсны аҭацәа ирҿагыланы имҩапыргауаз аусура ахәшьара аҭара даара иуадаҩуп. Ақырҭцәа ирыдгыланы, Апсны аиҳабыра ирацәажәарц Москвантә, егьырҭ аҳәынҭқаррақәа рҟнытә иаауаз рпылареи, убас ирҭахыз абџьар рымамзаара уҳәа акы иацәымшәаӡакәа имҩапыргоз аполитика уаназхәыцлак омашәатцәҟьа уаҩы иџьеишьартә иҟоуп. Абартқәа зегьы рзы урҭ рҿапхьа ҳреспублика иқәынхауа ажәларқәа зегьы ҭабуп, шәыжәлари шәареи шәеигымхааит ҳәа рарҳәарц рыхәҭоуп. Урҭ рус бзантцы хашҭра ақәымкәа ажәлар ргәаҿы иаанхоит.

ҨАЖӘИБЖЬБАТӘИ АХЫ

Сара исаҳаит, 1993 шықәса, сентиабр 16 инаркны апсуаа рырбџьар мчқәа ажәылара ишалагоз Аҟәа ахақәиттәразы. Убри инаркны еилагьежьран иҟаз. Ҳара иҟаҳтцара ҳаздыруамызт. Уажәы-уажә ашә асра

иалагон, ианаасыртлак, – «иабаҟоу ачеченцәа, арациа, абџьар?» – рызтҵаарақәа нтҵәаӡомызт. Иҳамамызт афатә, аӡы, алашара, аха изоуҳәодаз. Абарҭ амшқәа рҟынӡа аус зуаз стелефон затҵә, гвардеецк иааҿипаан, адашьма иланиҟьан иҟәаҟәаса илықәитцеит.

– Уажәшьҭа уашьцәа урацәажәала, – иҳәеит.

Сентиабр 25, ахәылбыеха, асааҭ 10–11 реипш, ашә иасуа иалагеит. Ашә шаасыртыз еипш, – «иабаҟоу шәбалконқәа?» – рҳәеит. «Акы арҕьарахь, егьи шәышиашоу», – сҳәан, ашә аасыртит МВД аганахь иҟаз абартца ашҟа. Ԥ-пулемиотк наҟ-ааҟ абалконқәа рҟны иныкәдыргылан, ҳара аҽыкәабарҭахь инҳахеит. Аванна ацәарҭа наныстцан сыпшәма дынҭасырииеит, сара уи ахықә снықәтәашәа ҟастцеит. Агвардееццәа аӡәы иавтомат кны ҳашә дадгылан. Аԥнутҟа рыбжьқәа зласаҳауаз ала 10–12-ԥык иреитцамкәа аруаа ицо-иаауа ҳаԥны иԥнан.

Ауха ус цәгьала ҳаршеит. Аҽны хәлаанӡа царан-ааран изҿыз. Ҳара аӡә дҳацәажәомызт.

Акыр атцх цахьаны рыбжьқәа маҷхо иалагеит, иаркыз ацәацәашьқәагьы дырцәеит. Иҟалаз сзеилкааауам, сдәылтцуеит ҳәа салаган, сыпшәма слышьтуам, сыршьыр ҳәа дшәоит. Аха мац-мац снаскьо, аԥны аӡәгьы дшыҟамыз еилыскааит. Ишәарҭахазар акәхап, апулемиотқәа, рпатронқәа акы аанмыжькәа, индәылтцны ицеит.

Абас, уахыки ҽенаки апулемиотқәа ԥба ҳаԥны иԥнаргылаӈы ҳаҷкәынцәа рааира иазпшны итәан. Ашьыжь, асааҭ 7 реипш, аӡә ашә дасуа далагеит. Ашә анаасырт хатцак дааԥналеит: «Саҭоумтцан, аатцәа сҭахуп», – иҳәеит. Зны, – «закәытә аатцәозеи, иҟоу умбаӡои», – аасгәахәит, аха нас иаасгәалашәеит шықәсык уи апхьа акартош зҭаз аатцәа шҳамаз. Иааганы инеисыркит. Иааитцихын иаасыдикылт, нас иааилеигәан иманы дцеит.

– Ани иааиз иитахызеи? – лҳәеит сыпшәма, дахьиаз. Уи илбон иааиз аатцәа шисҭаз, иара исыдкылаӈы ишишәаз. – Урҭ ирыӡбазар акәхап, ҳаныршьлак убри аатцәа хҭатцаны ҳаргарц, – лҳәеит, лылагырӡ лҿытцкьасо…

1993 шықәса, сентиабр 27, ашьыжь, асааҭ 9 рзы, аӡы ҳзаазгалоз аҳәаахьчаԥ Иван Пиотр-ипа ашә аaиртын, – «ара шәызтәозеи, ҳаҷкәынцәа ахьаа шәымбаӡои?», – иҳәан, сыжәԥа кны абалкон ахь дынсыхеит. Абар ассир! Апсуаа рыҷкәынцәа, еибарыԥуа МВД-и, КГБ-и, ҳаԥни рбжьара илеиԥеиуа снарыхәапшит.

– Шьҭа шәымшәан, ҳапсы еиқәхеит, – иҳәан, ипҳәыс лышҟа дцеит.

Сыпшәма атцәыуара дысзаҟәыхуам, илаҳаз лызхатцом.

– Диадиа Саша, шәыпсы ҭоума, ашә аашәырты, сара, Иура, соуп, – ҿиҭуеит ҷкәынак, аха ибжьы сзеилкаауам.

Аныҟәара сылымшо ашә аарла иаасыртит. Равтоматқәа кны агәгәаҳәа иааԥналеит сашьеитцбы иҷкәын Иуреи иԥызцәа: В. Барцыц, В. Мшьалиа, Р. Цкәуа, З. Цкәуа, С.Барцыц ицны.

– Ҳара рацәак ҳанхом. Ацҳа ҟапшь аҟны ҳаннеи ҳааныркылт. Убри ҳхы иархәаны иҳаӡбеит шәыпсы ҭоу-иҭаму еилаҳкаарц. Шьҭа ҳцеит ҳара, иахьа-уатцәы урҭ алақәа иахьааз икаҳцауеит, шәара аранӡа шәанаа шәхы шәыхьча, – рҳәан, еибарԥны ицеит.

Амардуан иаҿаланы ишлеиуаз аӡә даахьапшын ҿааиҭит: «Диадиа зегь рзы ашә аашәмыртлан». Уи рацәак сазымхәыцӡеит, сазхәыцуагьы сыҟамызт. Ԥбаҟа саат рышьҭахь хԥык аҷкәынцәа равтоматқәа кны ашә иасуа иалагеит.

– Иҟалозар ашә аашәырты, – рҳәеит.

Ашә анаасырт, ҷкәына хәырҭыжәк илақәа тцырхәны ҿааиҭит: «Уара уапсыуоума, ара узҿызеи?

Ақыртцәеи уареи қьаф уа шәтәан, ҳара акопақәа ҳартҭапсны ҳаныртҭатәаз», иавтоматгьы насықәикит. Убри аамҭазы ҷкәынак ишьҭахьала дааидгылан ижәҩахыр кны днаихеит. «Уиас арахь, узацәажәо дуздырам, иуҳәо уздырам, усацыс», – иҳәан, диманы дцеит.

Адырҩаены Занбеи Цкәуа машьынак цшааны дааин, ҳҩыцьагьы ҳиманы Лыхныҟа амҩа дықәлеит. Сара амузеи аҟны саннеи ҩыцьа асолдаҭ ҷкәынцәа (апсуаа) гылан. Ара шәзыҟоузеи анысҳәа, – «ҳара Гиви Камыгә-иҧа Агрба ҳааишьҭит амузеи ахьчаразы», – рҳәеит. Сара санеилыркаа, – «диадиа, уара уца, ҳара ари акы аҳархьуам», – рҳәеит дара. Аха, иага умҳәан, сгәы ҭынчмызт.

Ешыра архәаракәа рҟны ҳнеиуаны Занбеи ҳашҟа даахьапшын ҿааиҭит: «Избоит акы шәазтцаар шышәҭаху».

Ииашатцәҟьаны еилаҳкаарц ҳтахын, аибашьра ианалагоз сеитцбы иҷкәын Иура ипҳәыс лцәа лтәымкәа дыҟан, аха ҳшәон, иҟоу ҳаздыруамызт. Шықәсыки ҩымзи рхабар ҳаздырӡомызт, ҳара ҳхабар дара ишырзымдыруаз еипш.

– Иура апҳа диауит, уи илыхьӡыртцеит Алина, – иҳәеит Занбеи…

Ари атцкыс еиҕьыз гәырҕьара ыҟазма, аха саҳәшьапа Гера иҭахара зегьы ҳабҕа птцәаны ҳаман. Усоуп адунеи шеибарку: аӡә дтахоит, даеаӡә диуеит.

Хәыцра шәкы ҳаимырххо ҳрыман. Зегьы акака ҳрызхәыцуан. Ҳтынчра ааилалган сыпшәма лыбжьы нытцакны днасазтцааит: «Уара, абарҭ аҷкәынцәа ҳазго, ҳапсы ҭаны ҳаргоу, ма ҳапсыбаҩ акәу ирго?» Саачшәа, – «ҳапсы ҭамзар бызласацәажәозеи, акы бацәымшәан, шьҭа ҳапсы штоу аҩны ҳнаргоит», – сҳәеит, лгәы аасырҕәҕәарц.

Ашҭа ҳанынҭала, шықәсык зхытцуаз Алина дбажәгәалеиуа даахпылеит. Убысҟан ауп ҳаргьы ҳапсы ҭаны аҩны ҳшааз анеилаҳкаа.

Убри ашьҭахь ҩымш аатцуаны, Ермолаи Аџьынџьал чечен поетк дицны Лыхны ҳаҩны днеит.

«Иҟалеи, уаазцазеи, Ермолаи?» – анысҳәа. – «уцаны адиректор дааугароуп ҳәа саарышьҭит», – иҳәеит.

– Сара иахьа сцаратәы сыҟам, уатцәы хымпада сҩеиуеит, – сҳәан, Ермолаи амҩа дныкәстцеит.

Ианысҳәаз аены саaит Аҟәа. Амузеи ахыб ақәа кылсуан, алашара ыҟамызт, еибгоу саркьак џенџьырк амамызт. Арахь аусзуҩцәа аӡәгьы ихабар збом. Изулак акабинетқәа еилсыргашәа ҟастцеит. Аиҳабыра рҟны снеин Владислав Григори-ипа Арӡынба иасҳәеит аҭагылазаашьа шыҟаз, иаарласны ахыб ҟаҳамтцар, апенџьыркәа асаркьа раҳамтар шыҟамлоз уҳәа убас егьырҭгьы. Урҭ зегьы анеиликаа 16 миллион мааҭ апара азоуижьҭит, аргылаҩцәа дрыпхьаны адтца риҭеит, амузеи иагу-иабзоу иаарласны аҟатцаразы.

Иаарласны ахыбра иалагеит, иҟәаҟәаны, ахы иаганы иҟаз ахыб ақәхны аҿыц ақәыртцеит. Мызкы инеиҳаны ахыбра иаҿын, саргьы убра срыдгылан. Иақәырхуаз ахыб еизганы еиқәыстцон. Убри ашьҭахь асаркьа рыманы иааит аҟазацәа. Урҭи сареи ҳаицхыраауны апенџьыркәа зегьы асаркьа рҭасаны иҟаҳтцеит. Аӡәгьы гәыбҕан симҭааит, аха абарҭкәа зегьы рышьҭахь ауп аколлектив аӡәаӡәала аусура иаауа ианалага. Убри инаркны аусура ҳалагеит. Зегьрапхьаӡа напаҳаркит ақыртуа-апсуатә еибашьра иазкыу аматериалкәа реизгара, рыпшаара, рыҭтцаара, аус рыдулара.

Аколлектив маҷ-маҷ ирыдыркылауа иалагеит амузеи абаразы иааиуаз ашколхәычқәа, астудентцәа, асасцәа. Еиҳараӡак урҭ ирбартә иҟатцаз апсабареи

аетнографиеи рыҟәшаҟәа ракәын. Ажәакала, ирацәан аибашьра ашьҭахь амузеи аҿапхьа иқәгылаз ауснагӡатәқәа, аха ҳара иаабон Аԥсны аиҳабыра зҭагылаз аекономикатә уадаҩрақәа.

Ус ақырҭуа-аԥсуатә еибашьраан аԥсуаа иргаз Аиааира 10 шықәса ахыҵра ааигәахауа иалагеит. Ҳара иҳаӡбеит ари амшныҳәа инарҭбааны ауаа лабҿаба дырбара, даҽакала иаххәозар, 2003 шықәса сентиабр 30 аҽны аибашьра иазкыу аекспозициа ҿыц ауаа ирбауа аҟаҵара. Ари иаҭахын ирацәаны аԥара, амҿыматҭаахә, асаркьа, афотосахьақәа, адокументқәа, аибашьра иалахәыз рыҿцәаажәара ухәа убас егьырҭгьы.

Абарҭ зегьы Аԥсны аиҳабыра ианрасҳәа, урҭ еилкаарала иазнеит. В. Г. Арӡынба амузеи еиҭеит 100 нызықь мааҭ. Абарҭ аԥарақәа рыла аколлектив ирылшоз зегьы ҟарҵеит Аиааира жәашықәса ахыҵра иазкны аекспозициа ҿыц аартразы.

Рыцҳарас иҟалаз, аибашьра ашьҭахь амузеи ахыб ақәа акылсра, аԥхарра аҟамзаара, аԥшаҩнатцагақәа (авентелиаторқәа), русмура, ахәаца-мацақәа рцәыртцра ухәа аекспонатқәа аԥхасҭа ду рырҭеит, еиҳараӡак аԥстәқәеи аԥсаатәқәеи рцәаҳақәа, урҭ рбжеиҳараӡак ашәҟәы ианаҳамхыр ҟамлауа аҟынӡа иҟартцеит. Иашоуп, аибашьра ашьҭахь амузеи иагу-иабзоу аҟаҵара иазкны аиҳабыра акырынтә рҽазыршәеит, аха урҭ зегьы ҳара ишаҳҭахыз изыҟамлеит.

ҨАЖӘИААБАТӘИ АХЫ

Документла ашьақәырӷәӷәаара уадаҩуп, ақырҭцәа Аԥсны имҩаԥыргоз аԥаршеитә политика, избан акәзар усҟан акьыԥхь иадырбаӡомызт, имаӡан.

Аибашьра дуӡӡа салтцны Аԥсныҟа санааи исыӡбеит, арраматцурахьы иансыԥхьа сыртцаҩцәа, сҩызцәа, амҩа бзиа сзеиӷьашьаны снаскьазгаз рҟны снеины сшааз дсырбап, ҭабуп ҳәа расҳәарц.

1944 шықәса, октиабр антцәамҭазы снеит Лыхнытәи абжьаратә школ, атцара ахьыстцоз аҟны.

– Уа бзиала уаабеит, уахьцо уаалеит, – иҳәан инаԥқәа рцаца дааснылан сааигәыдиҳәҳәалт сдиректор Григори Алмахсиҭ-иԥа Ажәанба. Сшааиз заҳаз сыртцаҩцәа: М. Ҷедиа, В Панченко, Н. Ажьиԥҳа уҳәа егьырҭгьы исыдырныҳәалеит Аиааира, сыԥсадгьыл Аԥсныҟахь саара.

Сара исҭахын еилыскаарц егьырҭ сыртцаҩцәа рлахьынтца. Г. А. Ажәанба изласеиҳәаз ала, иара директорс дҟалаанӡа иҟаз адиректорцәа: Аркади Возба, Виктор Ҭарба, аматематика артцаҩы Гриша Кобахьиа Аџьынцьтәылатә еибашьраан иштахаз, рхабаргьы шыҟам.

– Рыцҳарас иҟалаз, – иҳәеит уи, – 1942 шықәса антцәамҭазы ҳартцаҩцәа иреиӷьыз Иван Шьаабан-иԥа Гәлариа харада-барада дныбжьаӡ дцеит.

Абри ауаҩ ихьыз аилкаара акыр аамҭа сашьҭан. Ажәабжьқәа саҳауан еиԥшымкәа, рыгәра угартә иҟамызт. Иҳаҩсыз ашәышықәса 60-тәи ашықәсқәа раан, аибашьра ашықәсқәа ирхааныз быргк И. Гәлариа дигәаларшәо ишсеиҳәоз ала: «1942 шықәса антцәамҭазы анемец-фашистцәа рырхәҭақәа Нхытц-Кавказ рнапаҿы иааганы Қырттәыла аҳәаақәа иаарыдгылт. Убри аамҭазы анемеццәа Қырттәыла иажәлар ҳәа дшәаны Л. П. Бериа Қарҭ аиҳабыра адтца риҭеит: хышәҩык аҽыбӷаҟазацәа, шкәакәа маҭәала еилаҳәаны, аҽы шкәакәақәа ирықәыртәаны Гитлер данааиуа иԥылара иаздырхиарц. Убри аамҭазы Кавказ ашьха хада ахытцырҭақәа Марыхә, Клухор, Аллаштрахә, Санчара, аԥсуа қыҭа хәычы Псҳәы

анемеццәа рнапаҿы иааргеит. Урҭ хықәкыс ирыман Амшын Еиқәа агаҿа Аԥсны рнапаҿы аагара. Уиала рымҩа аадыртуан Бақәеи Ирани рышҟа.

Қарҭынтәи азинхьчаратә усбарҭақәа рхаҭарнакцәа гәыԥҩык Аԥсны иаарышьҭит 50-ҩык ирыдамхаргьы аԥсуаа ҽыла Гитлер иԥылара рҽеазыҟарҭарц. Урҭ қыҭацыԥхьаӡа иҵаны ауаа разыҟаҵара иалагеит. Исазҳәаз абырг излеиҳәаз ала, ҩыџьа-хҩык раҟарагьы ақәшаҳаҭхеит. Аха аиҳараӡаҩык мап ркит. Ари аус шыцәгьахоз анеилыркаа, ақырҭцәа уахыкала 25-ҩык аԥсуа рԥарцәа, убарҭ рхыԥхьаӡараҿы Гәдоуҭа араион аҟнытә: Иван Гәлариа, Қьаамын Ахба, Урыч Ҳагба, Шьмаҭ Гәынба, Едраҭ Гәынба, Ҭышькәа Гыцба (егьырҭ игәаламшәеит), Очамчыра араион аҟнытә: Ваниа Сангәлиа, Симон Басариа, Самкәа Џьопуа уҳәа неидкыланы ирыманы ицеит, иахьа уажәраанӡагьы урҭ рлахьынҵа аӡәгьы издырӡом.

Абригьы иаҳнарбоит ақырҭуа еиҳабыра аԥсуа жәлар рзыҳәа бзиак шырмызӡоз, апровакациа шырзыруаз.

* * *

1992 шықәса, октиабр 25 аҽны амузеи аагәаҭаны сшааиуаз, Ленин иашҭала ицоз Кәымф Ломиа сылаԥш наиқәшәеит. Дысзааигәахо даналага, ичабра иҵьыба иааҭиган, ихы-иҿы ааирыцқьеит. Аибашьра иалагеижьҭеи ҳаибамбацызт, маҷкгьы сгәы иаахәеит, аха арахь агвардееццәа ҳарбар ҳәагьы саашәеит (ҩыџьа аԥсуаа еидгыланы ирбар ҟалаӡомызт).

– Уара иубазар ҟалап сылаӷырӡқәа шысрыцқьоз, – иҳәеит Кәымф.

– Иҟалеи, аӡәыр уцәҭахама?– сҳәеит сара.

– Мап. Абни амашьына иувсыз сара смашьына ауп. Иақәтәаз сидырзар акәхап, данаасывала асигнал ҟаҵаны дҩасывҟьеит, – иҳәеит иара.

– Умашьына ухаҵкы ицааит, уара уеибгазар, амашьына умоур ҳәа ушәома, – сҳәеит, маҷк игәы аасырӷәӷәап ҳәа.

– Иуаҳазар ҟалап ҳархьивгьы шырблыз, урҭ алақәа. Аагәарагьы ҳнармышьҭит, – иҳәеит ибжьы ихәлашәаны.

* * *

1993 шықәса, апрель аналагамҭазы аӡәы ашә дасуа далагеит. Ҳашьцыланы ҳаҟан азы, агвардееццәа ракәыз џьысшьеит. Ашә шаасыртыз еиԥш, – «аа, ирласны иаркы, анҭ ҳаӷацәа сырбар ҳәа сшәоит», – иҳәан, дынсывсын аҩныҟа дныҩналеит ҳгәыла, аҳәаахьчаҩ И. П. Кириленко.

– Иҟалеи, бзиароу уаазгаз? – сҳәан, дсыманы асасааирҭахь сныҩналеит.

Иҿаԥшыларала иубартә иҟан ак иҳәарц шиҭахыз, аха игәы инарҳәомызт.

– Александр, уара иудыруеит сара шәҭаацәара шаҟа ҳаҭыр рықәсҵо. Аҳәара сцәыуадаҩуп, аха имҳәакәа сызшәыывымсит.

– Иҳәа угәы иҭыхо, сара избоит акы ушаргәаҭеиуа, – сҳәеит.

– Уара иумбац цәгьареи-бзиареи акгьы ыҟам, исҳәо еилкаа. Ҳаҩны санаавала полицаик даасыхьӡан сааникылт: «Абаапс, абарҭ угәылацәа (шәара шәоуп иззиҳәоз), иҟарҵалак уаха идәылтцны ицааит. Уаха агвардееццәа иршьраны иҟоуп», – иҳәеит. Сар-

гьы суҳәоит, Шура думаны ижәдырyа шьоук рышҟа шәцарц. Сара акгьы сухәартәам, – иҳәан, Иван Пиотр-ипа илаӷырӡ хыҳәҳәыла даасҿапшит.

– Иван Пиотр-ипа! Уи гәырҩас иҟоумтцан. Сара џьаргьы сцаӡом. Аԥсуаа ааигәа уаҩ дыҟаӡам, шәара аурысцәа, ма даҿа тәымжәлак рахь ҳнеир, ҳара иаҳхырҟьаны иршьыр ҟалоит, ҳазшьуа ара иаа-иааит. Иҭабуп иахьсоуҳәаз, амала аказы суҳәоит, мап сцәыумкын. Ҳрымшьыр ҟамлозар, уи аӡәгьы изахырԥом. Ҳара ҳаршьуазар, уҩызцәа – аҳәаахьчаҩцәа уаарыԥхьаны, ҳнаганы Пушкин иулицаҿы иҟоу асахьаркыратә галереиа ашьҭахь аҭыԥ ыҟоуп, убра анышә ҳашәҭа, цыҭрак ашьҭахь ӷәыцәмаҟьак аҿы «абра ижуп А. М. Ҭариеи А. М. Аргәыни» ҳәа, ҳажәлақәеи ҳахьӡқәеи антцаны анышәаынтраҿы уаҩы ибартә иҟатца. Иҟамло акгьы ыҟам, мышкызны аӡә дҳашьҭалар ҟалоит, уи изымариахоит ҳабаҩқәа рыԥшаара, – сҳәеит.

– Иуҳәаз саҳаит, уаҳа соумҳәан, – иҳәан, дцеит.

– Иван Пиотр-ипа иитахызеи? – лҳәеит сыԥшәма.

– Ҳара еибаҳҳәахьан иааҳаҳауа ицәгьа-ибзиа имӡакәа еибаҳҳәаларц. Уажәы уи дазыҟатцатәын, ажәакала аԥсра ҿеазыҟатцаны аԥылара ҳазԥшызар акәын.

Аԥҳәыс ишлаҭәоу еиԥш, ажәак мҳәаӡакәа днеин фатәыс иҳамаз ахәыҷы астол иныкәылтцан:

– Уааи акы ҳнацҳап, урҭ ззынҳажьуа ҳәа уаҩ дыҟам усгьы, – лҳәеит. Уажәы-уашьҭан иааиуеит ҳәа ҳашԥшыз ашара иаатцалт. – Уахагьы ҳазшазааит, – лҳәеит.

Мчыбжьык аҟара уаҩ иҳабар аабомызт.

Ҿнак еиҭах Иван Пиотр-ипа дааихт.

– Иҟои, шәыԥсы ҭоума? – иҳәеит.

– Макьана ҳаԥсы ҭоуп, иабацеи анҭ ҳазшьуаз? – сҳәеит.

– Урҭ, убри ауха Очамчыраҟа ирыԥхьан, иахьоуп Аҟәаҟа ианаа, иҳәеит. – Излеилыскааз ала уаха, ма уатцәыуха иааираны иҟоуп, – иҟалозар шәхы нахыжәга, иҳәахт, илаӷырӡ хыжжыла.

– Уи хьаас иҟоумтцан, ианааиуазаалак ҳара ҳахиоуп, – сҳәеит. Ишыҟалазаалак уаҳа урҭ рхабар ҳамбеит.

Аиаша ҳҳәозар, сара схы сацәшәаӡомызт, избан акәзар, аханатә сгәы иҭаскыз анагӡара акәын сзызхәыцуаз. Сара сзыцәшәоз лара лакәын. Анс сҳәеит, арс сҳәеит, аха амалахазгьы илымуит Аҟәа алтцра. «Ҳцозар ҳаиццоит, ҳаԥсуазар ҳаицыԥсуеит», – лҳәон, уаҳа акы лхаҟны иаалгомызт. Ишакәхалак урҭ ҳарцәынхеит. Аха иаҳхаагаз агәырҩа, агәаҟра, амлакра, ахьҭакра, ҳала иабоз ахәымгаракәа рычҳара уадаҩын. Абарҭқәа зегьы акәхап лыԥсҭазаарагьы зыркьаҿыз.

* * *

1993 шықәса аҩбатәи азбжазы ҳаҩни аҩнутҟатәи аусқәа рминистрреи рбжьара агәгәаҳәа ақырҭцәа ртанкқәа ааилагылт. Убри аамҭазы аминистрра аусзуҩцәа зегьы аадәылтцын «асасцәеи» дареи гәыдибакылауа, еидныҳәалауа иалагеит. Ус аҭыԥантәи фицарк ҿааиҭит: «Акыр аамҭа аҳауеиԥш ҳаззызԥшыз Лоҭи Қобалиа Агыртәылантәи ир иманы дааит».

Сара акырынтә исаҳахьан Л. Қобалиа ҳәа аӡәы 10 нызқьҩык бџьарла еиқәных ар азыҟатцаны имоуп, ианааҭаххауа аҿены Аԥсны еибашьуа рашьцәа рыцхыраараӡы дааует ҳәа. Аиаша ҳҳәозар, даараӡа сгәалаҟара бжьысит, избан акәзар жәанызқьҩык ар раанкылара мариамызт. Акыр аамҭа ахышә сылагылаӡы сыԥшуан, аха аӡәгьы дызбомызт.

– Уззыԥшыда? – лҳәан, ҿаалҭит сыԥшәма.

– Сыззыпшыда, Жәыргьытәынтәи 10 ныҙкьҩык ар ааит, рҳәеит, снарыхәапшыр сҭахуп, – сҳәеит. – 30–40-минуҭ сгылан, аха аӡәгьы ихабар сымбеит.

– Ақырҭцәа иахьа ирбама амцҳәара, урҭ ҳаҷкәынцәа дыршәарц рҭахуп, аха сара иахьынӡеилыскаауа Жәыргьытынтә уаҩ дмааӡеит, еибажьароуп иҟоу, – сҳәан ахышә саадтцит.

Уахгьы-ҽынгьы ҿааихак ҟамҵакәа ахысра иаҿын Аҟәа Ҷанба имҩеи Гәума адәыӷба ааҥәасырҭеи рыбжьара иҟоу атоннель ихәыҵагылаз «Град».

Ҷанба имҩаҿы инкылсны Гәдоуҭаҟа ахысра иалагон, гәдоуҭаа уи еихсуа ианалагалак атоннель ихәыҵаланы Гәма иааины уантәи Ешыраҟа ахысра иалагон. Абас, асыга амаркәа еипш, ицо-иааиуа атоннель ихәыҵагыланы шықәсык инеиҳаны град ахысра иаҿын.

Уахык зны, ахышә аҟнытә избон уи иҭнарҟьоз ахкәа ижжаӡа еишьҭагыланы Ешыраҟа ишцоз. Урҭ збоз аӡәгьы игәы иаанагомызт ешыратәи ашьхақәа акы еибганы иҟоуп ҳәа.

Аҵәа захьӡу усгьы исыздырӡомызт, агвардеецқәа рышьҭыбжь, абзарбзанкәа рхысбжьы, аҵәара акәым ухьӡ ухадыршҭуан. Усгьы стәан, град ахысра иалагон еиҳараӡак ахәылбыҽха асааҭ 11–12 инаркны. Уахык аҵәымза хәыҷы астол инхәыҵакны иҩасыркит, арахь алашара рбарҳәагьы сшәон. Асааҭ 12 рыбжа ыҟан. Град ахысра иалагеит. Саргьы акы, ҩба, хԥа ҳәа аԥхьаӡара сналагеит. Иааҵкьаны саатк ала иҭнарҟьеит 180 хы, даҽакала иаҳҳәозар минуҭк ала х-хык (снариадк). Ари ачҳара уадаҩын. Зегьреиҳа ҳара ҳарбџьар мчқәа аҭак ҟарҵо ианалагалак – уажәы-уашьҭан ак ҳаҩны иҩнаҳар ҳәа ҳшәон. Аха Анцәа иџьшьарала хыла цырхага ҳмоуит. Амала ашәқәеи аԥенџьырқәеи саркьа рҭасамкәа иҟәыбаса иқәырҵеит. Убри ашықәсантәи аӡынра иаабахьоу акы еипшымызт. Асы раҵәаны илеит, аҭцаа цәгьахеит, аԥхарра ҳамамызт, аԥенџьыркәа асаркьақәа рҭасамызт, алашара ҳамамызт. Аха зҟны уашшуадаз. Сара уахгьы ҽынгьы сшьаҭцақәа сышьсхӡомызт «асасцәа» рааира сазԥшын.

Ҽнак зны, ақалақь ахьынтәи сааит чахык сыманы, сшьапкәа реихыгара сылымшауа, сшьацәкьаракәа сара истәу-истәыму сзеилкааауамызт, ахьаа рыман. Иҟоу збап сҳәан, сшьаҭцақәа аасышьсхит. Сшьацәкьаракәа зегьы иԥахә-ԥахәӡа ичны, апарпыл еипш иҟаԥшь-ҟашьӡа снарыхәаԥшит. Иаасгәалашәеит 1943 шықәса март азы шьамхышәара ишьҭаз асы сыхәны уахыки-ҽнаки санылаиаз сшьапкәа аҭцаа ишакыз. Усҟан агоспиталь аҟны аҳақьымцәа сывагьежьуа срыхәшәтәит, уажәы? Сабацо, аҳақьымцәа зегьы ҳара ҳаҕацәа роуп, унеир шьапыда уаанхар ҟалоит.

Сшьапкәа хтны, иҟастцара сзымдыруа сыштәаз аҳәаахьчаҩ В. Курдиумов иԥҳәыс Вера даҩнашылт.

– Ари закәызеи, иухьи?»– лҳәеит.

– 50 шықәса уажәаԥхьа, сшьапкәа рҩбагьы хәны асы санылажьыз аҭцаа сшакыз еипш, уажәгьы, ишыббо, сшьацәкьаракәа аҭцаа иакит, сахьцара сыздыруам, – сҳәеит сара.

– Уажәытцәҟьа сааиуеит, – лҳәан, дындәылтцит.

10 минуҭк рышьҭахь 150 грамм раҟара ирҭәаны илымаз аҳәашша лыманы дааит.

– Уаха уанышьҭало абри ашша ахьшьны, хыхь ақалԥадкәа ушьатцаны уиала. Абри ашша аантцәанӡа убас ҟатцала, – лҳәан дцеит. Мчыбжьык уи ишылҳәаз еипш ес-уаха сшьацәкьаракәа аҳәашша рыхьшьны сиауан. Жәамш рышьҭахь сшьапкәа рҭыԥаҿы иааит, ахтцәарагьы рҭахымхаӡеит. Иахьагьы уи ҭабуп ҳәа ласҳәоит, сшьапкәа еибганы иахьсымоу азы.

ԤАЖӘИЖӘАБАТӘИ АХЫ

Аԥсҭазараҿы ауаа қьиақәа ыҟамзар ажәлар дара-дарала иқәибахуан, усҟан аԥсҭазаарагьы зыҟаломызт. Агацәа рыԥныҵҟагьы иҟоуп ауаа қьиақәа, ауаԥы дрыцҳазшьо, аха урҭ иаартны ирызҳәом. Акырынтә изхахә сҳәахьеит Абель Гвацьиа. Ҽнак зны даасыдтәалан ус иҳәеит.

– Александр, ишубо, аибашьра цоит, ианаҟәытцуагьы макьана аӡәгьы издыруам. Қырҭтәылантәи иааз агвардееццәа зегьы ҳадгьыл ҳахьчоит, абзиара ҟаҳтцоит ҳәа иаа цьушьома. Урҭ рыбжеиҳараԥык зааз амал азоуп. Иаханы агара иаҿуп, аԥнқәа зегьы дырҳәахьеит, рызхара ҟалаӡом. Шәкыла Аҟәантәи иргахьеит ателевизаркәа, архьшәашәагақәа… Абарҭ зегьы сара изуасҳәо, угәуҽаныстцарц сҭахуп. Ажәакала, иаҳҳәап, ахәылбыҽха шьоукы неины, рҽыргәабзыгӷны иуарҳәар ҟалоит, – «ишубо еиԥш, аибашьра иаҿуп, ауаа аҭахара иаҿуп, ҳара иакәым акы шәақәшәар ҳҭахым. Атәым милаҭ иқәтцны ацара иаҿуп, аԥсра аӡәгьы иҭахӡам. Ҳара ҳааит ҳшәыцхраарц. Шәақәшаҳаҭзар, уатцәы ашьыжь асааҭ 8–9 реиԥш амашьына абра иааиуеит. Уаха шәаалаганы ижәгарц ишәҭахыу маҭәоума, шьатцоума, ԥароума, документума зегьы рхианы ачемоданқәа, асумкақәа ирҭатцаны иҟашәтца. Ашьыжь убарҭ зегьы аашәыдкыланы амашьына шәнақәыртәаны, шәара иахьаашәҭаху, Москваҟоума, Гәдоуҭаҟоума шәымԥа аартуп, аӡәы дышәԥырхагахар ҳәа шәымшәан, ҳагәра жәга», – ҳәа.

Ашьыжь амашьына ааганы инадыргылоит, аӡәы икалам аанкыланы днатәоит: шәыжәла, шәыхьӡ, шәцарц абашәҭаху, ашәҟәы антцара дналагоит. Убри аамҭазы егьырҭ иԥызцәа шәымаҭәақәа амашьына акәтцара иналагоит. Урҭ зегьы амашьына иаӷнақәыртцалак, ари ишәыдтәалоу, уажә саауеит ҳәа нашәаҳәаны, днеины амашьына дынҭалоит, нас иҟало уара иудыруеит. Абри уасымҳәар сгәы иауамызт, шьҭа исҳәаз уаҳаит, иҟатцатәу уара уазхәыц, – иҳәан, аԥсшәа насаҳәаны дцеит Абель.

Ари исаҳаз ажәабжь цьашьауа аԥны сааит. Иахьа абри ауаԥ абас сеиҳәеит, бгәы ианагои сҳәан зегьы иара ишсеиҳәаз еиԥш, сыԥшәма иласҳәеит.

– Уи ииҳәаз хоутцартә иҟоуп, излазбо ала, дҳацхраарц иҭахуп, аха мыч имам акәымзар, – лҳәеит сыԥшәма.

Адырԥаҽны асааҭ 4 рзы ашә иасуа иалагеит. Ашә шаасыртыз еиԥштцәҟьа пшьԥык агвардееццәа равтоматқәа кны иааԥналеит. «Уажәыгьы ара шәыҟоума, алақәа», – иҳәан, илақәа ихагәҭа иқәыргыланы днасықәҟааит аӡәы. «Ара ҳаҟамкәа, ҳаԥны ҳаҟами», – сҳәеит сара. «Уара наҟ уԥнал, ари аҭаҳмадеи сареи ҳааицәажәоит», – иҳәан, ани исықәҟааз днигәҭасны даасҿагылт иԥызак. «Уи ииҳәо уазымӡырԥын, ҳара иаҳҭахуп ҳшәыцхраарц, – иҳәеит. – Уара иубоит Аҟәа иҟоу, атәым милаҭ, убарҭ рхыԥхьаӡараҿы аԥсуаагьы ыҟоуп, ақалақь иалтцны ацара иаҿуп, шьоукы Шәачаҟа, даҽа шьоукы Москваҟа, Гәдоуҭаҟа. Шәара иахьаашәҭаху шәааидкыланы, кьыс шәымаӡамкәа шәдәықәтцара ҳара ҳхы иадаҳтцауеит».

Зегьы иреитцбаз хәычӷык урҭ дрылан. Уи сыԥшәма лгәы бзиамкәа дахьышьҭаз днеин днылхагылан, – «бара башьцәа-абандитцәа Бармышь ақыҭан сандуи сабдуи шыршьыз еиԥш бысшьуеит», – иҳәан инапала лыхәда ааникылт. «Уара абцьар зурҭаз ухысырц азоуп, сушьырц уҭахызар усеихс», – лҳәеит, лыбжьы лыхәлашәаны. «Бара бзы хык сзыԥхасҭатәуам», – иҳәеит иара. Убри аамҭазы иавтомат ижәԥахыр инықәҟьан лгәышԥы ишакәымз аԥынтцала иаахеит.

Избеит лыпсы шеилахәаз, аха уахь сназышьҭуадаз, равтоматқәа кны исывагылан ԥшьҩык аҕламцәа. Убри ашьҭахь уи иннажьыз ашәытара ачымазара баапс ахь икылнагеит, лыпсҭазаарагьы аркьаҿит.

– Шәцарц шәҭахызар, уатцәы ашьыжь амашьына абра иааиуеит, шәыматәақәагьы шәаргьы шәааидкыланы иахьаашәҭаху шәдәықәаҳҵоит, иуаҳама?

– Ааи, исаҳаит, – сҳәеит.

– Ус акәзар, ҳара ҳцеит, абри аҷкәыни шәареи шәеицәажәа, – иҳәан, иҩызцәа днарыпхьан индәылтцны ицеит. Ари аҷкәын зиҳәаз қәыпшк иакәын, ҳацәажәаргьы изыгәаҕьуамызт, дгыланы дҳахәапшуан.

– Уаха аангылара саар шәақәшаҳаҭума? – иҳәан даасыхәапшит.

– Иҟалеи, шәара шәахьиауа шәымаӡами? – сҳәеит.

– Мап, иҳамоуп, аха сшәыцхраарц сҭахуп, – иҳәеит иара.

– Ацхыраара ҳҭахӡам, амала, ашьыжь шәанааилак ашә ҩынтә уас, уара шуакәу здырырц, – сҳәан ашәахь сҿынасхеит, днаскьазгарц.

– Абзиаразы, шьыжьынӡа, – иҳәан дцеит.

– Иҟоуцарц иуҭахи, урҭ ҳрымгар руӡом шьҭа, – лҳәеит сыпшәма.

– Иҟастцо абри ауп, – сҳәан, снеин пакетк сыманы саапт дахьышьҭаз. Ҳаматәақәа зҭаз ашкаф аасыртын тцаҟатәи лыматәа хәыҷқәеи леимаақәеи аатызган апакет инҭастцеит, убастцәҟьа сара тцаҟатәи сыматәақәагьы ааганы инҭастцеит, ҳдокументқәа зегьы агазеҭ иаалаҳәаны хыхь инахастцан иааганы лапхьа инасыргылеит.

– Ари закәызеи ҳәа иуазтцаар ироуҳәауеи? – лҳәеит.

– Ирасҳәоит, абарҭ роуп ҳара иҳамоу, егьырҭ уаҩ иигараны иҟаз зегьы шәара шәҩызцәа иргахьеит, сҳәоит.

– Сара излазбо ала уеудыршьуеит, даргьы уиоуп ирҭаху, – лҳәеит.

Ашьыжь асааҭ 8 рзы ашә ҩынтәы днас-насит. Снапшызар, ари аҷкәын иоуп, аха бџьарк имамызт.

– Шәыхиоума? – иҳәеит.

– Ааи, ҳахиоуп, шәмашьына ааима? – сҳәеит сара.

– Иабаҟоу шәыматәақәа ижәго? – иҳәан днапшыаапшит.

– Абар, зегьы еизганы абри апакет иҭоуп, – сҳәеит.

– Уаҳа шәымгаӡои? – иҳәан азтцаара ныҟаитцеит.

– Инхаз акаруаҭқәеи, асқамқәеи, ашкафқәеи роуп, урҭ шәызгома? – сҳәан аҭак ныҟастцеит.

– Мап, урҭ ргара азин ҳамаӡам. Уажә сааиуеит, – иҳәан дындәылтцит. Рацәак мыртцыкәа дааҩналан алеиҩеира далагеит, ак иҳәарц шиҭаху збоит, аха аҳәашьа дақәшәом. Иџьыба иааҭигеит папирос ҭопк, аха акгьы ҭаӡамызт. Иааилеицьгәан еиҭах иџьыба инҭеитцеит. Сара ианакәызаалак аҭаҭын сахаӡом. Иаасгәалашәеит ҷкәынак папирос ҭопк апианино ахы иқәтцаны дышцаз. Снеин иаақәхны инеисыркит. «Иҭабуп», – иҳәан, акы ааҭихын, егьи астол иныкәитцеит. Сара иаақәсхын, иџьыба иҭастцеит. Асқам снахан инаимтцасыргылт. Саргьы снеин егьи асқам сныкәтәеит. Днатәан ҩынтәҟа хынтәҟа днаҿыхан, даасыхәапшит.

– Диадиа, иацы иҟалаз уаҳазар ҟалап, – иҳәеит.

– Иҟалеи, сара акгьы сыздырӡомеи.

– Иацы асасааирҭа «Ҭбилиси» иҩназ 180-ҩык агвардееццәа рабџьар зегьы ааныжьны аеропорт аҟны игылаз аҳаирплан ТУ-154 иҭаз зегьы аатцаны дара Қарҭҟа ицеит, – иҳәеит.

– Нас ара еибашьуада шьҭа? – сҳәеит сара.

– Шәара, аҭыпантәи ақыртцәа аԥсуаа ратцкыс шәаиааир наӡаӡа Аԥсны шәара ишәтәуп, шәзымаиааир иахьышәҭаху шәцоит, амала Қырттәылаҟа амҩа шыҟам жәдырааит, рҳәеит.

– Ари шәара шәкомандирцәа ирдыруоу? – сҳәеит.

– Ишцарзымдыруеи, урҭ ибзиатцәҟьаны ирдыруеит, – иҳәеит.

«Цаара ҧхашьарам, уара раионс уабатәиу?» – ҳәа саниазтцаа, – «сара с-Галтәуп, сани саби уа инхоит», – иҳәеит.

– Иужәлоузеи, уаб ихьӡузеи? – сҳәеит.

– Сара Анчибиӡе сыжәлоуп, Зурико сыхьӡуп, саб Шьукри ихьӡуп.

– Аибашьра алгара омак агым, аибашьра ианалгалак ашьҭахь уани уаби уманы уаа, ҳаибадырып, сара ирасҳәоит уара ибзианы ушырааӡаз, – сҳәеит.

– Уи Анцәа иаҳирбааит! Сара уаҳа арахь сааиуам, абзиаразы, – иҳәан дындәылтцны дцеит, уаҳагьы ихабар сымбеит. Уи исеиҳәаз ижәла, ихьӡ, иабхьӡ шымцыз ихы-иҿы ианызбаалон, аха иҟастцозеи. Уи ашьҭахь излеилыскааз ала, Бармышь уи еипш иҟоу ажәла змоу уаҩ дынхаӡомызт, аӡәгьы дрымшьӡеит.

Ҳәарас иаҭахузеи, ҳақалакь ақырҭуа мпытцахалаҩцәа рнапаҿы иахьынӡаҟаз Аҟәа иалаханы иҟаз ауаа рзы «ашьра зықәтцаны акарцер иҭаку» ирҩызан. Избан акәзар аӡәгьы издырӡомызт данырушьуа, дызшьуа, дызхыршьаауаз. Есминуҭ аҧсра ҳазҧшын.

Ҽнак зны ателефон абжьы аагеит.

– Сзырҩуеит, – сҳәеит аарла.

– Александр Мақьҭаҭ-иҧа! Сара Беслан Кобахьиа соуп. Сара азин сымоуп Гәдоуҭантәи арахь, Аҟәантәи уахь ицар зҭаху раагареи ргареи. Шәҭынхацәа, еиҭа сыҳәеит Гәдоуҭаҟа шәызгарц. Шәақәшаҳаҭзар, амашьына Афилармониаҿы игылоуп, шәымаҭәақәа шәыманы шәнеи уатцәы ашьжьымҭан, – иҳәеит Беслан.

– Беслан, иуҳәаз саҳаит, аха аҧсуаа рҭоурых зегьы зҩноу амузеи ааныжьны, схы сыхьчоит ҳәа цашьа сымаӡам. Амала, уахьнеиуа исҳәаз зегьы ираҳәа, – сҳәеит сара.

Убри ашьҭахь даҽа ҩынтә дааны дсыҳәеит, аха амузеи ааныжьны ацара чарҳәарак, ҧсахрак еипш исыҧхьаӡеит. Исыхьлак, сҳәан атцыхәтәанынӡа сыҟан, иагьеиқәсырхеит.

ҨАЖӘИЖӘАБАТӘИ АХЫ

1986 шықәса антцәамҭазы КПСС Ацентр Комитети СССР Аминистрцәа рсовети ирыдыркылт аибашьреи аҵьеи Зегьеидгылоутәи рветеранцәа рхеилак аиҿкааразы ақәтцара. Абри ақәтцара инақәыршәаны 1987 шықәса, ианвар инаркны атәыла ареспублика дгылақәеи, автономтә республикақәеи, атәылаҿацәқәеи, аобластқәеи, ақалақьқәеи, араионқәеи зегьы рҟны имҩапысуан аветеранцәа рхеилакқәа реиҿкара иазкыз аконференциақәа.

Аҧсны ақалақьқәеи араионқәеи рҟны имҩапысуаз аконференциақәа рҟны иалырхит ахеилакқәа реилазаара, урҭ рнапхгаҩцәа, убас аветеранцәа Аҧснытәи робласттә конференциа ашҟа аделегатцәа.

1987 шықәса, март 4 аҽены Аҟәа ақалақь аҟны имҩапысит аибашьреи аҵьеи рветеранцәа Аҧснытәи робласттә хеилак аиҿкааразы аконференциа. Аконференциа аартуа, апартиа Аҧснытәи обком аҩбатәи амаӡаныҟәгаҩ О. Зыхәбаиа аделегатцәеи асасцәеи идеилиркааит аибашьреи аҵьеи рветеранцәа рҿаҧхьа КПСС Ацентр Комитет иқәнаргылауа ауснагӡатәқәа.

– Зегьраҧхьа урҭ рҿаҧхьа иқәгылоуп, – иҳәеит ажәахәҟатцаҩы, – аибашьреи аҵьеи рветеранцәа, убас аибашьраҿы иҭахаз рҭаацәа аҳақьымтәи, асоциалтәи, ахәҳахәҭратәи, абзазаратәи, атранспорттәи цхырара рыҭара аиҕьтәра. Ажәакала, урҭ ахылаҧшра рыгымхароуп.

Аконференциа аделегатцәа бжьытәарыла еицҿакны иалырхит аибашьреи аҵьеи рветеранцәа Аҧсны-тәи робласттә хеилак аилазаара 57-ҩык, апрезидиум 23-ҩык, аревизиатә комиссиа 7-ҩык.

Аветеранцәа робласттә хеилак ашҟа рызбахә рҳәеит Асовет Еидгыла Афырхацәа, Асоциалисттә Ҵьа Афырхацәа, Иреиҳазоу Асоветқәа рдепутатцәа, аусуцәа, анхацәа, убас егьыртҭгьы.

Аветеранцәа Аҧснытәи робласттә хеилак актәи апленум алахәылацәа бжьытәарала еицҿакны ахеилак ахантәаҩыс далырхит абарҭ ацәаҳәақәа зыҩуа, ихатәыпуаҩыс Ш. Мисабишьвили, атәакзыпхықәу амаҙаныҟәгаҩыс. Н. Ишьченко, аревизиатә комиссиа ахантәаҩыс М. Сигов.

Аҧснытәи аветеранцәа робласттә хеилак аусура иалагеит аибашьра аветеранцәа реиҧш, итәахаз рҭаацәагьы рҩнатәақәа рҟны инеины рбзазаратә тәагылазаашьа, цхыраарас иртәаху аилкаарала. Агәатәарақәа рымҩапгара иазкны ақалақьқәеи араионқәеи зегьы рҟны еиҿкаан акомиссиа ҷыдақәа апартиатәи, акомҿартәи, асоциалтә еиқәшәареи, арратә комиссариатқәеи, аибашьреи аҵьеи рветеранцәа рхатәарнакцәеи алархәны. Урҭ зегьы рнап ианыз аус тәакпхықәрала иазнеит.

Агәатәарақәа ианрылга ашьтахь аветеранцәа рхеилак алахәылацәа апленум аҟны ирылацәажәеит аибашьреи аҵьеи рветеранцәа рсоциалтә-бзазаратә тәагылазаашьа аихшьалақәа. Апленум ахь иааҧхьан апартиа обкоми Аминистрцәа рсовети русзуҩцәа, асоциалтә еиқәыршәареи, ахәҳахәтреи, абзазаратә матҵзуреи, агәабзиарахьчареи рминистрцәа, азанаатеидгылақәеи, атранспорттә наплакқәеи рхатәарнакцәа. Иааидкыланы уахәапшуазар, аветеранцәа рбзазаратә-социалтә тәагылазаашьа цәгьам уҳәартә иҟан. Аха агәатәарақәа иаадырҧшит агхақәеи аиҿымкаарақәеи маҷымкәа: 500-ҩык инареиҳаны аветеранцәеи итәахаз рҭаацәеи нхартәала еиқәыршәамызт. 400-ҩык инареиҳаны ахатәы ҩнқәеи акварирақәеи аремонт рҭахны ишыҟаз, 1500-ҩык рҟынҙа телефонла ишеиқәыршәамыз.

Апленум алахәылацәа иаарҧшыз агхақәа иаарласны рацыхра иазкны ирыдыркылеит ақәҵара. Абри ақәҵара инақәыршәаны аҭыпантәи апартиатәи асоветтәи усбартәақәа рыцхыраарала 1987 шықәса инаркны 1991 шықәсанҙа нхартәала еиқәыршәан 500-ҩык инареиҳаны аветеранцәеи итәахаз рҭаацәеи, ахатәы ҩнқәеи акварирақәеи 400 ирзынаҧшуа аремонт рзыҟаҵан. Аветеранцәа рҩнатәақәа рҟны иқәыргылан 1500 инареиҳаны ателефонқәа. Аветеранцәеи итәахаз рҭаацәеи фатәылеи ҩныматәаалеи реиқәыршәара иазкны Аҧсны араионқәа зегьы рҟны еиҿкаан афатәи ааглыхратә аалыҭқәеи рыҭира иазкыз 19 дәқьан, урҭ рымаҵ руан 21 нызқьҩык аветеранцәеи итәахаз рҭаацәеи. Аҟәа ақалақь аҟны иаартын ахәшәтәырҭа ҷыда. Аветеранцәа аҳақьымтә цхыраара рыҭара иазкны атәанчаҩцәа зегьы есышықәса ҩынтә еиҭамкәа аҳақьымтә гәатәарақәа ирхысуан, иртәахыз ахәшәқәа рырҭон, аҧсшьара зҭахыз зегьы азанааҭеидгылақәа рҟны апутиовкақәа роуан.

1991 шықәса сентиабр азы аветеранцәа Аҧснытәи робласттә хеидкыла иаиуит 69 машьына ласқәа «Жигули». Урҭ зегьы еизшаны ақалақьқәеи араионқәеи ирыҭан. 1992 шықәсазы ҳазҧшын даҽа 20 цыра. Аха абри ашықәс азы Қырҭтәыла аҽазыҟаҵара иалагеит СССР алҵразы. СССР азакәанқәа мап рцәыркит, рхатә ҳәынтқарра аргылара иалагеит. Уи инеиҳангьы, Қырҭтәыла раҧхьатәи ахада З. Гамсахурдиа ижәлар ирылеиҳәеит афашисттә лозунг: «Қырҭтәыла ақырҭцәа рзы» ҳәа. Нап аиркит

автономтә республикақәа: Аԥсны, Аҷара, Уаԥстәыла раԥхьа. Ари иаанагоз ҳәышықәсала ҳәынҭқаррак, республикак аҟны еицынхоз, еицхырааауаз, зыбзиеизыцәгьеи еилаз ажәларкәа реичырчара акәын.

Ишдыру еиԥш, Аахыц-Уаԥстәыла аиҳабыра автономтә област аҟнытә Автономтә республиканы аҟатцаразы акәтцара анрыдыркыла ашьҭахь, Қырттәыла абџьаршьҭыхла Уаԥстәыла иақәлеит. Икаҭәеит ашьа, иҟәыбаса иқәыртцеит ақалақьқәеи, ақыҭақәеи, ахыбрақәеи, иҭахеит ак зхараҙамыз аҭаҳмадцәа, аҳәса, ахәыҷқәа.

Қырттәыла ақалақьқәеи араионқәеи рҟны имҩаԥыргауа иалагеит аизарақәеи амитингқәеи. Ҳшааиуаз арҭ аизарақәеи амитингқәеи Аԥсныҟа иаргауа иалагеит. Аԥсны аиҳабыра, адепутатцәа, аинтеллигенциа, атцарауаа, аҷҳара аарԥшуа ирылшауа зегьы ҟарҭцауан аԥсуааи ақыртцәеи ирыбжьалаз аимак-аиҿак, аилибамкаарақәа зегьы ҭынч мҩала рызбаразы, аха урҭ амалахазгьы рхаҿы иааргомызт. Уиакәым аԥьатә коллективқәа милаҭла ршара иалагеит: Ирeиҳаҙоу асовет адепутатцәа, ауниверситет, ашәҟәыҩҩцәа реидгыла, амедицинатә усбарҭақәа, аԥсуаа рмаҭуракәа рахь инармышьҭуа иалагеит.

Аизаракәа рҟны иқәгылоз ақыртцәа зегьы ирҳәоз акакәын: Аԥсны ақыртцәа рыдгьыл ауп, аԥсуаа қырҭуа хылтцшьҭроуп. Аҳәса асаба рҿатата адгьыл иагәҙуан «Ҳадгьыл аҟны ҳааит», – ҳәауа. Абас ҳажәлар еиларгьежьуа, рхы зқәыркуа рзымдыруа ишыҟаз 1992 шықәса ҳааҭагылт. Еиҳараҙак СССР анеилаҳа ашьҭахь қарҭаа ирызбеит аԥсуаа ирымоу зегьы рыдгьылгьы нарыдкыланы наҙаҙа ирымырхырц.

Жәытәнатә аахыс аԥсуаа рыдгьыл хәыҷы рымхра ҿеазыршәаахьан: византиаа, аримлианцәа, арабцәа, абырзенцәа, аҭырқәцәа, ақыртцәа, аха иреигьу рыҷқәынцәа рԥсы нахҭынтцауа, иахьа уажәраанҙа ихьчауа иааргауеит, аҙәгьы ирҭарц ргәы иҭаҙам.

Хыхь ишысҳәаахьоу еиԥш, аветеранцәа Аԥснытәи робласттә хеилак аибашьреи аԥьеи Зегьеидгылатәи рхеилак иалан, ес-квартал имҩаԥысуаз апленумқәа рахь ҳнарԥхьон, аибашьреи аԥьеи Қырттәылатәи рреспубликатә хеилак аҟны аветеранцәа Аԥснытәи рхеилак иреигьу ахеилаккәа ирылаԥхьаҙан. Аха 1992–1993-тәи ашықәсқәа раан иҟаз ақырҭуааԥсуатә еибашьра ашьҭахь, аветеранцәа Аԥснытәи рхеилак џьаргьы иҳаԥхьомызт, ҳаԥсҭазаашьагьы иазтцааҙомызт.

1992–1993-тәи ашықәсқәа рышьҭахь Аԥснытәи аветеранцәа рбзазаратә ҭагылазаашьа даараҙа ибааԥсхеит. Аус зуаз ауалафахәы роуамызт, атәанчаҩцәа атәанчахәы роуамызт, ачымазцәа ирымамызт ахәшә злаархәоз. Аибашьреи аԥьеи рветерАнцәа Аԥснытәи рхеилак иалшоз зегьы ҟанатцон урҭ ацхыраара рыҭаразы.

1994 шықәса инаркны 2003 шықәса аантцәаанҙа аибашьреи аԥьеи рветеранцәа Аԥснытәи робласттә хеилак Аԥьынцьтәылатә еибашьра Дуҙҙа аан анемецфашистцәа ирҿагыланы Ҳаԥсадгьыл ахьԥшымреи ахақәитреи рзы хацәнымырха иқәԥоз аветеранцәа иахьа арыцҳара иақәшәеит, амла иагауеит шәрыцхраа ҳәа ашәҟәқәа дәықәыстцауан Урыстәыла аиҳабацәа: Б. Ельцин, В. Черномырдин, Г. Зиуганов, Г. Селезнев, И. Радионов, А. Лебед, В. Путин, В. Варенников, Е. Примаков, И. Лужков, Н. Шаталин, Сергеев уҳәа убас ацхыраара зылшартә иҟаз зегьы рыхьҙала. Иҟоуп сышәҟәқәа рҭак сзаазышьҭыз. Урҭ ирҳәоз акакәын: «Ҳара апенсиа захҭауа Урыстәыла инхауа, ашәҟәы иҭаҩу роуп, амала иҟоуп ихьыԥшым аҳәынҭқарракәа рхадақәа реиқәшаҳаҭра. Уаҟа иарбоуп аибашьра иалахәыз аветеранцәа зегьы атәанчахәы дасу дахьынхауа изҭауа аиқәшаҳаҭра, урыстәылантәи аветеранцәа ироуа еитцамкәа». Ари иаанагоз еибажьаран. Ҳара,

Аԥснытәи аветеранцәа цьаргьы ҳатцанакӡомызт. Убри аҟнытә сара аҭак сыҩуан: «Аԥснытәи аветеранцәа цьара ҳәынтқаррак иалаӡам, ирԥсыхәозеи» ҳәа. Урҭ рҭак аӡәгьы иҟаитцомызт иагьизыҟатцомызт. Абарҭ ашықәсқәа раан ачеи ахәшәи рымамзаара иахҟьаны шаҟаҩ рԥсҭазаара иалтцзеи?

Аҟәа ақалақь аҟны ахәшәи афатәи рымамзаара иахҟьаны 1999–2000 шықәсқәа рзы рыԥсҭазаара иалтцит 102-ҩык аветеранцәа.

2004 шықәса, август 27 аҽны ателефон абжьы аагеит. Атрубка аақәсхит.

– Ари зҳәауа Пиотр Лыков соуп, Краснадарынтә. Август 29 аҽны Дагомыс аҳаблаҿы Урыстәыла Аҳәынтқарратә Дума адепутатцәа В. И Варенников иҩызцәеи иареи гәыԥҩык Аԥсны аветеранцәа ишәзыԥшуп, – иҳәеит.

– Александр Мақьҭаҭ-иԥа! Макьана аӡәгьы иоумҳәан, уара иудыруазар сҭахуп, шәеиԥылараҿы В.В. Путин дышнеиуа, еилукаама? – иҳәеит Пиотр Алексеиԥа.

– Ааи, еилыскааит, сара амаӡа атцәахышьа здырует, – сҳәеит.

– Шәыгәҭыхақәа зегьы рашәҳәа, амала, аамҭа рацәаны ирымаӡам, – нацитцеит.

2004 шықәса, август 29 аҽны Аԥснытәи Дагомыс ҳнеит: В. Занҭариа, Аԥсны аԥыза аминистр иҳаҭыԥуаҩ, аветеранцәа: Л. Маршьаниа, П. Евдокимов, С. Адлеиба, В. Цьопуа, абарҭ ацәаҳәақәа зыҩуа, уа дҳақәшәеит зыԥсы зшьоз Аԥсны Аԥыза-министр Р. Ць. Ҳацьымба.

Асааҭ хԥа рзы ҳнарыԥхьеит аилатәарахь. Уа иаҳԥылеит: В. И. Варенников, В. Н. Вериовкин-Рохальски, В. Г. Михаилов. Зегьы ҳанеибадыр ашьҭахь, аилацәажәарахь ҳаиасит. В. Варенников инарҭбааны иҳаиҳәеит ҳаиԥылара зызкыз, уи 2005 шықәса маи 9 рзы Москва имҩаԥысраны иҟаз Аҵьынцьтәылатә еибашьра Дуӡӡа Аиааира 50-тәи ашықәсхытцра ҽеазыҟатцарала аԥылара ишазкыз. Ҳделегациа иалахәыз иаартны ирҳәеит аибашьра ашьҭахь аҵьажәлар рҭагылазаашьа шбааԥсу. Ақалақьқәеи ақытақәеи еилаԥыххаа ибылны ишгылоу, аус зуа руалафахәы зынӡа ишмаҷу, аветеранцәа атәанчахәы шырмоуа уҳәа убас егьырҭгьы.

Ҳаицәажәара 30–40 минуҭ раҟара цахьаны, ҳахьтәаз дааҩналеит В.В. Путин. Зегьы дааҳалалан аԥсшәа наҳаҳәаны днеины адепутатцәа рыгәҭаны днатәеит.

– Владимир Владимир-иԥа! Аԥснытәи аветеранцәеи ҳареи даара инарҭбааны ҳрылацәажәеит Аиааира 50 шықәса ахытцра аԥыларазы иҟатцатәу, атәанчаҩцәа рҭагылазаашьа аиҕьтәра шаҭаху уҳәа хадара злаз азтцаарақәа.

– Урҭ зегьы бзиоуп. Ҳара ибзианы иаадыруеит шәара шәҭагылазаашьа, иҳалшауа ацхыраара шәыгҳажьуам, – ацәажәара даҿын В. Путин. – Аиааира 50 шықәса ахытцра аԥылара иазкны апрограмма ду ҟатцаны иҳамоуп, хымԥада шәара шәветеранцәагьы аныҳәахь инаҳаԥхьоит, амала шәаргьы ижәдыруазар сҭахуп макьана иаҳҭаху зегьы шаҳзыҟамтцо, – иҳәеит В. Путин.

Атцыхәтәаны аиԥыларазы ҭабуп ҳәа раҳҳәеит, агәыҕрагьы ҳаманы ҳгьежьит ацхыраареи ахылаԥшреи шҳарҭауа азы.

Чыдала В. В. Путин ҭабуп ҳәа иаҳҳәеит 2004 шықәса, ианвар инаркны Аԥсны атәанчаҩцәа зегьы атәанчахәы рауа иахьыҟаитцаз азы.

Ари аиԥылара иалахәыз ҳамацара ҳакәымкәа аԥсуа жәлар зегьы рызгьы акырӡа иаԥсаны, ҳгәалаҟазаара шьҭызхуа хҭысны иҟалеит.

Ишыжәдырыуа еипш, ақыртуа-аԥсуатә еибашьра ашьҭахь Аԥсны ахьыԥшымра астатус ахьамамыз иахҟьаны аибашьреи аҵьеи рветеранцәа Аԥснытәи рхеилак анапхгара иҟартҵауа рзымдырыуа иааилахеит. Акы, аветеранцәа ирымамызт афатәи ахәшәи злаархәоз, ԥбагьы, аӡиас Псоу амԥа аркра даара ирԥырхаган, Урыстәыла инхауа рҭынхацәеи рԥызцәеи рахь иршьҭуамызт.

Аха, аҵьма имԥсыша арасаматҵә азылҟәуеит ҳәа, атәанчаԥҵәа агәыҳалалратә цхыраара рыҭаразы Аԥсны иааит Жәларбжьаратәи Аҵьар Ҟаԥшь Акомитет аусзуԥцәа. Урҭ Аԥсны еиҿыркааит акрыфарҭақәа 9. Уахь есымша 2500-ԥык крырфар рылшон. Изымнеиуаз атәанчаԥцәа 12 нызқьԥык, агәыҳалалратә цхыраара (ачашыла, ашьақар, ахәша, аҵыка, асапын), рырҭауан, аиарҭа иагәылаз ачымазцәа 1500-ԥык рыматц руан 470-ԥык асанитаркацәа. Аҵьар Ҟаԥшь аусзуԥцәа атәанчаԥцәа фатәы-жәтәыла рыцхыраара инаваргыланы аиланхарҭақәа рҟны аӡымԥангагақәа шьҭатцаны ауааԥсыра ӡыла еиқәдыршәон. Убас ауааԥсыра рыхьчара иазкны аусура дуқәа нарыгӡон, иахьагьы иаҿуп аминақәа рытцхразы, Аԥсны рааны иҟоу «Хело-траст» аусзуԥцәа.

Аибашьра ашьҭахь ахныҟәгара мариамызт, Аԥсны аиҳабыра ирымамызт алшара ауааԥсыра аматериалтә цхыраара рыҭаразы. Ибылны, еилаԥыххаа еилажьын ақалақьқәеи, ақыҭақәеи. Ақыртцәа Аԥсны иалтцны ианцоз ирызгоз зегьы рыманы ицеит.

Аԥсҭазаара нкылашьа амаӡам. Аибашьра иацәынхаз зегьы изларылшоз ала ақалақьқәа ирылажьыз агәамсам ықәыргон, аматцура иалаз русураҿы ирылшоз зегьы ҟартцон уаанӡа изҿыз аус аҵтцаразы.

Абри аамҭазы еиҳа-еиҳа ҳазааигәахон Аҵьыцьтәылатә еибашьра Дуӡӡа аан асовет жәлар иргаз Аиааира 50 шықәса ахытцра аныҳәа. Ҳара, аибашьреи аҵьеи Аԥснытәи Рреспубликатә хеилак аветеранцәа 1992 шықәсанӡа аибашьреи аҵьеи рветерАнцәа Зегьеидгылоутәи Қырҭтәылатәи рхеилакқәа ҳрылахәын. Апленумқәеи аконференциақәеи рахь ҳнарыԥхьон. Ажәакла ҳԥызцәа аибашьцәеи ҳареи лассы-лассы ҳаиқәшәон, ҳаицхырааауан.

1992 шықәсазтәи ақыртуа-аԥусатә еибашьра ашьҭахь аӡәгьы ҳаигәалашәомызт. Аԥснытәи аветеранцәа снапы ианыртцеит аибашьреи аҵьеи рветеранцәа рхеилак аҟны еилыскаарц: Аиааира 50 шықәса ахытцразы (1995 шықәса маи 9 рзы) Москва имԥаԥысраны иҟоу аиубилеи ахь ҳнарыԥхьоу-ҳнарымԥхьоу? Сара абри азтцаара истҵеит усҟантәи аибашьреи аҵьеи рветеранцәа Зегьеидгылоутәи Рхеилак ахантәаԥы, аинрал – леитинант Николаи Уасил-иԥа Шапалин. «Аԥснытәи аделегациа қартаа шәрыцны шәааи», – иҳәеит уи.

– Ҳара Қырҭтәыла ус ҳамаӡам, урҭи ҳареи ҳаилгахьеит, Аԥсны хаз ҳәынҭқарроуп, – сҳәеит сара.

– Ус акәзар уара ухала ууаи, сасык иаҳасабала, – аҭак ҟаитцеит иара.

– Саҭамзааит, аха сара аибашьраан еибашьуаз сасык иеипш срыхәаԥшӡомызт, абҵьар кны ҳаҭацәа срабашьуан. Иахьа Москва имԥаԥысуа аныҳәа дуӡӡа сасык иеипш сахәаԥшуеит ҳәа снеиӡом, – сҳәеит сара.

Аныҳәа 3–4 мыш шыбжьаз Аԥсны ахада В. Г. Арӡынба иҟны снеин москваи сареи ҳаицәажәара атәы иасҳәеит.

– Уаалаганы Урыстәыла ахада Б. Н. Ельцин ихьӡала иутаху ԥны, унапы атцаԥны исзаага, – иҳәеит Владислав Григори-иԥа.

Убри аҽнытцәҟьа иԥны, снапы натцаԥны инагаи истҵеит. 1995 шықәса маи 6 ауха адырра ҟаитцеит 4-ԥык аветеранцәа шәааи, асасааирҭа «Россиа» шәрыдыркылоит ҳәа. Аԥсны аиҳабыра 4-ԥык

аветеранцәа – А. Ҭариа, И. Лакрба, Е.Сегал, Л. Левониан – документла, ҧарала ҳаиқәыршәаны амҩа ҳақәыртцеит Москва имҩаҧысраны иҟаз аныхәа дуӡӡа, Аҵьынцьтәылатә еибашьра Аиааира 50 шықәса ахытцра аҽалархәразы.

Аделегациақәа зегьы реиҧш, ҳаргьы гәахәара дула ҳрыдыркылт. Ирацәоуп аделегациақәа Аҧсни аҧсуааи 1992–1993 шықәсқәа раан иргаз аиааира гәыкала иҳадызныҳәалаз.

1999 шықәсазы Аҟәа имҩаҧысыз аибашьреи аҵьеи рветеранцәа робласттә хеилак изаамҭанутәи IV аконференциа аделегатцәа рыхьӡала еиҭах ашәҟәы сышьҭит аибашьреи аҵьеи рветерАнцәа Зегьеидгылоутәи рхеилак ахантәаҩы Н. В. Шаталин ихьӡала. Уаҟа Аҧсны ихьыҧшым ҳәынҭқарраны излаҟалаз ала аҳәара ҟасцеит аибашьреи аҵьеи рветеранцәа робласттә хеилак Зегьеидгылоутәи ахеилак ахь ирыдыркыларц. «Ҳара ҳхеилак аҧҟара ҳзеилагом, ҳәынҭқаррак аҟнытә (уи Қырҭтәылоуп изызку) ҩ-уаажәларратә хеилакык ҳазҳадкылом», – рҳәеит. Даҽакала иаҳҳәозар, Аҧсны хаз ҳәынҭқарраны иазхатцамызт.

Абри еиҧш иҟаз ашәҟәы ҩынтәны ишьҭын 2004 шықәсазы V аконференциа аделегатцәа рыхьӡала, усҟангьы мап ркит. 2008 шықәса, август 26 аҽны Урыстәыла ахада Д. А. Медведев Аҧсны ихьыҧшым ҳәынҭқарраны азхатцаразы Ауспҟа инапы анатцаиҩы ашьҭахь, еиҭах аибашьреи аҵьеи Жәларбжьаратәи рхеилак аветеранцәа (атәанчаҩцәа) Ркоординациатә хеилак ахантәаҩы А. Сорокин иахь ашәҟәы сышьҭит ихьыҧшым Ареспублика Аҧсны аветеранцәа рхеилак ихьыҧшым аҳәынҭқарракәа рветеранцәа Реимабзиарахь ирыдыркыларц.

Уи ашәҟәы аҭак исоуз аҟны абас аҳәон: «2008 шықәса ноиабр 26 аҽны иҟаларан иҟоуп ихьыҧшым аҳәынҭқарракәа рветеранцәа реимабзиара Акоординациатә хеилак апленум. Уа иқәгылоуп азтцаара: «Аибашьреи аҵьеи рветеранцәа Аҧснытәи ррεспубликатә хеилак Акоординациатә хеилак ахь адкылара азтцаатәы». Апленум аусура хымҧада ухы алархә ҳәа аанагон ари ашәҟәы.

2008 шықәса, ноиабр 26 аҽны иҟаз Акоординациатә хеилак апленум иалахәыз зегьы бжьыҭарала аӡәк еиҧш еицҿакны аибашьреи аҵьеи рветеранцәа Аҧснытәи ррεспубликатә хеилак Акоординациатә хеилак ашҟа ирыдыркылеит. Сара Акоординациатә хеилаки апрезидиуми алахәылас салырхит.

Ари аибашьреи аҵьеи рветеранцәа Аҧснытәи ррεспубликатә хеилак аҿаҧхьа иқәнаргылауеит ауснагӡатә дуқәа. Зегь раҧхьаӡа хшыҩзышьтра ҟатцатәуп ачымазцәеи цхыраа ҩ дызмам аветеранцәеи ахылаҧшра рыгмырхакәа, иахьынӡалшауа ацхыраара рыҭара.

Апленум аҟны ажәахә ҟазтцаз Акоординациатә хеилак ахантәаҩы афлот адмирал А. И. Сорокин дрықәзбеит Қырҭтәыла анапхгаҩцәа Аахытц-Уаҧстәылаҿы иҟартцаз ацәгьоуракәа рзы.

– Аибашьреи аҵьеи рветеранцәа Қырҭтәылатәи рхеилак Қырҭтәыла архәҭақәа иҟартцаз ацәгьаурақәа рықәзбара ацынхәрас аҳәамҭа ҟартцеит Уаҧстәыла иақәлаз Цхинвал аилаҧыххаара, акы зхарамыз ауаа рпсҭазаара ралхра, урыстәылатәи абжьаҟазаҩцәа ршьра ухәа Қырҭтәыла акәзам изхароу Урыстәыла ауп ҳәа. Ари иаанаго чарҳәароуп, ачҳарагьы уадаҩуп, – иҳәеит ажәахәҟатцаҩ.

Иахьа аибашьреи аҵьеи рветеранцәа Аҧснытәи ррεспубликатә хеилак иҕьацаӡа ирылагылоуп ихьыҧшым аҳәынҭқарракәа реимабзиара аветеранцәа Ркоординациатә хеилак аилазаараҿы, ари ҳара Аҧснытәи аветеранцәа 15 шықәса ҳазыҧшын.

ӨАЖӘИЖӘЕИЗАТӘИ АХЫ

Ари ахы зызку Аҵьынцьтәылатә еибашьра Дуӡӡа 1941–1945 шықәсқәа раан Аахыҵ-Кавказ ашьхахыҵырҭақәа рҟны ӡбахәыда ибжьаӡыз асовет аруаа рхаҭара ашьақәыргылареи урҭ рҭааҵәа рышҟа адыррақәа рыҟаҵареи ирызкны 1970-тәи ашықәсқәа инадыркны иӨапмырҟьаӡакәа аҿар рыпшааратә агәыпқәа русура ауп.

Аҵьынцьтәылатә еибашьра ашьҭахь, 1975 шықәсазы Кавказ аибашьра иалахәыз гәыпӨык аветеранцәа сыманы снеит Псҳәы ақыҭан. Абри аҽны (сентиабр 9 рзы) 30 шықәса ҵуан ақыҭа анемец-фашистцәа рҟнытә ахы иақәиҭыртәижьҭеи. Ара гәахәарала иаҳԥылеит ақыҭа ауаапсыра, ашколхәыҷқәа ашәҭқәа ргәыдыҳәҳәала. Ажәакала, ари аҽны Псҳәы ныҳәа дук еипш имӨапысит.

Кавказ ахьчара зхы ақәызҵаз аҭеиҵәа ирызкны, ақыҭа агәҭаны иргылоу абаҟа аҿапхьа, анемеццәа рҟнытә ақыҭа ахы иақәиҭхеижьҭеи 30 шықәса аҵра иазкны имӨапаагеит амитинг.

Амитинг аартуа, Псҳәы ақыҭа ахада М. Казаренко еизаны иҟаз зегьы ирыдиныҳәалеит ақыҭа ахақәиҭтәра 30 шықәса ахыҵра, аибашьра аветеранцәа ҭабуп ҳәа реиҳәеит, ирзеиҕьеишьеит агәабзиара, аҭынчра, ақәҿиара дуқәа.

Уи ашьҭахь иқәгылаз аветеранцәа аподполковникцәа: М. Мустафаев, И. Кандарели акапитан, Н. Хаҵьынов, алеитинант Р. Петрозашвили, абарҭ аҵәаҳәақәа зӨуа, иргәалыдыршәеит ашьхахыҵырҭақәа, убас ақыҭа Псҳәы анемеццәа рҟнытә ахақәиҭтәра шмариамыз. Акы, аӡынра цәгьахеит, Өба, анемеццәа азыҟаҵан, бҵьарла еиҳа еиқәыршәан, ҳара ҳааста. Аха асовет архәҭақәа ирылшеит урҭ иаарласны Аахыҵ-Кавказ рықәҵара.

Абраҟа сара еилыскааит есышықәса ҳҭәыла еиуеипшым ақалақьқәеи араионқәеи рҟнытә апшааратә гәыпқәа ааны, ӡбахәыда ибжьаӡыз аибашьцәа рхаҭара шьақәыргылаңы, дасу рҭааҵәа рышҟа адырра шыҟарҵоз. Убри ашьҭахь сара исыпшааит радресқәа, рнапхгаӨцәа. Даргьы саргьы ҳаиқәышаҳаҭны иҳаӡбеит есышықәса аус еицаҳауларц.

70-тәи ашықәсқәа инадыркны, есышықәса, аибашьра ахьымӨапысуаз ашьхақәа рҟны иааны, апшаарақәа мӨапыргон апшааратә ҿараҵәа ргәыпқәа: «АСИУТ» - фильм Донецк аобласт Авдеевка ақыҭантәи абжьаратә школ аҭаӨцәа ргәыԥ; «Романтик» – Одессатәи аполитехникатә институт; «Долг» – атуризм азы Москватәи ақалақьтә хеилак; «Крокус» – Таганрог ақалақь; «Чергид» – Невиномысск ақалақь Ставропольсктәи ақыҭанхамӨатә институт; Аԥсуа ҳәынҭқарратә институт; Аҟәатәи ажәабатәи абжьаратә школ, Н. А. Лакоба ихьӡ зху, «Сухумприбор» уҳәа егьырҭгьы.

Донецктәи аобласт Авдеевка ақыҭантәи абжьаратә школ ахәыҷқәа ргәыԥ напхгаӨыс даман агеографиа арҵаӨы Иу. Воинарович. Абри агәыԥ имӨапнагоз апшаарақәа рыбзоурала 200-Өык инареиҳаны ӡбахәыда ибжьаӡыз аибашьцәа рхаҭарақәа шьақәыргылаңы рҭааҵәа рышҟа адырра ҟарҵеит. Ашьхахыҵырҭа Санчара аҭабиа рыцҟьаны амузеи ҟарҵеит. Авдеевка ақыҭантәи абжьаратә школ аҟны еиҿыркааит «Кавказ ахьчаӨцәа рзы» амузеи. Донецкынтә иааргеит ашьчитқәа 12. Урҭ аибашьра иалахәыз рпатретқәа, рдокументқәа, ашьха хсаалақәа уҳәа рыдырҷабланы иҟаҵан. Иу. Воинарович инапхгарала абарҭ ашколхәыҷқәа иҭырхит афильм кьаҿқәа 15 инареиҳаны. Дареи

сареи ҳаицәажәаны ҳазлаҟаз ала, абарҭ афильмқәа зегьы 1989–1990 шықәсқәа раан Аҟәа иааганы иаҳдырбараны иҟан. Аха иаадыруа амзызқәа ирыхҟьаны, урҭ ргәы иҭаз рзынамыгӡеит.

Урҭ раҭкыс еицәамкәа аусура дуқәа мҩапыргон апшааратә гәыпқәа «Чергид», «Долг», «Романтик» уҳәа егьыртгьы.

Сгәы иҭоуп ҳапхьаҟа абарҭ агәыпқәа пшааны, аибашьра ахьцоз Кавказ ашьха хытцырҭақәа рҟны апшаарақәа рыцҭара аиҿкаара. Иахьагьы уаҩы ибоит апсыбаҩқәа ана-ара иахькапсоу, урҭ зтәу рҟәыхқәа рыла рхаҭара рышьақәыргылара алзыршауа.

Иара убас сара истахуп Апсны аҿарацәагьы абарҭ апшаарақәа рхы рыладырхәырц, ирылшогьы маҷӡам.

1990 шықәсазы Одессатәи ВПКНИИ «Пищепромавтоматика» ахаҭарнакцәеи (Иудин В.) сареи ҳаицәажәаны ҳаҟан Марыхә ашьхахытцырҭаҿы Кавказ ахьчаҩцәа ирызкны амемориалтә музеи аҟаҭара. Амузеи аргыларазы дара рхы иадыртцеит иаҭаху амаҭәахә зегьы уантәи раагара, сара – ацементи апслымӡи рнагара. Аҭыпантәи аргылаҩцәа агәра сдыргеит иааставу ацементи апслымӡи сара ианаастаху ишнарго азы.

Амемориалтә музеи апроект иахьагьы итцәахны исымоуп. Рыцҳарас иҟалаз, Аахытц-Кавказ ахьчара зхы ақәызтцаз аҭцеицәа наӡаӡа рыхьӡкамшәара иазкны иҳамаз аидеиа ақьаад аҟны иахьаанхаз ауп.

* * *

Ашәҟәы ахыркәшара аламҭалазы срылацәажәарц сҭахуп гәааанагаракәак. Хыхь ишысҳәахьоу еипш, 17 шықәса ансхытц инаркны сыпсҭазаараҿы

акыр агәаҟракәеи, арыцхаракәеи срыкәшәахьеит: Аҵьынцьтәылатә еибашьра Дуӡӡа 1941–1945 ашықәсқәа, ақырҭуа-апсуатә еибашьра 1992–1993 ашықәсқәа, амлакра, ахьҭакра, убас егьыртгьы.

Схәычра ашықәсқәа раан, аибашьра санырга акыр аамҭа схабар анырзымдыруаз уҳәа, сани саби исыдырбалаз аҵьабаа сара сыпсы ахьынӡаҭоу исызшәаӡом. Амала акзатцәык сара исылшаз, урҭ рыпсы ахьынӡаҭаз ргәы дзырхьшаз, раҳаҭыр лазырҟәышаз, изырпхашьашаз ак ҟасымтцеит, ак сымҳәеит. Иара убастцәҟьа сыпсадгьыл Апсни сыуаажәлари исцьырымшьауа шьаҿак ҟасымтцацт, бзиара дук сзыҟамтцазаргьы.

Сыпсҭазаара ахьынтәи 65 шықәса иаасылшауа зегьы ҟастцауан, иахьагьы саҿуп апсуа жәлар ҭынч инхауа-интцуа, ргәы ишаҭаху еипш рыхшара рааӡауа рыҟатцараҿы. Иахьа ҳажәлар ирауит шәышықәсала аҳауеипш иззыпшыз ахақәитреи ахьыпшымреи.

Ирҳәауеит, аиааирагара мариоуп аиқәырхара атцкыс ҳәа. Ҳҿарацәа иахьа ироуз ахақәитра уи шьакаҭәаралоуп ишыҟалаз. Убри аҟнытә ҳара иҳахәҭоуп аиааира ҳзаазгаз ҳмырпхашьарц, рхы зқәыртцаз рыпсадгьыл дара ишырҭахыз аҟатцара, аршәҭыкакачра ҳазықәпаларц.

Убри иаҭахуп аилибакаара, аидгылара, ауаа реилымхра, гәыкала Апсны иазыҟоу амчқәа зегьы реидкылара, рҳәоуи руси акны, хҭак еицҭадыршәуа рыҟатцара. Хәычгьы-дугьы еилыркаартә иҟатцатәуп Апсны ада даҽа дгьылк ҳара ишҳамамыз, иагьшҳамам.

Иахьа ҳара иҳамоуп аҿарацәа бзиақәа, апатриотцәа. Аиҳабыра абипаракәа урҭ рыгәра аагоит, ҳагьрықәгәыӷуеит рпсадгьыл Апсны аринахыс аӡәгьы иширмтҭауа, иагьшдыргылауа зхиақәиҭу, ихьыпшым адемократиатә ҳәынтқарра. Убри инаваргыланы ҳара иаҳпылауеит ҿарацәақәак зхымҩапгашьала апсуаа

рцәа цызҽуа, ахақәитра ҳзаазгаз ҳаҷкәынцәа рпсы зырпхашьауа.

1992–1993-тәи ашықәсқәа ҳара ҳзы цышәа дуӡӡаны иҟалеит. Ҳара иаабеит ҳазҭахызи ҳазцәымӷызи, гәыкала Апсны аиқәырхара иашьҭази, малк алзгандаз ҳәа аҳәаақәа ирывҵази.

Зегьрапхьаӡа иргыланы, ахшара змоу аҭаацәара, уахгьы ҽынгьы рхәыҷқәа рылапш рхызароуп, урҭ ирдыруазароуп иахьыҟоу, изҿу, изыцныҟәауа, рхы зланыҟәыргауа. Шьоукы рыҷкәынцәа ахьыҟоу анырдыруа иҟарҵаз ацәгьоуразы иантәарклак ауп.

Аҿарацәа агара ианаалҵлак инаркны ирылааӡалатәуп рыпсадгьыли рмилаҭи рбзиабара, апсуаа жәытәнатә аахыс иныҟәыргауа атрадициа бзиақәа: апатриотизмра, аиҳаб ихатҵгылара, апҳәыс пату лықәҵара, ананамга ицхыраара, ихылапшра, ажәакала апсуара иамоу акәаматҵамақәа зегьы.

Абарҭ зегьы рапхьа исыргылауеит аҿарацәа аусура бзиа ирбауа, иацәымаашьауа рааӡара. Ишпаҟоу иахьа, аибашьра ахьымҩапысуаз, ҳқыҭақәа?

Қыҭақәак рҟны аҿарацәа рабдуцәа, рабацәа рҭыӡҭыпқәа ааныжьны ақалақьқәа рахь ицеит. Аҩны еихачапақәа, ашәыр бахҷақәа, ауҭрақәа уҳәа раaигәара узымнеиуа ажәырҭ иаганы иҟоуп.

Иахьа аҳәынҭқарра анапхгаҩцәа ирымам аматериалтә лшара зқыҭақәа ааныжьны ицаз зегьы ыргьежьны, ацхыраара рыҭаны рынхамҩа шьақәдыргылартә рыҟаҵаразы. Сара иахьынӡеилыскаауа, Апсны згәы иаблуа зегьы ҳаиҳабыра ҳнарывагыланы иага иуадаҩзаргьы, иага мал ҳцәақәзыргьы, зегьрапхьаӡа избатәуп адемографиа азҵаатәы. Акы, зқыҭақәа ааныжьны иқәҵны ицаз ыргьежьтәуп. Урҭ зегьы гьежьны анхара иалагар, рхы ныҟәыргартә рҽеибырҭар, усҟан ахшарагьы ҟалоит, амалгьы ҟалоит. Ҩба, иахьа жәларбжьаратәи аҭагылазаашьа ҳхы иархәаны иахьынӡалшауа иаагатәуп ҳџьынџьуаа – ҳашьцәа: Ҭырқәтәыла, Сириа, Иорданиа, Германиа, Урыстәыла иҟоу ҳашьцәа. Урҭ хымпада ирҭахуп аусурҭа, аматериалтә цхыраара. Ажәала акәымкәа усла идеилыркаатәуп Апсны дара ишрыпсадгьылу, алахьынҵа даргьы рнапы ишану.

Шьоукы даара игәырҩарагоит, аҳәынҭқарракәа Апсны ихьыпшым ҳәынҭқарраны иахьазхарымҵауа. Уи даарак хьаас иҟаҵатәӡам, избан акәзар адунеи аҟны зегьы иреиҳау аҳәынҭқарра – Урыстәылатәи Афедерациа зегьрапхьаӡа Апсны ихьыпшым ҳәынҭқарраны иазханатҵеит, уи инамыцхәны аматериалтә цхыраара ду ҟанаҭауеит. Егьырҭ аҳәынҭқарракәа ракәзар, урҭ аамҭа рҭахуп, рылапш ҳхуп. Ҳара иахьа ҳаҩнуҵҟа иҳамоу агхақәеи аиҿымкаарақәеи ҳариааины ҳажәлар иҭәы-ипха, рхы ныҟәыргауа, адемократиатә ҳәынҭқарра аргылара шҳалшауа анеилыркаалак, ирҭахы-ирҭахым Апсны ихьыпшым ҳәынҭқарраны иазхарымҵар ҟалаӡом.

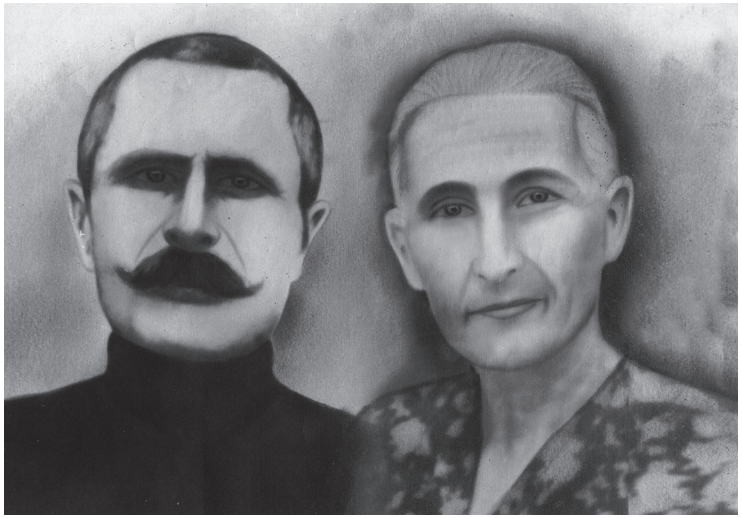

Александр иаб Мақьтаҭи иан Аниутеи.

Есышықәса, ҽаҩраҭагалан, Лыхнашҭа имҩаҧысуа аныҳәақәа руак.

X ашәышықәсазы Лыхнашҭа иргылаз ауахәама.

П. С. Шьаҟрыл ихьӡ зху Лыхнытәи абжьаратәи ашкол.

Акомҿареидгыла Гәудоуҭатәи араиком аусзуфцәа, 1947 ш.

Ашахта № 2 акомҿареидгыла реизара ашьҭахь.
Тҟәарчал, 1951 ш.

Апартиа аполитикатә ҵара аҩнқәа русзуҩцәа
мызктәи рсеминарқәа ирылахәыз.
Ленинград, 1977 ш.

Минск, 1979 ш.

Аԥсуа ҳәынтқарратә музеи аусзуҩцәа.
Аҟәа, 1982 ш.

Қарҭтәи актәи аршьаҟатә ҵараиурҭа гәыҧҩык акурсантцәа. Гагра, 1974 ш.

А. Ҭариеи иҧшәма А. Аргәыни рыҧсы аныршьоз. Ессентуки.

Ҧсҳәы ахақәиҭтәра иалахәыз гәыҧҩык аветеранцәа. 1980 ш.

Ҧсҳәы ахақәиҭтәра иазкны имҩаҧысыз амитинг. Октиабр 9, 1982 ш.

Псҳәы ахақәитра амш азгәартақәа Аҟәантәи иааз гәыԥҩык аветеранцәеи ажурналистцәеи. 1983 ш.

Кавказ ахьчаҩцәа рбаҟа аҿаԥхьа имҩаԥысуаз амитинг. Маи 9, 1984 ш.

А. Ҭариа иҷкәын Виталии иԥҳәыс Валентинеи.

Москва имҩаԥысуаз агәырҕьаратә ныҳәа иалахәыз
Аԥсны аветеранцәа. Маи 9, 2000 ш.

А. Ҭариа иҷкәын Витали иҭаацәа рҿы .
Москва, 2009 ш.

А. Ҭариа иашьа Т. Ҭариа иҭаацәа рҿы.
Лыхны, 1995 ш.

Ҟәбан ахақәиҭтәра 65 шықәса ахыԥра иалахәыз
Аԥсны аделегациа. Жьҭаарамза 10, 2008 ш.

Поклоннаиа гора Аҵьынцьтәылатә еибашьра амузеи аҟны имҩаҧысуаз Аибашьра аветеранцәа ркомитет 50 шықәса ахыҧра иалахәыз гәыҧҩык. (Агәтәаны А. Ҭариа).

Аиааира амш иазкны имҩаҧысуаз амитинг. Аҟәа, 2006 ш.

Александр Мақьҭаҭ-иҧа ҬАРИА

АВТОБИОГРАФИАТӘ ПОВЕСТ

Александр Мактатович ТАРИЯ

АВТОБИОГРАФИЧЕСКАЯ ПОВЕСТЬ

На абхазском языке

Аредактор *В. Касланӡиа*
Акорректор *Н. Шьаматәаа*
Асахьаҭыхыҩ *Р. Габлиа*
Компиутерла еиқәлыршәеит *А. Аӷьынӷьал*

Аформат 84x108 $^{1}/_{32}$. Атираж 300.
Иҟатцә. акь. бӷь. Инықә. акь. бӷь.
Аҿатцапҟа №…

Отпечатано в ООО «Флер-1»
350058, г. Краснодар, ул. Уральская, 98/2